

6

КИЇВ-1987

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Діяльність парторганізацій України по підвищенню ролі трудових колективів села у виробничому і соціальному житті

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгачук, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

науки історії

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічний редактор І. Ф. Міхалкіна

Коректор Г. С. Божок

Здано до набору 13.04.87. Підп. до друку 26.05.87. БФ 23590. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,38. Тираж 2775 пр. Зам. 0-56.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкинг», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 6 (315), июнь, 1987. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев, 1, ул. Кірова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкинг», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 6 (315)

ЧЕРВЕНЬ

1987

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

- Плисюк В. П. (Львів). Діяльність парторганізацій України по підвищенню ролі трудових колективів села у виробничому і соціальному житті 5

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Леп'явко С. А. (Чернігів). Вітчизняна дореволюційна історична література про селянсько-козацьке повстання 1594—1596 рр. на Україні 15

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 70-річчя Великого Жовтня

- Вікторов А. М. (Сімферополь), Широков В. О. (Сімферополь). До питання про створення Севастопольської Ради військових і робітничих депутатів у 1917 р. 22
- Овдієнко П. П. Ідейно-політична диференціація в середовищі українських есерів у ході встановлення Радянської влади на Україні 29

З історії селянства України

- Мельничук І. П. (Вінниця). Участь двадцятип'ятитисячників України в соціалістичній перебудові села братніх республік 40
- Кіку І. О. Соціально-економічне становище селян Волині в 1638—1648 рр. 45

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Іваньков П. О. (Москва). Про хронологічні рамки історичних карт 52

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Белоусов Л. В. Квітневі тези В. І. Леніна і неспроможність домислів сучасних «радянологів» 57

* * *

- Ковальчук В. П. (Одеса). Підготовка партійних кадрів у ленінській школі в Лонжюмо та їх діяльність на Україні 61
- Діланян А. А., Шмельов Є. М. Політико-виховна робота політорганів і парторганізацій Українського військового округу (1921—1928 рр.) 71

Томулець В. М. (<i>Кишинів</i>). Торгові зв'язки Бессарабії з Україною в 1812—1830 рр.	78
Путро О. І. До питання про еволюцію феодальних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.	86
Сас П. М. Реформаційні погляди Івана Вишенського — прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства	93

ЗАМІТКИ

Питання історичного краєзнавства

Гнезділов О. Ф. (<i>Москва</i>). Заселення російськими та українськими селянами Криму в кінці XVIII ст.	103
---	-----

Трибуна молодого автора

Сворак С. Д. (<i>Івано-Франківськ</i>). Зміцнення навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл західних областей УРСР (1956—1961 рр.)	108
Сироткін В. М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII—XVIII ст.)	111
Звіздецький Б. А. Письмове повідомлення початку XI ст. німецького архієпископа-місіонера Бруно про Русь у світлі нових археологічних досліджень	119
Єременко Т. І. Діяльність Товариства польсько-радянської дружби ПНР у 80-ті роки	124

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Булда А. А. Ознайомлення четвертокласників з матеріалами XXVII з'їзду КПРС на уроках історії	135
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Сарбей В. Г., Крюков А. В. (<i>Івано-Франківськ</i>). І. І. Срезневський — історик України (До 175-річчя з дня народження)	138
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Наулко В. І. Етносоціологічне дослідження міжетнічних взаємовідносин	145
Кізченко А. Ф. Оплот миру і безпеки народів	146
Рогач А. А. Країну захистили собою	148
Крижанівський В. П. Ленінської партії загін	150
Дзюба О. М. Вузівський посібник з історії феодалізму на Україні	152
Черніков І. Ф. Соціально-політичні проблеми Туреччини	154
Хміль І. С., Варварцев М. М. Чи одномірний націоналізм?	155
Петляков П. А. (<i>Чернівці</i>). Буковинська митрополія на службі окупантів	158

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Попик В. І. Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР	160
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

- Плысюк В. П. (Львов). Деятельность парторганизаций Украины по повышению роли трудовых коллективов села в производственной и социальной жизни 5

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Лепявко С. А. (Чернигов). Отечественная дореволюционная историческая литература о крестьянско-казацком восстании 1594—1596 гг. на Украине . . . 15

СООБЩЕНИЯ

К 70-летию Великого Октября

- Викторов А. М. (Симферополь), Широков В. А. (Симферополь). К вопросу о создании Севастопольского Совета военных и рабочих депутатов в 1917 г. 22
- Овдненко П. П. Идеино-политическая дифференциация в среде украинских эсеров в ходе установления Советской власти на Украине 29

Из истории крестьянства Украины

- Мельничук И. П. (Винница). Участие двадцатипяти тысячников Украины в социалистической перестройке села братских республик 40
- Кикучи И. А. Социально-экономическое положение крестьян Волыни в 1638—1648 гг. 45

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Иваньков П. А. (Москва). О хронологических рамках исторических карт . . . 52

Против буржуазной фальсификации истории

- Белоусов Л. В. Апрельские тезисы В. И. Ленина и несостоятельность домыслов современных «советологов» 57

* * *

- Ковальчук В. П. (Одесса). Подготовка партийных кадров в ленинской школе в Лонжюмо и их деятельность на Украине 65
- Диланян А. А., Шмелев Е. М. Политико-воспитательная работа политорганов и парторганизаций Украинского военного округа (1921—1928 гг.) . . . 71
- Томулец В. Н. (Кишинев). Торговые связи Бессарабии с Украиной в 1812—1830 гг. 78
- Путро А. И. К вопросу об эволюции феодальных отношений на Левобережной Украине во второй половине XVIII ст. 86
- Сас П. М. Реформационные взгляды Ивана Вишенского — проявление оппозиции господствующей идеологии феодального общества 93

ЗАМЕТКИ

Вопросы исторического краеведения

- Гнездилов А. Ф. (Москва). Заселение русскими и украинскими крестьянами Крыма в конце XVIII ст. 103

Трибуна молодого автора

- Сворак С. Д. (Ивано-Франковск). Укрепление учебно-материальной базы общеобразовательных школ западных областей СССР (1956—1961 гг.) . . . 108
- Спроткин В. М. Общинные земельные отношения в обычном праве Левобережной Украины (вторая половина XVII—XVIII ст.) 111

Звездецкий Б. А. Письменное сообщение начала XI ст. немецкого архиепископа-миссионера Бруно о Руси в свете новых археологических исследований	119
Еременко Т. И. Деятельность Общества польско-советской дружбы ПНР в 80-е годы	124

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Булда А. А. Ознакомление четвероклассников с материалами XXVII съезда КПСС на уроках истории	135
--	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Сарбей В. Г., Крюков А. В. (<i>Ивано-Франковск</i>). И. П. Срезневский — историк Украины (К 175-летию со дня рождения)	138
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Наулко В. И. Этносоциологическое исследование межэтнических взаимоотношений	145
Кизченко А. Ф. Оплот мира и безопасности народов	146
Рогач А. А. Страну защитили собой	148
Крижановский В. П. Ленинской партии отряд	150
Дзюба Е. Н. Вузовское пособие по истории феодализма на Украине	152
Черников И. Ф. Социально-политические проблемы Турции	154
Хмель И. С., Варварцев Н. Н. Одномерный ли национализм?	155
Петляков П. А. (<i>Черновцы</i>). Буковинская метрополия на службе оккупантов	158

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Попик В. И. Общее собрание Отделения истории, философии и права АН УССР	160
---	-----

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

В. П. ПЛИСЮК (Львів)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПІДВИЩЕННЮ РОЛІ ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ СЕЛА У ВИРОБНИЧОМУ І СОЦІАЛЬНОМУ ЖИТТІ

Втілення в життя стратегічного курсу на прискорення соціально-економічного розвитку країни, наголошувалося на XXVII з'їзді партії, неможливе без оновлення всіх сторін суспільного життя. Особливо важливу роль у процесі перебудови КПРС відводить трудовим колективам, які діють у всіх сферах суспільства¹. Така увага до них випливає з того, що практично там реалізуються плани, висунуті партією, проходять перевірку нові ідеї, формуються кадри². Ще основоположники наукового комунізму відзначали: «Тільки в колективі індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки...»³.

На червневому (1986 р.) і січневому (1987 р.) Пленумах ЦК КПРС вказувалося, що перебудова передбачає всемірний розвиток ініціативи і самостійності трудових колективів⁴, створення таких умов, які дадуть змогу кожному трудящому відчувати себе справжнім господарем свого підприємства, колгоспу, радгоспу, народного багатства⁵.

Виходячи з цього, партія робитиме все для того, щоб перетворити трудові колективи у соціальні осередки соціалістичного самоврядування трудящих, центри формування суспільної думки і громадського настрою, морально-психологічної атмосфери в суспільстві. Адже, «як підуть справи в трудових колективах, — підкреслював на XVIII з'їзді профспілок СРСР М. С. Горбачов, — так вони підуть і в усьому суспільстві. Зуміємо організувати високопродуктивну працю, забезпечити високу якість продукції — підніметься вся економіка країни. Будуть у колективах порядок і організованість — будуть вони і скрізь у суспільстві. Навчимося ми всі разом будувати нормальні людські відносини в колективі, оздоровимо морально-психологічний клімат — такою ж здоровою буде вся громадська атмосфера в країні»⁶.

Забезпечуючи підвищення ролі трудових колективів у соціальному і виробничому житті суспільства, КПРС в останні роки здійснила ряд практичних заходів, спрямованих на закріплення за ними статусу соціальних осередків соціалістичного самоврядування народу. У прийнятій 1977 р. Конституції СРСР, наприклад, визначено місце трудових

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 70.

² Див.: Горбачов М. С. Немеркнучі традиції трудового подвигу // Рад. Україна. — 1985. — 21 верес.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори. — Т. 3. — С. 70.

⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 16 черв. 1986 р. — К., 1986. — С. 10.

⁵ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р. — К., 1987. — С. 25.

⁶ Перебудова — кровна справа народу : Промова М. С. Горбачова на XVIII з'їзді профспілок СРСР // Рад. Україна. — 1987. — 26 лют.

колективів у соціальній структурі радянського суспільства, їх повноваження у розв'язанні державних і громадських справ, в управлінні й вихованні своїх членів, зростанні їх соціальної активності⁷.

У прийняттю в 1983 р. Верховною Радою СРСР Законі про трудові колективи значно розширювалися їх права й можливості в управлінні виробничим і соціальним розвитком. Зокрема, їм надавалося право розробляти перспективні плани, зміцнювати трудову дисципліну і розвивати творчу ініціативу своїх членів, розв'язувати кадрові питання, приймати рішення щодо поліпшення умов і охорони праці, соціального та житлово-побутового будівництва⁸.

Новим кроком на шляху підвищення ролі трудових колективів у суспільному житті стало рішення січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС про схвалення проекту Закону про державне підприємство (об'єднання), винесеного на всенародне обговорення. Цей закон покликаний докорінно змінити умови і методи господарювання, законодавчо закріпити поєднання в діяльності підприємств планового начала і повного госпрозрахунку, самостійності й відповідальності, узаконити нові форми самоврядування, народжені творчістю мас. В умовах переходу до економічних методів господарювання змінюється психологія членів трудових колективів. Їм нині не байдуже, який кінцевий результат праці, якою ціною виробляється продукція, хто очолює колектив. Трудові колективи повинні мати реальні можливості у виборі своїх керівників. Січневий Пленум ЦК КПРС визнав за необхідне запровадити виборність керівників виробничих підрозділів трудового колективу⁹.

Слід зазначити, що окремі господарства республіки вже застосовують виборність керівників середньої ланки виробництва. Так, у колгоспі ім. Кірова Білозерського району Херсонської області, що його очолює Д. К. Моторний, вибори керівників бригад, ферм, ланок, загонів та інших підрозділів здійснюються на зборах трудових колективів. Виробничі підрозділи колгоспу очолюють компетентні, висококваліфіковані спеціалісти й організатори виробництва. Це дало позитивні наслідки. Господарство займає провідні позиції як у сфері матеріального, так і соціального розвитку¹⁰.

Після травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, який наголосив на необхідності соціальної перебудови села, партійні організації розгорнули активну роботу в цьому напрямі. Так, за роки одинадцяті п'ятирічки задача житла у сільській місцевості Дніпропетровської області в розрахунку на тисячу чоловік населення практично зрівнялася з будівництвом житла у містах, а в Магдалинівському, Покровському і деяких інших районах спорудження житла і соціально-культурних об'єктів випереджало рівень будівництва у містах¹¹. У зв'язку з цим у 17 з 20 районів цієї області не тільки припинився відплив сільського населення в міста, а й намітився його приплив. Протягом 1982—1984 рр. туди прибули на 5700 чол. більше, ніж вибули¹².

Ці результати були б ще вагомішими, якби колишній перший секретар Дніпропетровського обкому Компартії України не допустив, як відзначалося на пленумі обкому партії в березні 1987 р., серйозних

⁷ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1979.— С. 8—9.

⁸ Див.: Закон СРСР: Про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями.— К., 1983.— С. 1—16.

⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— С. 27—28.

¹⁰ Волошенюк І. Ранок після з'їзду // Сільські вісті.— 1986.— 12 берез.; Плисюк А. Впіральне слово колективу // Там же.— 1987.— 5 лют.

¹¹ Райком: ідейно-воспитательная работа на селе.— Київ, 1986.— С. 41.

¹² Щербинський В. В. Про завдання партійних, радянських і господарських органів республіки по дальшому підвищенню стабільності виробництва зерна та інших сільськогосподарських культур і виконанню рекомендацій, висловлених на Всесоюзній нараді з проблем агропромислового комплексу // Комуніст України.— 1984.— № 7.— С. 16.

недоліків у стилі роботи. Вони мали місце і в керівництві перебудовою села й проявлялися в тому, що для комплексної забудови обирався один район, якому і виділялася лівова доля асигнувань¹³.

Успішно вирішувалося питання соціального розвитку сіл у Кримській, Львівській, Херсонській та інших областях, в результаті чого там практично стабілізувалися трудові колективи колгоспів і радгоспів. Це стало активно впливати на економічний і соціальний розвиток господарств¹⁴. Нині у кожному сільському населеному пункті Львівщини, Черкащини, Тернопільщини і Полтавщини діє служба побуту, а на тваринницьких фермах Львівської області працюють філіали комплексних приймальних пунктів, пральні, медичні профілакторії, лазні¹⁵.

Слід зазначити, що питання підвищення ролі трудових колективів у соціальному й економічному житті в роки одинадцятої п'ятирічки неодноразово обговорювалися на пленумах обкомів і райкомів партії, зборах партійно-господарських активів та первинних парторганізацій. Однак корінні зрушення у цій справі відбувалися повільно. Цьому перешкоджали насамперед недосконалість господарського механізму, застарілі форми і методи керівництва. Не завжди енергійно діяли й партійні організації. Зустрічалися такі партійні комітети, такі секретарі, які провали у своїй роботі прикривали показною вимогливістю до кадрів, псевдопринциповістю, не думаючи при цьому ні про суть справи, ні про долю людей. Ось яка картина спостерігалася, наприклад, у Біляївському районі Одеської області. За останні п'ять років там з ініціативи чи за вказівкою райкому партії у багатьох господарствах змінилося по три-п'ять керівників колгоспів і радгоспів, 99 головних спеціалістів. У колгоспі ім. Котовського та радгоспі «Дружба» керівники господарств були звільнені всупереч волі колективу¹⁶.

Аналізуючи ситуацію, що склалася, М. С. Горбачов на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС зауважив, що «маючи величезні можливості, діючи практично в усіх трудових колективах, багато первинних партійних організацій не змогли утриматись на принципових позиціях. Далеко не кожна з них вела рішучу боротьбу з негативними явищами, всюдозволеністю, круговою порукою, з ослабленням дисципліни... Нерідко трапляється, що, як тільки той чи інший працівник починає висловлювати самостійні міркування, які не збігаються з думкою секретаря партійного комітету, ...від нього стараються під будь-якими, навіть іноді зовні пристойними приводами швидше звільнитися»¹⁷.

Піклуючись про стабілізацію трудових колективів і підвищення їх ролі в соціальному житті, партійні організації проводили велику роботу по залученню молоді до перебудови села. При цьому використовувалися найрізноманітніші форми і методи роботи з нею. Наприклад, парторганізація колгоспу «Росія» Красногвардійського району Кримської області підтримала пропозицію трудових колективів доплачувати юнакам, які поверталися у колгосп з лав Радянської Армії від 20 до 40% заробітку, виділяти безповоротну грошову допомогу молодим сім'ям та ін. В результаті цього трудові колективи колгоспу помітно помолоділи. Середній вік колгоспників за останні роки тут знизився з 47 до 34 років¹⁸.

У колгоспах Володарськ-Волинського, Ружинського та інших районів Житомирщини молодим механізаторам, які йшли працювати у

¹³ Долати застійні явища, рішуче вести перебудову // *Сільські вісті*.— 1986.— 26 берез.

¹⁴ Мозговий І. О. Реалізація Продовольчої програми — важливе завдання партії і народу // *Комуніст України*.— 1985.— № 9.— С. 27.

¹⁵ Закревський В., Пуговниця М. Оновлювати села планомірно і комплексно // *Сільські вісті*.— 1985.— 13 черв.

¹⁶ Гранковський І. Крайня мера // *Сельская жизнь*.— 1987.— 22 марта.

¹⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— С. 13, 44.

¹⁸ Криворотов В. З людьми і для людей // *Під прапором ленінізму*.— 1985.— № 9.— С. 59.

колгосп після закінчення школи та училищ, норми виробітку знижувалися на 20%, виплачувалися підйомні, надавалася позика для будівництва житла тощо. У колгоспі «Україна» Городоцького району Хмельницької області юнакам, які працювали там до призову в Радянську Армію і виробили встановлений мінімум людино-днів, на період служби відкривалися рахунки в ощадній касі, куди перераховувалася певна сума грошей. Одержати її молоді люди могли тільки після повернення на роботу в колгосп. У 1985 р. тут серед механізаторів і водіїв молодь до 30 років становила 70%, серед тваринників — 40%¹⁹.

Партійні організації Ровенської, Чернівецької та інших областей з метою залучення молоді до праці широко використовували право трудових колективів рекомендувати своїх членів на навчання у вузи, технікуми, училища. У колгоспі «Зоря комунізму» Ровенського району Ровенської області, наприклад, за останні 7 років на навчання було рекомендовано 280 молодих колгоспників. Тепер тут щороку трудові колективи поповнюються кваліфікованими спеціалістами. Середній вік трудівників колгоспу знизився до 34 років²⁰.

Подібна картина спостерігається й у колгоспі ім. Суворова Новоселицького району Чернівецької області. В цьому господарстві всі провідні галузі виробництва у руках молодих спеціалістів, яких підготовлено по рекомендації трудових колективів²¹.

На жаль, зустрічаються факти й іншого порядку, коли трудові колективи не виявляють активності. Їх політичне ядро в особі партійних організацій мириться з тим, що в господарствах повільно впроваджуються інтенсивні методи вирощування сільськогосподарських культур, прогресивні технології виробництва продукції тваринництва, двозмінна робота на фермах, господарський розрахунок, відсутня гласність і взаємовимогливість, персональна відповідальність за вирішення виробничих і соціальних питань. Про це йшлося, зокрема, на зборах трудових колективів колгоспу «Ленінський шлях» Долинського району Кіровоградської області. Такі факти мали місце і в колгоспі ім. Фрунзе Бережанського району Тернопільської області та в деяких інших. До речі, під час звітно-виборних зборів членів правління тут висували за наперед визначеним списком. Кандидатури у керівний орган господарства не обговорювали²².

Підвищилася роль трудових колективів і в зміцненні трудової дисципліни, у наведенні порядку на виробництві та в побуті. Цьому насамперед сприяли заходи, що їх застосовували партійні організації колгоспів і радгоспів республіки. Партійна організація колгоспу ім. Кутузова Білгород-Дністровського району Одеської області, наприклад, підтримала пропозицію колективу про те, щоб на своїх зборах виділяти так звані «стілці ганьби» для людей, які недбало ставляться до праці, а також для п'яниць і порушників громадського порядку. Трудовий колектив не тільки вирішував, кого з порушників трудової дисципліни посадити на «стілець ганьби», а й кого зняти з нього, якщо людина виправлялася. Ці заходи були ефективними. Якщо в 1983 р. у господарстві був зареєстрований 41 колгоспник, який не виробив мінімуму людино-днів, то в 1985 р. — лише 4 чол.²³.

Партійна організація колгоспу «Першотравневий» Дубнівського району Ровенської області, піклуючись про підвищення ролі трудового колективу у соціальному житті села, активізувала роботу партійних груп, що були створені у всіх виробничих підрозділах колгоспу. Їй

¹⁹ Клименко А. Яка адреса щастя // Хлібороб України. — 1986. — № 6. — С. 21.

²⁰ Григор'єв О., Гоцуєнко Є. Нема межі зростанню // Сільські вісті. — 1985. — 4 черв.

²¹ Михайлов В. Біля гарної хати батьків // Хлібороб України. — 1985. — № 6. — С. 17.

²² Проскуров А. За старою схемою // Сільські вісті. — 1987. — 28 лют.; Ковтун Б. Іспитовий рік для голови // Там же. — 24 лют.

²³ Шандор С. Ефективність громадського впливу // Там же. — 1985. — 19 трав.

також вдалося створити у колективі обстановку вимогливості й нетерпимості до недоліків та порушників трудової дисципліни. В такій атмосфері стало важко тим, хто працював з холодком, допускав брак у роботі, порушував громадський порядок. На такі факти виробничі колективи реагували негайно. Варто було деяким операторам машинного доїння недбало поставитися до роботи, як колектив молочно-товарної ферми на своїх зборах не тільки засуджував цей факт, а й порушував клопотання перед правлінням колгоспу про переведення їх на іншу роботу²⁴.

Значно активізувалася діяльність трудових колективів після прийняття постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва й алкоголізму», що прямо вимагала від них створення нетерпимої обстановки до п'яниць, алкоголіків та самогонщиків²⁵.

Накреслюючи заходи по боротьбі з пияцтвом, партійна організація колгоспу «Росія» Пологівського району Запорізької області, наприклад, підтримала рішення трудового колективу про запровадження у виробничих підрозділах журналів обліку порушень трудової дисципліни і громадського порядку. Порушників розглядали на зборах виробничого підрозділу колективу або й на загальних зборах колгоспників. До них застосовувалися моральні чи матеріальні санкції²⁶.

Форм і методів боротьби з порушниками дисципліни й громадського порядку трудові колективи виробили чимало. На наш погляд, заслуговує на увагу ініціатива робітників підприємств, що виникла на початку 80-х років, і розгорталася під девізом: «Трудовій і громадській дисципліні — гарантію колективу!» Ця ініціатива знайшла широку підтримку серед багатьох трудових колективів колгоспів і радгоспів. В умовах, коли колектив бере на себе гарантію того, що в його середовищі не знайдеться порушника трудової дисципліни і громадського порядку, навіть людина, яка схильна до цього, починає дорожити довір'ям товаришів. Багато значить й особистий підпис під зобов'язанням — працювати без порушень трудової дисципліни і громадського порядку. Він нагадує, що кожен трудівник існує не сам по собі, а є членом колективу, і питати з нього буде колектив. Створюється атмосфера довір'я і вимогливості.

В Одеській області ініціатором руху за те, щоб високу трудову і громадську дисципліну гарантували колективом, виступив колгосп ім. XXII з'їзду КПРС Саратовського району. На загальних зборах трудівники колгоспу ще у 1983 р. записали, що вони беруть зобов'язання гарантувати високу трудову й громадську дисципліну в колгоспі. Якщо ж якесь порушення з боку членів колективу матиме місце, то моральну і матеріальну відповідальність за нього бере на себе колектив виробничого підрозділу, в якому працював порушник. Цю ініціативу підтримала партійна організація району, а пізніше й області. Це дало позитивні наслідки. Тільки за один рік витрати робочого часу в сільських трудових колективах району скоротились удвічі, а продуктивність праці зросла на 9%. За підсумками Всесоюзного соціалістичного змагання за 1984 р. Саратовський район було нагороджено перехідним Червоним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ²⁷.

З метою створення відповідної морально-психологічної атмосфери, ряд трудових колективів при підтримці партійних організацій широко практикували вшанування передовиків, новаторів виробництва. У колгоспах Бершадського району Вінницької області з ініціативи партійних організацій були встановлені Галереї слави, куди на основі рішень

²⁴ Шевлюга С. Де діловитість, там і лад // Там же.— 1986.— 16 квіт.

²⁵ Про заходи щодо подолання пияцтва і алкоголізму: Постанова ЦК КПРС // Рад. Україна.— 1985.— 17 трав.

²⁶ Сімічич В. Без найменшої поблажливості // Сільські вісті.— 1985.— 31 лип.

²⁷ Ляховецький І. Виховна сила колективу // Там же.— 1985.— 4 черв.

трудових колективів заносили імена передовиків виробництва. В Оратівському районі цієї ж області на честь передовиків називали поля. У колгоспі «Більшовик» можна бачити табличку: «Поле імені П. О. Демченка». Тут же даються текст зобов'язань, коротка розповідь про знатного хлібороба й називаються всі, хто на цьому полі працює. Партиїні організації використовували також Дошки пошани, Книги трудової слави, грамоти й дипломи, які вручалися передовикам на урочистих зборах у районі чи обласному центрі.

Однак виявилось, що не в усіх трудових колективах знали, за що саме удостоєні високої честі їх товариші по праці. Представлення до нагороди готували правління колгоспу, партійна, профспілкова і комсомольська організації, які раніше не завжди радилися з трудовим колективом. У зв'язку з перебудовою стилю і методів партійної роботи, що розгорнулася на основі рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXVII з'їзду партії, бюро Вінницького обкому Компартії України постановило: починаючи з 1986 р. вшановувати передовиків — переможців обласного змагання — безпосередньо у трудових колективах. При цьому партійні організації повинні домогтися, щоб їх досвід роботи знаходив послідовників, широко застосовувався на робочих місцях²⁸. Такий підхід відповідає вимогам XXVII з'їзду КПРС.

Слід зазначити, що Комуністична партія Радянського Союзу завжди надавала першорядного значення розвитку творчої ініціативи мас. У прийнятій у червні 1986 р. постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ про Всесоюзне соціалістичне змагання, наприклад, з новою силою наголошувалося на необхідності зробити все, щоб жоден трудовий почин не залишався без уваги і підтримки. Особливо слід цінувати людей з новаторським духом. У кожному трудовому колективі повинна панувати атмосфера підтримки передовиків, виховання на їх прикладі інших²⁹.

У роки одинадцяті п'ятирічки, особливо напередодні 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, чимало трудових колективів Кіровоградської, Дніпропетровської, Львівської та інших областей зараховували до свого складу героїв-земляків, ініціаторів патріотичного руху. Згідно з рішеннями трудових колективів, їх іменами нерідко називалися поля. Наприклад, до складу комсомольсько-молодіжного колективу колгоспу «Нове життя» Золочівського району Львівської області, що займався вирощуванням цукрових буряків, було зараховано колишнього секретаря комсомольської організації колгоспу, який загинув від рук українських буржуазних націоналістів. Крім того, його іменем було названо одне з полів господарства. Право працювати на ньому надавалося кращим хліборобам — передовикам виробництва. Нині поля, названі іменами героїв, є майже у кожному колгоспі і радгоспі області. Десятки трудових колективів зарахували своїми членами патріотів, борців за народне щастя. Кощи, що поступають на їх рахунок, перераховують у Фонд миру³⁰.

З ініціативи й під керівництвом партійних організацій чимало трудових колективів колгоспів і радгоспів Дніпропетровської, Черкаської, Вінницької областей з метою створення високої морально-психологічної атмосфери, почали розробляти і приймати кодекси трудової честі колективу, що закріплювали норми й принципи взаємовідносин між його членами. Так, у колгоспах «Слава» Корсунь-Шевченківського району Черкаської області та «Перемога» Покровського району Дніпропетровської області кодекси трудової честі розробили спеціальні комісії, до складу яких входили керівники і спеціалісти господарств, представники громадських організацій, передовики виробництва. В них визначалося місце кожного члена колективу в реалізації перспективного

²⁸ Буртяк Г. Престиж передовика // Правда.— 1986.— 14 июля.

²⁹ Рад. Україна.— 1986.— 22 черв.

³⁰ Яремчук Д. А. Молода хліборобська сила // Сільські вісті.— 1985.— 20 лип.

плану економічного і соціального розвитку господарства. Для зміцнення виробничої й громадської дисципліни кодекси трудової честі надавали право колективам присуджувати своїм членам, які внесли вагомий вклад у розвиток господарства і брали активну участь у громадському житті, звання «Заслужений колгоспник» або «Почесний колгоспник». Удостоєним цих звань вручався спеціальний диплом, їх прізвища заносилися в Книгу трудової слави колгоспу, а на будинках, де проживали знатні хлібороби, встановлювалися меморіальні дошки³¹.

Кодекси трудової честі піднімали почуття відповідальності за розв'язання виробничих і соціальних завдань, заохочували новаторів і раціоналізаторів виробництва, яким колектив міг присвоїти звання «Майстер — золоті руки!». Удостоєним цього звання, крім грошових винагород, видавалися безплатні путівки у санаторії чи будинки відпочинку. Переможцям соціалістичного змагання за підсумками року присуджувалося звання «Кращий колектив», або «Зразкова бригада», «Зразкова ферма» з врученням перехідного Червоного прапора правління колгоспу, партійної і профспілкової організації та премії³².

XXVII з'їзд партії вказав, що прийнятий Закон про трудові колективи досі не дає тих результатів, на які КПРС розраховувала. «Треба, — говорив М. С. Горбачов, — кардинально поліпшувати механізм, який дав би можливість перетворити демократичні принципи і норми, закладені в законі, у практику повсякденної роботи...»³³. Для цього слід розширювати коло проблем, які б розв'язувалися трудовими колективами. У період між загальними зборами не тільки у виробничих колективах, а й на рівні господарств повинні функціонувати ради трудових колективів, до складу яких мають входити представники адміністрації, партійної, профспілкової, комсомольської організацій, бригад, робітники, спеціалісти. У перспективі вся оперативно-господарська робота, говорилося на XXVII з'їзді, має зосередитися на місцях — у трудових колективах³⁴. І це цілком закономірно, якщо взяти до уваги, що у них повніше реалізуються принципи соціальної справедливості і в заробітку, і в інших матеріальних та моральних формах заохочення. Тут важко схитрувати, сховатися за чужу спину, ясніше видно зв'язок зобов'язань з кінцевими результатами виробництва³⁵.

Особливо це стосується трудових колективів, що працюють за колективним підрядом. Орієнтир на кінцеві результати відкрив перед членами колективу можливість показати себе, розкрити свої здібності. Саме завдяки переходу на колективний підряд у колгоспі ім. Жданова Вознесенського району Миколаївської області створилась атмосфера високої трудової відповідальності. Раніше, наприклад, запізнення на роботу могло бути непоміченим. В кращому випадку на таке запізнення міг зреагувати лише керівник виробничого підрозділу. Тепер реагує весь колектив. Коли, наприклад, запізнився на роботу тракторист І. С. Наконечний, цей факт став предметом розмови і на раді, і на зборах колективу виробничого підрозділу. Порушникові трудової дисципліни був знижений коефіцієнт трудової участі у виробництві, а на цій основі він одержав і меншу зарплату. Іншими тут стали й орієнтири морального стимулювання праці. За перемогу в соціалістичному змаганні колектив другого механізованого загону, наприклад, було відзначено туристською поїздкою в Ленінград³⁶.

³¹ Федько Г., Іванов В. Соревнование труженников Днепропетровской области // Соревнование за высокие конечные результаты. — М., 1984. — С. 28.

³² Идеологическая работа: опыт, проблемы. — Киев, 1982. — Вып. 1. — С. 300.

³³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 70—71.

³⁴ Там же. — С. 71, 174.

³⁵ Див.: Горбачов М. С. Немеркнучі традиції трудового подвигу // Рад. Україна. — 1985. — 27 верес.

³⁶ Усенко М. В умовах колективного підряду // Сільські вісті. — 1986. — 11 берез.

Досліджуючи морально-психологічний клімат трудових колективів, які працюють за колективним підрядом, соціологи помітили, що у людей появилось почуття справжнього господаря до того добра, що створюється. Виховання такого почуття — найважливіше завдання, сформульоване січневим (1987 р.) Пленумом ЦК КПРС³⁷.

Практика показує, що розв'язати це завдання можна лише за допомогою колективного підряду, економічних методів господарювання. Нова форма організації й оплати праці дає можливість поєднувати в одних руках виконавські і розпорядчі функції, послідовно втілювати в життя принципи безпосередньої демократії. У працюючих за колективним підрядом з'являється заінтересованість не тільки в кінцевих результатах, а й у засобах, що ведуть до них — в сумлінній, ініціативній праці та ефективному управлінні³⁸.

Діяльність трудових колективів, їх ініціатива і творчість значною мірою залежать від партійних організацій, які є їх політичним ядром. У зв'язку з вдосконаленням системи управління господарювання здійснюється її перебудова роботи партійних організацій колгоспів і радгоспів. Вони стали на шлях створення в усіх виробничих колективах партійних груп, переглянули розстановку комуністів з тим, щоб за їх допомогою провести психологічну переорієнтацію трудівників на роботу за кінцевими результатами, прищепити їм такі риси характеру, як принциповість, колективізм, взаємовиручка, господарський підхід до справи, бережливість.

Саме так почала діяти після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС парторганізація колгоспу ім. Леніна Новгородківського району Кіровоградської області. Тут у всіх виробничих колективах господарства були створені партійні групи, з ініціативи яких колгоспники стали опановувати суміжні спеціальності, склали заліки на знання основ колективного підряду. Новачки працювали поруч з досвідченими працівниками, які виконували роль наставників. Питання про роль наставництва, особисту і колективну відповідальність за кінцеві результати стали предметом розгляду на партійних зборах колгоспу та партгруп колективів. Особливу увагу партійні групи приділяли побутовим умовам праці колгоспників. З їх ініціативи у виробничих підрозділах було відкрито їдальні, профілакторії, впорядковано й обладнано кімнати відпочинку, червоні кутки³⁹.

Впроваджуючи колективний підряд, повний господарський розрахунок та інтенсивні технології виробництва, партійна організація колгоспу ім. газети «Правда» Краснопільського району Сумської області поставила завдання перед трудовими колективами виробничих підрозділів — переглянути й уточнити місце кожного у боротьбі за ефективну працю, провести паспортизацію робіт, атестацію робочих місць і т. п. У ході атестації було скорочено обслуговуючий потенціал, переглянуто норми виробітку, ручну працю замінено, де це можливо, механізованою⁴⁰.

Перебудова торкнулася і форм організації соціалістичного змагання між трудовими колективами. Вони тепер організовують його на основі творчих планів використання виробничого потенціалу і рахунків ефективності. Відкривши такі рахунки, трудові колективи колгоспу «Перемога» Новоодеського району Миколаївської області поставили себе і всіх учасників змагання в умови, які вимагали не тільки виробляти більше продукції, а й давати її кращої якості, з меншими

³⁷ Горбачов М. С. Про перебудову і кадрову політику партії // Рад. Україна.— 1987.— 28 січ.; Семейный подряд — новая форма организации сельскохозяйственного труда // Социологические исследования.— 1985.— № 4.— С. 179.

³⁸ Крутова О. Н. Пути активизации человеческого фактора // Философские науки.— 1987.— № 1.— С. 32.

³⁹ Прокудіна В. Партгрупа беззрядного загону // Сільські вісті.— 1985.— 19 черв.

⁴⁰ Забара М. Госпрозрахунок — справі підмога // Рад. Україна.— 1985.— 11 черв.

затратами праці. Нині тут кожний трудовий колектив виробничого підрозділу, кожний трудівник мають особисті рахунки ефективності, до яких заноситься все зроблене для поліпшення якості і зниження собівартості продукції. Партійна і громадські організації визначають вклад колгоспників у розв'язання загальногосподарських завдань, а трудові колективи — передовиків виробництва. Якщо раніше переможцями трудового суперництва могли стати колективи чи трудівники, які виробили найбільше продукції, то тепер цього недостить. До уваги береться, якою ціною дісталася ця продукція та якої вона якості⁴¹.

За особистими рахунками ефективності п'ятий рік змагаються трудові колективи виробничих підрозділів колгоспу «Заповіт Ілліча» Чорнобаївського району Черкаської області. В таких умовах кожний учасник змагання веде облік затрат на виробництво продукції. Це дає можливість довести рентабельність господарства до 50%, а прибуток — до 2 млн. крб.⁴²

Змагання за особистими рахунками ефективності відкрило трудовим колективам можливість оцінювати вклад кожного у розвиток економіки. Ідучи по цьому шляху, партійні організації Чернігівської, Миколаївської, Полтавської, Кіровоградської областей та деяких інших висунули вимогу перед економічною службою Агропрому — розробити методику організації підбиття підсумків соціалістичного змагання трудових колективів на основі використання виробничого потенціалу. Така методика була розроблена й рекомендована на місцях⁴³.

Перехід на колективний підряд, запровадження госпрозрахунку, атестація робочих місць, змагання за особистими рахунками ефективності можна розглядати як реальні кроки, здійснювані на місцях партійними організаціями з метою підвищення ролі трудових колективів у виробничому і соціальному житті трудівників села. Саме на це вказав січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС. На ньому, зокрема, говорилося, що необхідно створити у кожній партійній організації, в кожному трудовому колективі атмосферу, яка б сприяла пошуку ефективних рішень, відкритому і відвертому обміну думками⁴⁴.

Отже, трудові колективи колгоспів і радгоспів під керівництвом партійних організацій після прийняття Закону про трудові колективи розширили свій вплив у виробничій і соціальній сферах життя суспільства. Вони почали розв'язувати такі життєво важливі для трудівників села питання, як планування економічного й соціального розвитку, приймати рішення про раціональне використання матеріальних і трудових ресурсів, організацію та нормування праці, висловлювати свою думку з приводу оцінки роботи керівних керівників, передовиків і новаторів виробництва, поведінки окремих осіб, задавати тон у характері спілкування людей тощо.

У багатьох агропромислових формуваннях почалося висування та обговорення кандидатур на посади керівників виробничих колективів. Тим самим трудові колективи перетворюються у справжні соціальні осередки самоврядування трудящих, центральні ланки здійснення широкого кола заходів партії, спрямованих на забезпечення виконання завдань господарського будівництва і соціального розвитку країни.

Комуністична партія всемірно сприятиме тому, щоб кожний трудовий колектив став дійовим соціальним осередком соціалістичного

⁴¹ Гоцуєнко Є. За особистими рахунками ефективності // Сільські вісті.— 1985.— 11 черв.

⁴² Карпов К. Ключи к успеху // Сов. профсоюзы.— 1986.— № 9.— С. 7.

⁴³ Гречаненко Г. Подведение итогов соревнования трудовых коллективов производственного потенциала в условиях РАПО // Экон. сельского хозяйства.— 1985.— № 8.— С. 26—27.

⁴⁴ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— С. 42.

самоврядування народу, повсякденної і реальної участі трудящих у розв'язанні питань роботи підприємств, установ та організацій, розвитку творчих сил особи,⁴⁵— підкреслювалося на XXVII з'їзді партії.

В. Ф. Плысюк

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНЫ
ПО ПОВЫШЕНИЮ РОЛИ ТРУДОВЫХ КОЛЛЕКТИВОВ СЕЛА
В ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ

Резюме

В статье рассматривается и анализируется практическая деятельность партийных организаций республики, направленная на повышение роли трудовых коллективов в производственной и социальной жизни села в условиях ускорения социально-экономического развития.

⁴⁵ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 185.

ВІТЧИЗНЯНА ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1594—1596 рр. НА УКРАЇНІ

Селянсько-козацьке повстання 1594—1596 рр. під керівництвом Северина Наливайка було великим народним виступом проти феодално-кріпосницького гніту на Україні.

Перебіг подій повстання, яскраві постаті його учасників неодноразово привертали увагу дослідників. Значний вклад у вивчення історії цього повстання було зроблено вітчизняною дореволюційною історіографією. Цікавий вже сам перелік імен вчених і громадських діячів, які досліджували ці події або давали їм оцінку. Серед них — Т. Шевченко, І. Франко, М. Максимович, В. Антонович, П. Куліш, М. Костомаров, В. Ключевський, К. Рилєєв. Повстання під проводом С. Наливайка вони розцінювали як одну з найважливіших подій історії України періоду середньовіччя.

Мета даного огляду — дослідити творчий доробок дореволюційної вітчизняної історичної науки у вивченні історії повстання під керівництвом С. Наливайка.

Вже найбільш ранні відомі українські історичні твори — Львівський літопис і Острозький літописець — коротко згадують про С. Наливайка та його діяльність. Львівський літопис, написаний вихідцем з дрібної шляхти священником М. Гунашевським, має демократичну спрямованість¹. Острозький літописець — твір невідомого автора з оточення князів Острозьких, написаний в першій третині XVII ст., висловлює негативне ставлення до повсталих².

Так звані «козацькі літописи» зображують події повстання під керівництвом С. Наливайка з цілком визначених політичних позицій. «Козацькі війни» кінця XVI ст. трактуються ними як боротьба козацтва на чолі українського народу проти польсько-шляхетського панування, унії та католицизму. Так, Г. Грабянка пише, що С. Наливайко почав війну «яко сын православия ненавидя новоявившуюся унию»³. Тієї ж думки дотримуються й невідомий автор «Короткого опису Малоросії»⁴, С. Лукомський — автор «Собрания исторического»⁵, А. Ригельман — автор «Літописної оповіді про Малу Росію»⁶. Останній із зазначених творів відзначається спробою критичного підходу до традиції в зображенні подій повстання, зокрема при описі загибелі С. Наливайка⁷, яку перекази подавали як смерть у «мідному бичу». Важливо відмітити значення, яке козацькі літописи надавали повстанню 1594—1596 років: «с тех пор война меж козаками и ляхами началась»⁸.

Своєрідним підсумком літописного етапу в українській дворянській історіографії став визначний твір невідомого автора «Історія Русів або Малої Росії»⁹. Причини повстання автор вбачає у «від магнатства і

¹ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971. — С. 102.

² Там же. — С. 130.

³ Літопись Григория Грабянки. — Киев, 1854. — С. 24.

⁴ Літопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех Малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического». — Киев, 1878. — С. 215.

⁵ Там же. — С. 369.

⁶ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. — М., 1847. — С. 28.

⁷ Там же. — С. 29.

⁸ Літопись Самовидца... — С. 215.

⁹ История Русов или Малой России. Чтение в обществе истории древностей российских (далі — ЧОИДР) — М., 1846. №№ 1—4.

духовенства чинимих утисках»¹⁰ в основному в галузі релігії і козацьких прав. Він вважає, що поляки і українці (український народ і козацтво ототожнюються) утворили добровільний і рівноправний союз. Однак магнати і католицьке духовенство захотіли підкорити Україну за допомогою унії і закріпачення. Тому козацтво по праву піднялося на боротьбу. Автор докладно подає легенди про вибори С. Наливайка гетьманом, його перемоги над магнатським військом і правління на Україні, поїздку до Варшави, де його підступно схопили і жорстоко покарали магнати. «Добрий король», селянська віра в якого така сильна у автора «Історії Русів», був безсилий проти римського духовенства і магнатів, які володіли всім королівством¹¹.

Яскравий патріотизм і демократичний характер «Історії Русів» мали значний вплив на суспільну та історичну думку свого часу. Так, твори нової української історіографії — Д. М. Бантиш-Каменського¹², М. Маркевича¹³ і М. Максимовича¹⁴ в описі й характеристиці повстання 1594—1596 рр. йдуть за «Історією Русів». Причиною «війн» К. Косинського і С. Наливайка з польськими магнатами вони вважають церковну унію і зображають козацьких ватажків мучениками за православ'я.

Слід відзначити, що причини селянсько-козацьких повстань XVI ст. аналізуються і у працях усіх наступних дослідників розглядуваної теми. Проте тільки радянська історіографія змогла дати їх об'єктивну наукову характеристику. Найважливішою причиною був тяжкий феодально-кріпосницький гніт, ускладнений національними і релігійними суперечностями¹⁵. Щодо значення останніх, то в епоху феодалізму «всякий суспільний і політичний рух змушений був прибирати теологічну форму»¹⁶. Підпорядкованість релігійного фактора в повстанні 1594—1596 рр. яскраво підтверджується тим фактом, що основу польсько-шляхетського війська, яке брало участь у придушенні повстання, становили магнати і шляхтичі православного віросповідання¹⁷.

Українська буржуазна історіографія також приділяла значну увагу історії визвольної боротьби українського народу проти панської Польщі. Досліджуючи її, буржуазні історики прагнули спиратися на документальний матеріал. Була здійснена копітка робота по введенню до наукового обігу нових джерел¹⁸. Велику роботу в цьому напрямі провів В. Б. Антонович. Він здійснив редактування семи томів «Архіву Південно-Західної Росії» і в докладних передмових до них виклав свою думку щодо важливих проблем історії України.

Повстання 1594—1596 рр. досліджене В. Б. Антоновичем по «Актах про козаків», виданих у I томі 3 частини «Архіву ПЗР»¹⁹. Спочатку автор вказує, що «головна причина козацьких повстань полягала в порушенні станових козацьких прав і в порушенні польським урядом й шляхтою общинної їх будови з метою увести польський порядок, заснований на шляхетстві. До цієї причини приєднуються... 1. Релігійна унія, що додала до боротьби станової елемент релігійний; 2. Прагнення польського уряду утримати козаків від вторгнення в Туреччину... 3.

¹⁰ Там же.— С. 38.

¹¹ Там же.— С. 39.

¹² Бантиш-Каменский Д. М. История Малой России: В 4 т.— М., 1830.— Т. 1.— С. 160—176.

¹³ Маркевич Н. История Малороссии: В 5 т.— М., 1842.— Т. 1.— С. 85—96.

¹⁴ Максимович М. А. Собрание сочинений: В 3 т.— Киев, 1876.— Т. 1.— С. 841—842.

¹⁵ Історія Української РСР: В 8 т. 10 кн.— К., 1979.— Т. 1.— Кн. 2.— С. 213; Мишко Д. І. Северин Наливайко.— К., 1962.— С. 17.

¹⁶ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 299.

¹⁷ Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej.— Warszawa, 1862.— S. 276—277.

¹⁸ Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР.— К., 1983.— С. 69.

¹⁹ Антонович В. Б. Содержание актов о казаках // Архив Юго-Западной России.— К., 1863.— Ч. 3.— Т. 1.— С. СХХ.

Безуправність в польському державному ладі...»²⁰. Отже, головне в козацьких повстаннях, за В. Б. Антоновичем, — це боротьба «вічового порядку» з «аристократичним елементом». Однак характеристика рушійної сили повстань суперечить цим поглядам автора: «нерестрові козаки... стали спиратися на кріпосний стан, заманюючи його до себе надією розділити козацькі права, позбавившись від ненависних для тих і других панів. Вони їй становили головну силу козацьких повстань, вбираючи в себе і групуючи всі випадково зустрінуті сили: селян, реєстрових козаків, запорожців, бездомних шляхтичів, слуг та ін.»²¹ Отже, по суті, В. Б. Антонович описує антифеодальну класову боротьбу бідніших класів і верств населення. Показово і те, що релігійний фактор для буржуазного історика відходить на другий план. Для розуміння поглядів В. Б. Антоновича на соціальні рухи важливо відзначити, що він постійно ототожнює учасників козацьких повстань з декласованими елементами. Загін С. Наливайка, за В. Б. Антоновичем, складався із «свавільних людей у власному розумінні цього слова»²², а сам С. Наливайко був керівником авантюристів.

В. Б. Антонович розповідає про діяльність С. Наливайка у 1594—1596 рр. тільки для того, щоб показати військові здібності козацького ватажка, який керував нерестровими козаками під час їх виправ в Молдавію і Білорусію. Після цього «козаки Наливайка розійшлися по домівках, обтяжені здобиччю», а сам керівник повернувся додому в Острог. Саме там він і виявився потрібним князю Острозькому, який феодальними методами — заїздами — вів боротьбу проти поборників унії. С. Наливайку князь «доручає керувати заїздами на маєтки панів, які притісняли на Волині православ'я»²³. Лише з цього моменту В. Б. Антонович відраховує початок повстання, розгортання якого сприяв магнат Острозький, правда «не зумисне, а за збігом обставин»²⁴. Козацький вождь перетворюється на ватажка вже існуючих шляхетських загонів і бере участь у боротьбі з уніатами, потім переключається на розбій і, нарешті, тікаючи від покарання, з'єднується з козаками Лободи і Шаули. Такою є схема діяльності С. Наливайка в повстанні за В. Б. Антоновичем. Свою думку він обгрунтував рядом документів з «Архіву ПЗР». Частина з них за 1596 р. дійсно свідчить про розбій шляхетських груп на Волині, але ні до С. Наливайка, ні до козацтва взагалі вони ніякого відношення не мають²⁵ і лише тенденційність дослідника була причиною включення їх до «Актив про козаків».

У дійсності ж уся діяльність Наливайка, починаючи з 1594 р., має антифеодальну спрямованість. Походи в Молдавію проти споконвічних ворогів українського народу — татар — С. Наливайко поєднував з активними діями проти польської шляхти прикордонних воеводств²⁶. Похід у Білорусію був уже відкритим антифеодальним виступом, що сприяв поширенню визвольної боротьби на всій східнослов'янській території Речі Посполитої²⁷. Тому «необережний» князь Острозький аж ніяк не міг сприяти початку повстання, яке відбувалося вже другий рік і охопило значну частину України.

Розповідаючи про кінець повстання, В. Б. Антонович йде за польським шляхетським істориком Р. Гейденштейном, який в зображенні історичних подій відкидає будь-яку об'єктивність заради звеличення

²⁰ Там же.— С. XXXVI.

²¹ Там же.— С. XXXVI.

²² Там же.— С. LP.

²³ Там же.— С. LX.

²⁴ Там же.— С. LP.

²⁵ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— Док. 26, 30, 32, 35, 36.

²⁶ Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудящегося населення міст України (1569—1654). К., 1975.— С. 76—81.

²⁷ Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.— Киев, 1957.— С. 135; Михайленко Д. І. Назв. праця.— С. 44.

своїх героїв — польських магнатів і шляхти. Після мирного договору і видачі керівників оточені в таборі під Лубнами повстанці нібито дістали амністію і були мирно відпущені по домівках²⁸. Однак історичні факти незаперечно свідчать, що після перемир'я поляки раптово напали на беззбройних повстанців і знищили їх більшу частину²⁹. Цікаво, що й у різко негативному ставленні до повсталих В. Б. Антонович повністю солідарний з Р. Гейденштейном³⁰. Значення доробку В. Б. Антоновича щодо досліджуваної тематики полягає у виявленні ряду документальних свідчень про розмах народного руху.

Велику увагу селянсько-козацькому повстанню під проводом С. Наливайка приділив М. І. Костомаров у праці «Південна Русь у кінці XVI ст.»³¹. Як і Антонович, він стверджує общинний характер козацтва, ідеалізуючи «козацьку рівність і братерство». Керівником реєстрових козаків у 1594—1596 роках був Г. Лобода, а нереєстрових — С. Наливайко. М. І. Костомаров вважає, що вони були в добрих стосунках між собою, оскільки здійснювали спільні походи до Молдавії³², і не помічає протиріч між ними. Вважаючи однією з причин початку повстання загрозу татарської навали, що зібрала разом козацькі загони, М. І. Костомаров велику увагу приділив зовнішньополітичним питанням і боротьбі з турецько-татарською агресією.

Після повернення з Семиграддя у 1595 р. С. Наливайко, за М. І. Костомаровим, «відкрито пішов проти польської корони. Його виступ набував уже релігійного відтінку, хоча й слабкою мірою... злість козаків на знатних і багатих привернула до них все дрібне і пригнічене — тепер вони могли сподіватися на більше народне співчуття, коли прикривали своє свавілля прапором віри»³³. Головну причину повстання М. І. Костомаров, як і В. Б. Антонович, бачить у постійному ворогуванні між «общинним» візовим ладом козацтва і шляхетсько-феодальним устроєм Польщі. Воно вперше вилилось у відкритий конфлікт у повстанні К. Косинського, яке не мало підтримки широких верств народу. В 1594—1596 рр. козацтво отримує таку підтримку через загострення релігійного питання. Ставлення князя Острозького до повсталих є однією з основних проблем для М. Костомарова. Він вважає, що Острозький аж ніяк не міг бути прихильником антифеодального руху, а його пасивність щодо останнього пояснюється мотивами антиуніатської боротьби³⁴. Використані М. І. Костомаровим джерела дали йому можливість досить повно і точно зобразити хід повстання. Дослідження ним подій 1594—1596 рр. на Україні було для свого часу значним кроком вперед.

Безпосередньо під впливом поглядів М. І. Костомарова працював дослідник козацьких рухів кінця XVI ст. на Україні Ф. Николайчик. Його праця³⁵ була однією з небагатьох спеціальних розробок цієї теми в дореволюційній історіографії. Автор підкреслює общинний характер козацтва і вказує, що воно «вело боротьбу проти переважаючого класу панів, не розрізняючи між ними поляків і руських»³⁶. Ф. Николайчик висловлює оригінальну думку щодо відносин С. Наливайка і князя Острозького. Він вважає, що козацький ватажок навмисне використав антиуніатські настрої князя і, надавши діям проти феодалів релігійного характеру, заручився заступництвом магната³⁷. Праця Ф. Николайчика

²⁸ Антонович В. Б. Указ. соч.— С. СХІХ—СХХ.

²⁹ Bielski J. Op. cit.— S. 280.

³⁰ Антонович В. Б. Указ. соч.— С. СХVІІІ.

³¹ Костомаров Н. И. Южная Русь в конце XVI в. // Исторические монографии: В 8 т.— СПб., 1867.— Т. 3.— С. 173—322.

³² Там же.— С. 258.

³³ Там же.— С. 262—263.

³⁴ Там же.— С. 267.

³⁵ Николайчик Ф. Первые казацкие движения в Речи Посполитой (1591—96) // Киевская старина, 1884, март.

³⁶ Там же.— С. 423.

³⁷ Там же.— С. 539.

доповнила дослідження М. І. Костомарова новим фактичним матеріалом.

Відомий український історик П. О. Куліш відвів висвітленню повстання Наливайка значне місце у своїх монографіях «История воссоединения Руси» і «Отпадение Малороссии от Польши». Визначаючи причини повстання, П. О. Куліш рішуче заперечує думку попередників про його зв'язок з антиуніатською боротьбою і критикує з цього приводу українську історичну традицію: «Бачити в діяльності... Наливайка... «релігійний відтінок» можуть самі лише любителі комбінацій, побудованих без критики, на фабулі історії»³⁸. Основною причиною перших козацьких виступів П. О. Куліш називає загострення соціально-економічних відносин, захоплення польськими панами земель на Україні, закріпачення селян, утиски козацтва. З цієї точки зору, вважає він, можна зрозуміти, чому «перший козацький «бунт» ознаменувався насамперед відібранням у місцевих можновладців «привілеїв» і «мембранів». Іншою причиною повстання була боротьба з турецько-татарською агресією. Крім цього, велике значення мало переслідування козаками своїх вузьких інтересів, а особисто для С. Наливайка до цього приєднувалося бажання помсти панам³⁹. Однак П. О. Куліш надто роздуває «особисту образу» як причину участі у повстанні козацьких ватажків аж до Б. Хмельницького. Очевидно, що причини частих «особистих образ» полягали в загальному безправ'ї українського народу.

Аналізуючи роль князя Острозького у повстанні, П. О. Куліш вказує, що як феодал князь не міг підтримувати повстання, а його пасивність у боротьбі з повстанцями пояснюється опозицією православного князя до уряду через релігійне питання. Тому, побоюючись втратити авторитет серед широких верств православного населення, Острозький повністю усунувся від будь-яких дій на боці польської влади і поводив себе як сторонній спостерігач⁴⁰. Таку позицію магната П. О. Куліш обгрунтовує його листами.

Автор подає докладний опис ходу повстання. Критикуючи джерела, він вказує на те, що Р. Гейденштейн приховав історичний факт віроломного знищення козаків в урочищі Солониця після перемир'я і видачі С. Наливайка⁴¹. Водночас у наступній праці, яка відрізняється від першої своєю реакційністю і значно нижчим науковим рівнем, П. О. Куліш подає повстання саме за Р. Гейденштейном. Перекручуючи документи з «Архіву ПЗР», він не тільки ототожнює шляхетський розбій і козацький рух, а й приписує козакам звірства шляхтичів: «наливайківці... одинадцять чоловікам обрізали вуха»⁴², тоді як документ вказує, що це зробили князь Вороницький і шляхтич Гулевич⁴³.

У характеристиці С. Наливайка наочно виявилася властива П. О. Кулішу ненависть до народних рухів. Високо оцінюючи козацького ватажка як організатора і воїна, він водночас називає його «авантюристом», «розбійником», який тільки у даній історичній ситуації зміг стати народним героєм і мучеником православ'я⁴⁴. Однак він змушений визнати, що «страда Наливайка до цього часу, до теперішнього моменту відгукується ще в серцях» нащадків⁴⁵.

У цілому дослідження П. О. Куліша з проблем козацьких рухів кінця XVI ст., незважаючи на тенденційність, має певну цінність завдяки використанню великої кількості документальних джерел, зібраних

³⁸ Куліш П. А. История воссоединения Руси: В 2 т.—СПб., 1874.—Т. 2.—С. 111.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.—С. 122.

⁴¹ Там же.—С. 145.

⁴² Куліш П. А. Отпадение Малороссии от Польши.—М., 1888.—С. 87.

⁴³ Архив ЮЗР.—Ч. 3.—Т. 1.—Док. 30.

⁴⁴ Куліш П. А. История воссоединения Руси.—Т. 2.—С. 147.

⁴⁵ Там же.—С. 150.

ним, уточненню деяких питань з історії повстання і спробі критики попередніх історичних концепцій.

Велику увагу повстанню 1594—1596 рр. приділено в монографії Д. І. Яворницького «Історія запорізьких козаків». Автор називає три основні причини повстання: «станова, економічна і релігійна». Проте, неодноразово повертаючись до аналізу причин повстань кінця XVI ст., він особливо виділяє економічний фактор: «загальне збідніння народу в державі» внаслідок свавілля польських феодалів⁴⁶. Автор сумлінно описав хід повстання, критично використавши весь наявний запас джерел. Так, він вперше помітив помилки істориків у трактуванні документів з «Архіву ПЗР» і повністю відокремив розбій шляхтичів від народного руху⁴⁷. Однак, розповідаючи про відносини Лободи і Наливайка, автор бачить головним чином їх особисту неприязнь, обходячи питання про різницю в їх соціальному стані. Праця Д. І. Яворницького важлива тим, що увібрала в себе весь існуючий на той час фактичний матеріал з історії повстання.

Питанням, пов'язаним з історією визвольних рухів на Україні, постійну увагу приділяла західноукраїнська буржуазна історіографія. Так, боротьба загону С. Наливайка з турецько-татарською агресією на фоні міжнародних відносин у південно-східній Європі розглядалася у цікавій розвідці Е. Барвінського⁴⁸. Автор розповів про службу козацького ватажка у ерцгерцога Максиміліана протягом двох місяців у 1595 р.

Найбільшою працею з історії повстання 1594—1596 рр. не тільки в західноукраїнській, а і взагалі у дореволюційній українській історіографії було дослідження В. Доманицького⁴⁹. Автор прагнув зібрати всі розрізнені відомості про походження і особисте життя С. Наливайка⁵⁰. В. Доманицький вважав, що з кінця 1595 р. до соціальних причин руху прилучилась ще одна — релігійна. Напад загону С. Наливайка на Луцьк він пояснює тим, що в місті було багато прихильників єпископа Терлецького⁵¹. Автор рішуче заперечує зв'язок козацького ватажка з Острозьким: «обвинувачення Острозького в співучасті з козаками цілком безпідставне»⁵². Описуючи хід збройної боротьби між польським військом і козацькими загонами, В. Доманицький критично підходить до свідчень польських джерел. Так, він спростовує дані Жолкевського і Р. Гейденштейна про кількість загиблих поляків і козаків в бою під Білою Церквою, вказуючи на їх тенденційність⁵³. Підраховуючи сили противників в останній битві, В. Доманицький доводить, що дані про польське військо були занижені⁵⁴. Автор також наводить ряд документальних свідчень про страту С. Наливайка⁵⁵.

Загалом праця В. Доманицького заслуговує високої оцінки і є своєрідним підсумком досягнень української буржуазної історіографії у вивченні історії повстання під керівництвом С. Наливайка.

Певну увагу вивченню народних рухів кінця XVI ст. на Україні приділили й російські дореволюційні історики. Представник «державної школи» в російській історіографії С. М. Соловйов вороже ставився до будь-яких проявів класової боротьби і тому придушення козацького

⁴⁶ Яворницький Д. І. История запорожских казаков: В 3 т.—СПб., 1895.—Т. 2.—С. 97.

⁴⁷ Там же.—С. 139—140.

⁴⁸ Барвінський Е. Причинки до зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в 1593—94 роках // Записки наук. товариства ім. Шевченка.—Львів, 1896.—С. 17—19 (далі — ЗНТШ).

⁴⁹ Доманицький В. Козаччина на переломі XVI—XVII ст. (1591—1603) // ЗНТШ.—Львів, 1904—1905.—Т. 60—64.

⁵⁰ ЗНТШ.—Т. 60.—С. 24—26.

⁵¹ Там же.—Т. 62.—С. 73—74.

⁵² Там же.—С. 91.

⁵³ Там же.—С. 193—104.

⁵⁴ Там же.—С. 113.

⁵⁵ Там же.—Т. 63.—С. 122.

«розбою» вважав природним актом Польської держави⁵⁶. Вирішальною силою визвольного руху на Україні автор називає церкву, а козацтво відводить другорядну роль.

В. О. Ключевський в «Курсі російської історії» вказує, що «ранні козацькі повстання» на Україні «мали суто соціальний, демократичний характер без всякого релігійно-національного відтінку»⁵⁷. Саме з цих позицій він описує дії С. Наливайка і Г. Лободи в 1595 р. Потім, з 1596 р., вважає автор, завдяки Брестській унії козацтво «було втягнуте в національно-релігійну боротьбу з Польщею і з зброєю в руках виступило на захист православ'я і народності». До повстанців «стікалось... багато кріпосних селян, які встали також і за волю»⁵⁸.

Згадки про повстання 1594—1596 рр. містяться у ряді інших праць дореволюційної історіографії⁵⁹.

Слід особливо виділити оцінку досліджуваних подій представниками революційно-демократичної думки на Україні і в Росії. У повстанні 1594—1596 рр. вони бачили виступ народних мас проти феодального і релігійного гноблення та іноземного поневолення. Боротьбу народних мас оспівували у своїх віршах про С. Наливайка К. Рилєєв, Т. Шевченко, М. Шашкевич.

З наукової точки зору розглядав історію повстання Іван Франко. Він підкреслював, що не з релігійних мотивів боровся і загинув С. Наливайко⁶⁰. Причинами повстання на Україні були тяжкий гніт панщини, а також певною мірою національні й релігійні суперечності⁶¹. Цікавою є розвідка І. Я. Франка «Наливайко у мідянім биці»⁶², де він відшукує коріння легенди про спалення козацького ватажка у мідному бику. Автор вказує, що існувала подібна легенда про давньогрецького бика Фаларіса, в якому знищувалися претенденти на державну владу. Отже, цей переказ свідчить, що народна традиція розуміла повстання Наливайка як політичну боротьбу.

Таким чином, дореволюційна вітчизняна історіографія досягла значних здобутків у вивченні історії повстання під керівництвом С. Наливайка — цієї важливої події в історії українського народу.

С. А. ЛЕП'ЯВКО (Чернігів)

⁵⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен: В 15 кн. 29 т.— М., 1961.— Т. 10.— Кн. 5.— С. 421.

⁵⁷ Ключевский В. О. Сочинения: В 8 т.— М., 1957.— Т. 3.— С. 111.

⁵⁸ Там же.— С. 391.

⁵⁹ Бочкарев К. Очерки Лубенской старины.— М., 1901.— С. 17; Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины.— Киев, 1915.— С. 231—242; Гульдман Н. Памятники старины Подольи.— Каменец-Подольский, 1907.— С. 24; Иловайский Д. И. История России: В 5 т.— М., 1890.— Т. 3.— С. 587; Ефименко А. Я. История украинского народа.— СПб., 1906.— Вып. 1.— С. 192—193; Милорадович В. Средняя Лубенщина // Киевская старина, 1903.— Кн. 9.— С. 291.

⁶⁰ Франко І. Я. Шевченко — ляхам // Літ.-наук. вісник.— Львів, 1904.— Т. 26.— С. 8.

⁶¹ Франко І. Я. Хмельницька 1648—49 років у сучасних віршах // ЗНТШ.— Львів, 1898.— Т. 23—24.— С. 17—27.

⁶² Франко І. Я. Наливайко у мідянім биці. (Б. м. і р. в.)

До 70-річчя Великого Жовтня

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ СЕВАСТОПОЛЬСЬКОЇ РАДИ ВІЙСЬКОВИХ І РОБІТНИЧИХ ДЕПУТАТІВ У 1917 р.

А. М. ВІКТОРОВ (Сімферополь),
В. О. ШИРОКОВ (Сімферополь)

Однією з характерних особливостей Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії було те, що вона створила двовладдя: з одного боку — владу буржуазії в особі Тимчасового уряду і його органів на місцях, з іншого — революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства в особі Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Дослідження своєрідності такої політичної обстановки, в умовах якої розгорнулася гостра боротьба між різними класами, безперечно, становить науковий інтерес.

Важливе політичне значення мають питання, пов'язані із створенням і діяльністю Рад, і, зокрема, Севастопольської Ради військових і робітничих депутатів. Її виникнення і перші кроки, незважаючи на безсумнівні досягнення радянської історіографії, досі ще не з'ясовані остаточно. В багатьох працях, на жаль, з цього приводу є чимало неточностей і викривлень. Це стосується дати і обставин її створення, назви, а також функцій і діяльності¹.

Дослідження складу, структури і функцій Севастопольської Ради військових і робітничих депутатів полегшується тим, що в Центральному державному архіві військово-морського флоту (ЦДАВМФ) СРСР зберігається фонд Р-181 цієї Ради. Серед документів фонду найбільший інтерес становлять протоколи Севастопольського центрального військово-виконавчого комітету, названої Ради та її виконкому. Крім протоколів, у фонді є різні резолюції, інструкції, радіограми, телеграми, донесення, розпорядження та інші документи, які висвітлюють процес становлення Севастопольської Ради. В цьому ж архіві знаходяться фонди Центрального комітету Чорноморського флоту (Р-183), штабу командуючого морськими силами Чорного моря (609, Р-397), Севастопольського військово-революційного комітету (Р-182), Морського генерального штабу (518, Р-342) та інші матеріали, які допомагають уточнити обставини створення і діяльності Ради. До того ж, у Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна та бібліотеці АН СРСР у Ленінграді збереглася достатньо повно і періодична преса того часу. Незважаючи на те, що газета «Крымский вестник» була органом партії кадетів, а «Южные ведомости» — губернської земської управи, у них, як і в інших періодичних виданнях, міститься значний фактичний матеріал, який дає можливість уточнити розглядувані нами події.

Ініціаторами створення Севастопольської Ради військових і робіт-

¹ Найда С. Ф. Революционное движение в царском флоте. — М.; Л., 1948. — С. 591; Семин Г. И. Коммунистическая партия в борьбе за большевизацию Черноморского флота // Борьба большевиков за Советскую власть в Крыму. — Симферополь, 1957. — С. 58; Волошинов Л. И. Исторические памятники и памятные места революционной борьбы в Крыму // Известия Крымского отделения Географического общества СССР. — 1958. — Вып. 5. — С. 15; История города-героя Севастополя. — Киев, 1960. — С. 344; та ін.

ничих депутатів, процес становлення якої тривав майже 4 місяці, виступили робітники міського порту. І це не випадково. Адже на початку 1917 р. севастопольський порт являв собою виробничий комплекс, до складу якого входили морський, машинобудівний і електромеханічний заводи, де працювали понад 7 тис. чол.² Портовики становили основну частину пролетаріату міста, навколо них об'єднувалися робітники інших його підприємств.

Як тільки-но в Севастополі стало відомо про Лютневу буржуазно-демократичну революцію, 44 виборні делегати від портовиків зібралися, щоб обговорити становище, що склалося. «Ми, робітники й службовці севастопольського порту, — відзначалося в резолюції делегатських зборів, — зібравшись 6 березня * ц. р. всім заводом і обговоривши становище в країні, вирішили одностайно приєднатися і привітати Раду робітничих і військових депутатів як активних працівників, що виражають і захищають інтереси робітничого класу»³. В резолюції ще не було чіткої назви Ради. Однак дата її створення не може викликати сумніву. Зберігся також протокол зборів делегатів нестройової роти і службовців порту від 6 березня 1917 р., які відбулися, очевидно, кількома годинами пізніше. В ньому йдеться про обрання 6 делегатів до Севастопольської Ради робітничих депутатів⁴.

7 березня представники від робітників і службовців порту (48 чол.) провели другі збори. На них серед інших розглядалося й питання про обрання нових делегатів⁵. І лише в протоколі третіх зборів за 10 березня було чітко зафіксовано назву останньої — Севастопольська Рада робітничих депутатів. На цих зборах розглядалося питання про обрання її делегатами представників від моряків торгового флоту⁶.

11 березня 1917 р. Севастопольська Рада робітничих депутатів обговорила повноваження її пленуму й ухвалила: «... Вважати засідання законними при розв'язанні питань внутрішнього розпорядку в присутності $\frac{1}{5}$ делегатів, а при розв'язанні більш важливих питань — у присутності $\frac{2}{3}$ делегатів»⁷. Тоді ж було обрано 11 старійшин для попередньої підготовки питань і доповіді про них Раді.

Засилля угодовців у складі Ради позначилося вже на початковому етапі — визначення нею своїх завдань. Зокрема, було упущено головне — боротьба за перемогу соціалістичної революції, за встановлення диктатури пролетаріату. Замість цього йшлося про необхідність охорони порту, про захист завоюваних прав. І це при тому, що основні права робітникам і селянам ще треба було завоювати. Рада, втім, визнавала за можливе у разі необхідності «розглянути коло цих завдань»⁸.

Водночас Рада робітничих депутатів ставала представницьким органом не лише робітників і службовців порту, а й трудящих усього міста, поповнюючись делегатами інших підприємств і організацій.

Рада звернулася до начальника порту з проханням звільнити її депутатів від основної роботи, а також надати грошові кошти й приміщення. З метою ознайомлення всіх робітників з діяльністю Ради їй необхідно було мати свій друкований орган — «Известия Совета рабочих депутатов»⁹.

² Волошинов Л. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. — Симферополь, 1960. — С. 10.

* Всі дати тут і далі подано за старим стилем.

³ Борьба за Советскую власть в Крыму: Документы и материалы. — Симферополь, 1957. — С. 27.

⁴ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-183, оп. 1, спр. 7, арк. 1, 2.

⁵ Там же, спр. 10, арк. 2.

⁶ Там же, арк. 3.

⁷ Там же, спр. 7, арк. 3.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

На засіданнях Ради розглядалися найрізноманітніші питання. Так, 14 березня нею було прийнято постанову про призов усіх колишніх поліцейських до діючої армії¹⁰. 22 березня Рада вирішила надати ратникам ополчення відпустки для проведення сільськогосподарських робіт¹¹. З 6 по 22 березня 1917 р. Севастопольська Рада робітничих депутатів засідала 14 разів і розглянула за цей час більш як 100 питань¹².

Своєю активною діяльністю Рада робітничих депутатів поступово завойовувала авторитет не лише у робітників міста, а й у матросів та солдатів. Вони просили прийняти їх делегатів до складу Ради. Після обговорення цього питання було вирішено створити Раду робітничих і солдатських депутатів «як стража для втілення в життя всіх політичних і соціальних лозунгів оновленої демократичної республіки»¹³. Остаточного рішення про обрання до складу Ради 30 делегатів від солдатів і матросів було розв'язане 22 березня. З того часу вона почала називатися Севастопольською Радою робітничих і солдатських депутатів¹⁴.

Одночасно йшов процес формування Севастопольського центрального військового виконавчого комітету (СЦВВК). 4 березня 1917 р. у флотському півекіпажі відбувся мітинг військових, на якому були присутні 10 тис. чол. Тоді ж на ньому було створено ініціативну групу у складі 20 чол. для організації і проведення виборів до СЦВВК¹⁵. 6 березня ініціативна група зібрала обраних делегатів, які визначили своїх представників (17 чол.) для поїздки до Петрограда. Крім того, їм було доручено «... клопотатися перед командуючим Чорноморським флотом про дозвіл на проведення зборів у тому ж приміщенні завтра, тобто 7 березня, і про цілковите звільнення делегатів від занять і нарядів по службі до повного виконання покладених на них загальними зборами представників армії і флоту функцій»¹⁶. Ось як описано ці події в газеті «Крымский вестник»: «Як тільки виборні зійшлися,... почалася організаційна робота. Було обрано виконавчий комітет солдатів і матросів у складі 15 чоловік»¹⁷.

Того ж дня делегація військового виконавчого комітету з'явилася до командуючого флотом віце-адмірала О. В. Колчака з пропозицією затвердити склад комітету наказом. Командуючий відповів категоричною відмовою, вбачаючи в цій «самочинній» організації небезпеку для своєї єдиначальності на флоті і в гарнізоні. Однак, незважаючи на це, військовий виконавчий комітет продовжував функціонувати і, по суті, був чимось на зразок Ради матроських і солдатських депутатів. Оскільки з перших днів свого існування СЦВВК користувався серед солдатів і матросів авторитетом, командуючий флотом вирішив не упускати його з поля зору і ввести до складу комітету представників від офіцерів, щоб підпорядкувати його своєму впливу й зробити «слухняним» органом. Відбулися збори офіцерів флоту і гарнізону, які ухвалили резолюцію: «З метою тісного й безпосереднього єднання з матросами й солдатами обрати тимчасовий виконавчий комітет у складі 9 офіцерів»¹⁸. 8 березня цей офіцерський комітет звернувся до СЦВВК з пропозицією об'єднатися. Того ж дня було створено єдиний Севастопольський центральний військовий виконавчий комітет і прийнято рішення про видання «Вестника Севасто-

¹⁰ Там же, спр. 10, арк. 6.

¹¹ Там же, арк. 13.

¹² Там же, спр. 7, арк. 3—13; спр. 10, арк. 2.

¹³ Там же, спр. 10, арк. 11.

¹⁴ Крымский вестник.— 1917.— 24 марта.

¹⁵ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-181, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁶ Там же, ф. Р-183, оп. 1, спр. 73, арк. 283.

¹⁷ Крымский вестник.— 1917.— 16 марта.

¹⁸ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-183, оп. 1, спр. 73, арк. 282.

польского Центрального военного исполнительного комитета»¹⁹. СЦВВК складався із секцій: офіцерів армії і флоту (9 чол.), солдатів і матросів (15 чол.), кондукторів (4 чол.). До нього ввійшли всі делегати, направлені в Петроград.

Спочатку вся робота проводилася на зборах комітету, які відбувалися майже щоденно з обов'язковою явкою всіх його членів. Якщо під час розв'язання якогось питання виникали труднощі чи неузгодження, створювався лстючий комітет із членів СЦВВК, якому й доручалося довести справу до кінця. 9 березня комітет прийняв рішення про те, що обов'язки його голови будуть по чергово виконувати представники від секцій у такому порядку: 1) від офіцерів; 2) від солдатів і матросів; 3) від кондукторів; 4) від робітників, представники яких також ввійшли до складу комітету. Голові надавалося право вибору секретаря на час його головування²⁰. 11 березня СЦВВК обрав 4 комісії: організаційну, господарську, слідчу й діловодну²¹. Склад СЦВВК не був незмінним. Спочатку в ньому налічувалося 60 чол.²². Потім він поповнився новими депутатами: 10 березня — 10 робітниками торгового флоту; 14 березня — 3 делегатами від солдатів і 45 — від матросів²³.

За партійним складом СЦВВК був есеро-меншовицьким. Серед його делегатів був і монархіст О. І. Верховський — начальник штабу Чорноморської дивізії, що формувалася в Севастополі. Згодом він доклав немало зусиль, щоб підпорядкувати офіцерству солдатські й матроські комітети в масштабі всієї країни, входив до складу Тимчасового уряду, займаючи посаду военного міністра. Більшовиків у складі СЦВВК представляв лише робітник порту І. К. Ржанников.

СЦВВК намагався поширити свій вплив не тільки на солдатів і матросів, а й на портових робітників. Комітет розробив проект «Положення про організацію чинів флоту, Севастопольського гарнізону і працюючих на державну оборону робітників». Це «Положення» було затверджене на загальних зборах і стало керівництвом до дії під час створення суднових, ротних, полкових та інших комітетів. У «Положенні» визначалися й завдання СЦВВК: усіма методами сприяти безпеці фортеці, флоту й міста; захищати завоювані громадянські права; переконувати обгрунтованість звинувачень, зводжуваних на кого б то не було, незалежно від становища й чину звинувачуваного. 19 березня 1917 р. «Положення» було затверджене командуючим Чорноморським флотом²⁴.

Отже, СЦВВК поставив за свою головну мету виведення солдатських і матроських мас з арени політичної боротьби і обмеження своєї діяльності вузьким колом суто специфічних військових питань. Він став «слухняною» зброєю в руках командуючого флотом, як він того й хотів. Уже 10 березня на його прохання СЦВВК направив своїх представників до артилеристів для «заспокоєння» і проведення з ними бесід²⁵. Конфлікти, що виникали між офіцерами й рядовими, члени комітету розв'язували таким чином, що серед солдатів, матросів і робітників він дістав назву «колчаківської канцелярії».

Побоюючись зростання серед трудящих авторитету Ради робітничих і солдатських депутатів, офіцерська група СЦВВК вирішила провести ще одну «операцію» по захопленню влади в Раді. 24 березня

¹⁹ Революционное движение в России после свержения самодержавия. — М., 1957. — С. 622; ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-181, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

²⁰ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-181, оп. 1, спр. 1, арк. 67.

²¹ Там же, спр. 10, арк. 11.

²² Крымский вестник. — 1917. — 9 марта; ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-181, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

²³ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-181, оп. 1, спр. 1, арк. 13; спр. 15, арк. 248.

²⁴ Там же, спр. 2, арк. 3—14.

²⁵ Архивы Радянської України. — 1932. — № 4—5. — С. 13.

1917 р. в СЦВВК обговорювалося питання про ставлення до Ради робітничих і солдатських депутатів²⁶. Було вирішено вжити всіх заходів до об'єднання з нею. Комітет запропонував Раді обговорити таку можливість.

27 березня 1919 р. загальні збори депутатів Ради й членів СЦВВК дійшли висновку, що «... в фортеці і на флоті має бути один орган народної влади», для чого необхідно об'єднатися. Було обрано погоджувальну комісію (по 10 чол. від кожної організації) для розробки проекту об'єднання²⁷.

30 березня на пленарному засіданні Ради та СЦВВК розглядався і затверджувався розроблений комісією проект, на основі якого дві організації злилися в одну — Севастопольську Раду депутатів армії, флоту і робітників. До її складу увійшли 162 делегати. Функції виконавчого комітету Ради було покладено на створену тоді ж президію²⁸.

За внутрішньою структурою Рада мала 3 підрозділи: робітничих депутатів (55 чол.), офіцерських депутатів (20 чол.) і солдатських та матроських депутатів (87 чол.)²⁹.

Погоджувальна комісія запропонувала Раді депутатів армії, флоту і робітників виконувати функції центрального органу влади Чорноморського флоту, гарнізону і фортеці. Пропозицію було прийнято³⁰.

Рада так визначила свої завдання: захист завойованих народом прав; всемірне підтримання порядку й створення всіх необхідних умов для якнайшвидшого скликання Установчих зборів, боротьба проти контрреволюції і її провокацій; поліпшення побуту, умов життя й матеріального становища робітничого класу, селянства і військових, підвищення їх духовно-культурного рівня; захист завоювань революції і свободи від будь-яких посягань зовнішніх ворогів³¹. Для оперативного втілення в життя всіх цих завдань створювалося 17 комісій: діловодна, виконавча, юридична, слідча, військова, охорони фортеці, довідкова, господарча, організаційна, агітаційна, освітницька, редакційна, «летючий загін» та ін.³² Коло повноважень кожної з них чітко визначалося розробленим і затвердженим погоджувальною комісією «Проектом організації Ради армії, флоту, робітничих і селянських депутатів та його виконавчим органом»³³. Ним, зокрема, передбачалося проведення прямих таємних виборів до Ради. Було встановлено порядок обрання депутатів до Ради залежно від кількості виборців. Так, плавсклад мав право обирати по 1 депутату від 70 до 160 виборців і по 1 — на кожні 120 виборців при наявності більш як 160 чол. у колективі. Якщо ж в останніх налічувалося менше 70 чол., то під час проведення виборів вони об'єднувалися. Береговий склад проводив вибори за таким же принципом.

Для робітників порядок виборів до Ради був дещо іншим: по одному депутату від 30 до 100 чол.; 2 — від 100 до 300; 3 — від 300 до 500, а від більш як 500 — на кожні 200 чол. по 1 депутату.

Цікаво відзначити, що до Ради могли бути обрані й селяни — 1 депутат від 120 виборців³⁴.

Виборці мали право відкликати свого депутата, якщо цього вимагали $\frac{2}{3}$ їх складу. Проте Рада могла залишити його до завершення

²⁶ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-181, оп. 1, спр. 10, арк. 45.

²⁷ Там же, арк. 55.

²⁸ Там же, спр. 16, арк. 35.

²⁹ Там же, спр. 10, арк. 65.

³⁰ Там же, спр. 73, арк. 11.

³¹ Крымский вестник.— 1917.— 31 марта.

³² ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-181, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

³³ Там же.

³⁴ Там же.

дорученої йому справи, повідомивши про це виборців. Строк повноважень депутата становив 6 місяців.

До складу президії Ради кожна курія (офіцерська, солдатська й робітнича) висувала свого кандидата. У свою чергу президія висувала кандидатуру на посаду голови. Всі ці кандидатури затверджувалися у Раді³⁵.

Проект визначав права й обов'язки всіх структурних підрозділів Ради та її комісій. Отже, 30 березня 1917 р. можна вважати днем завершення організаційного оформлення Севастопольської Ради депутатів армії, флоту і робітників³⁶.

У березні 1917 р. народні маси охопила хвиля «революційного» оборонства. Цим не заборилися скористатися меншовики й есери. Захопивши більшість у Севастопольській Раді, вони виступили на підтримку Тимчасового уряду з воєнного питання. Угодовцям вдалося протягти резолюцію такого змісту: «Рада робітничих і солдатських депутатів вирішила продовжувати війну до торжества свободи, рівності й братерства, тобто ні в якому разі не складати зброї, всіма засобами, аж до самопожертвування воювати проти німецьких і союзних з ними військ...»³⁷. 30 березня ця резолюція була підтверджена на засіданні Ради депутатів армії, флоту і робітників. На угодовських позиціях перебувала Рада і в деяких інших питаннях.

Перед більшовиками постало складне завдання по завоюванню більшості в Севастопольській Раді і перетворенню міста в революційний «Кронштадт півдня». До початку березня 1917 р. їхні сили були незначними. Однак уже в квітні у Севастополі було створено партійну організацію більшовиків, до якої ввійшло 6 чол., зокрема, А. Й. Калич, А. В. Клепиков, І. К. Ржанников, І. Л. Сюсюкалов, І. Михайлов та С. Г. Сапронов³⁸.

Більшовицька організація розгорнула широку агітаційну роботу серед матросів, солдатів і робітників. Вона поставила перед собою завдання — організувати в Севастопольській Раді фракцію більшовиків та співчуваючих їм. У день об'єднання Ради робітничих і солдатських депутатів з СЦВВК більшовиків І. К. Ржанникова було обрано до складу організаційної, а І. Фіногенова — продовольчої комісії. У квітні 1917 р. в Раді вже існувала фракція більшовиків. Вона повела рішучу боротьбу з угодовською політикою³⁹.

Більшовицька фракція не обмежувалася трибуною Ради. Вона добилася, що їй було виділено приміщення для проведення «...агітації й співбесід в усіх морських і сухопутних частинах і робітничих кварталах Севастополя та його районі з питань поточного моменту й піднесення революційного настрою»⁴⁰.

Члени більшовицької фракції не тільки пропагували ідеї В. І. Леніна, лозунги своєї партії, а й викривали угодовців, які захопили місця в Раді. Більшовики — депутати Ради активно використовували в цій боротьбі місцеві факти. Коли в травні 1917 р. на есмінцях «Керчь» і «Жаркий» між матросами й монархічно настроєними офіцерами виникли конфлікти, під впливом більшовиків почали лунати вимоги про усунення з флоту найбільш контрреволюційних офіцерів⁴¹. Для владнання конфлікту прибув сам О. Ф. Керенський. Одержавши його підтримку, командуючий Чорноморським флотом наказав лін-

³⁵ Там же.

³⁶ Там же, спр. 10, арк. 62.

³⁷ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 103, арк. 11.

³⁸ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — Симферополь, 1981. — С. 38; Сапронов С. В бурном Севастополе // В огне революционных боев: Сб. воспоминаний. — Симферополь, 1957. — С. 13.

³⁹ Сапронов С. Указ. статья. — С. 15.

⁴⁰ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-181, оп. 1, спр. 21, арк. 98.

⁴¹ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 38, арк. 77—80.

корабам «Синоп» і «Три спасителя» та есмінцям «Жаркий» і «Керчь» вийти із строю й спустити прапори. Їхні команди мали бути передані іншим частинам і кораблям. Однак під впливом більшовицької агітації наказ Колчака залишився невиконаним. На допиті в 1920 р. колишній адмірал визнав, що справа з «Жарким» показала безсилля обох сторін — і Ради, й командуючого флотом ⁴².

За ініціативою більшовиків розгорнулася кампанія за зміну системи виборів до Ради. Наприкінці травня 1917 р. делегатські збори прийняли рішення відмовитися від куріальної системи виборів, обговоривши це питання на кораблях. 30 червня її було ліквідовано.

Ще на початку червня 1917 р. більшовики—депутати Ради запропонували розглянути на засіданні її ЦВК питання про контрреволюційну діяльність «Союзу офіцерів». Незважаючи на протидію угодовців, було прийнято рішення позбавити цю організацію представництва в Раді.

Під впливом більшовиків у червні 1917 р. делегатські збори ухвалили відібрати в усіх офіцерів зброю, командуючого й начальника штабу Чорноморського флоту «усунути від посад, які вони займали, і передати на екстрений розгляд судових і польових комітетів питання про їх арешт» ⁴³. 7 червня офіцерів флоту і армії, в тому числі й Колчака, було обеззброєно. Раду в ті дні фактично було усунуто від влади. Вона здійснювалася революційною творчістю мас. Замість кількох колишніх депутатів до Ради було обрано більшовиків.

На початку липня 1917 р. було затверджено новий статут Ради. Вона дістала назву «Рада військових і робітничих депутатів». Статут визначив її як вищий орган, що керує політичною і економічною діяльністю революційної демократії свого району ⁴⁴. Передбачався поділ Ради на секції: флотську, армійську, робітничу, селянську і торгового флоту. Статутом визначався і порядок обрання її виконавчого комітету. Для розгляду й розв'язання справ окремої категорії створювалися комісії, до складу кожної з яких мав входити хоча б один член виконкому Ради ⁴⁵. Рішення комісії набували сили закону після заключення юридичної комісії про те, що вони не суперечать новим директивам Всеросійської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, а також вказівкам Тимчасового уряду та рішенням самої Ради ⁴⁶.

В статуті було ретельно розроблено розділ про вибори членів Ради. Передбачалося, що вони обиратимуться на тримісячний строк загальним, прямим, рівним і таємним голосуванням. До Ради не могли бути обраними особи, обмежені в правах судом за кримінальні злочини, звинувачені за зраду справи революції, виключені з організації чи з партії за непорядні вчинки. Статутом визначалася норма представництва: один делегат від 100 виборців. Організації та підприємства, у яких налічувалося менше 70 виборців, для проведення виборів об'єднувалися. За порядком виборів мала стежити спеціальна комісія ⁴⁷.

На основі нового статуту 11 липня 1917 р. відбулися вибори до Ради. Всього до неї було обрано 445 чол., зокрема, до виконкому — 35 чол. 10—14 жовтня Раду знову було переобрано. До її складу ввійшло 455 депутатів, у тому числі 232 есери, 90 меншовиків, 58 більшовиків, 64 безпартійних, решта — представники інших партій ⁴⁸.

⁴² Допрос Колчака.— Л., 1925.— С. 69—70.

⁴³ Крымский вестник.— 1917.— 7 июля.

⁴⁴ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-181, оп. 1, спр. 6, арк. 2.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 282, арк. 117.

Отже, незважаючи на своєрідність обстановки, яка склалася після Лютневої буржуазно-демократичної революції, влада в країні фактично зосередилася в руках буржуазії. В Радах більшість місць захопили угодовці — меншовики й есери.

Ініціаторами створення Севастопольської Ради військових і робітничих депутатів виступили робітники порту. До них приєдналися матроси Чорноморського флоту й солдати Севастопольського гарнізону. Після об'єднання із СЦВВК нова Рада почала втілювати в життя заходи, спрямовані на демократизацію суспільного життя.

Активізація демократичних сил викликала опір контрреволюції. До складу Ради проникли наближені до командуючого флотом офіцери. Вони проводили в ній контрреволюційну політику, спираючись на угодовців, яким належала більшість місць у Раді.

На більшовиків чекала напружена боротьба по завоюванню мас на бік пролетаріату. Їм вдалося створити свою фракцію в Раді, яка служила трибуною для доведення до трудящих лозунгів більшовницької партії. Успішна боротьба проти куріальної системи виборів дала більшовикам можливість замінити багатьох депутатів Ради на більш демократично і навіть революційно настроєних. Через судові комітети й делегатські збори більшовики зуміли підірвати вплив угодовців у ній.

У ході складної і тривалої боротьби проти есерів, меншовиків, анархістів та представників інших дрібнобуржуазних партій більшовикам удалося до середини грудня 1917 р. завоювати більшість у Севастопольській Раді військових та робітничих депутатів. 18 грудня були проведені вибори її нового складу, до якого ввійшли 87 більшовиків⁴⁹ на чолі з М. А. Пожаровим. З того часу Севастопольська Рада почала виконувати роль революційного центру по встановленню Радянської влади у Криму й на півдні Росії.

⁴⁹ Кримський вестник.— 1917.— 20 дек.

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКИХ ЕСЕРІВ У ХОДІ ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ

П. П. ОВДІЄНКО (Київ)

Переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну проходило на Україні у винятково складній політичній ситуації. Як і в цілому у країні, впертий опір йому чинили загальноросійські буржуазні та дрібнобуржуазні партії — кадети, меншовики, есери, бундівці й ін. Становище ускладнювалося, крім того, активною діяльністю українських буржуазних та дрібнобуржуазних партій, які об'єднувалися в Центральній раді (соціал-демократів — УСДРП, соціалістів-революціонерів — УПСР, соціалістів-федералістів — УПСФ та соціалістів-самостійників — УПСС). Відбиваючи інтереси національної міської і сільської буржуазії, вони були силою, ворожою корінним інтересам трудящих.

Українська партія соціалістів-революціонерів організаційно оформилася на установчому з'їзді в квітні 1917 р. Її керівне ядро, до складу якого входили М. Ковалевський, Й. Маєвський, П. Христюк, М. Грушевський, М. Салтан, Л. Ковальов, Ю. Охримович й ін., становили вихідці переважно з дрібнобуржуазної інтелігенції та заможних верств села.

УПСР повною мірою успадкувала всі риси і атрибути, властиві дрібнобуржуазній політичній партії: еклектизм ідейно-теоретичної основи, організаційну слабкість, політичну нестійкість, реформізм та угодовство за буржуазією. Характерно, що її установчий з'їзд висловився за підтримку Тимчасового уряду й продовження імперіалістичної війни¹.

Основою ідеології та політики цієї партії був український буржуазний націоналізм з його теорією «безкласовості» української нації. Від одного з «класиків» останньої — М. Драгоманова — УПСР і вела свій ідейний родовід². Теза про пріоритет національного питання над іншими проблемами суспільного розвитку³ в поєднанні з окремими постулатами народницького «інтегрального соціалізму» та ревізійнізму, а також гучними програмними гаслами федеративної перебудови Росії, встановлення Української демократичної республіки, проведення ряду соціальних реформ (націоналізації деяких галузей виробництва, запровадження прогресивно-прибуткового оподаткування, скасування приватної земельної власності і т. д.)⁴ становили основу ідейно-політичного арсеналу цієї партії.

На перших порах УПСР досягла помітного впливу на селянство, солдатів та українську інтелігенцію, особливо в південно-західних губерніях України. Це в свою чергу зумовило її кількісне зростання. Наприкінці листопада 1917 р. в рядах партії налічувалося близько 75 тис. членів⁵, тобто набагато більше, ніж у інших її партнерів по Центральній раді. Водночас різноманітність соціальної бази УПСР, відсутність у неї чітких ідейних орієнтирів, хитання між пролетаріатом та буржуазією спричинили кризу ідеології та політики цієї партії на такому крутому переломі історії, яким був Великий Жовтень. Результатом цього стало ідейно-політичне розмежування в її рядах.

У науковій літературі вже порушувалося питання про вивчення цього явища в середовищі українських дрібнобуржуазних партій, у тому числі й УПСР⁶. Однак поки що дані, наведені стосовно даної проблеми у працях дослідників, мають фрагментарний характер⁷. Загалом вона залишається малодослідженою. А її розробка має важливе значення не лише для більш всебічного й комплексного висвітлення процесу утвердження Радянської влади, а й для глибшого розуміння природи ідейно-політичної суті дрібнобуржуазної «лівизни», розкриття генезису такого явища, як «український комунізм», що його ідейний багаж і досі використовується західними ідеологічними службами.

Слід зазначити, що фракційність, ідейне різноголосся були властиві УПСР майже з самого початку її політичної історії. Вже документи скликаної у Полтаві наприкінці травня 1917 р. Лівобережної конференції партії засвідчили появу в ній «лівої» течії, яка мала прибічників головним чином у полтавській та харківській губернських партійних організаціях (майже всі делегати названої конференції

¹ Боротьба (орган ЦК УПСР).— 1917.— № 2.— С. 5, 6.

² Животко А. 50 років: До історії Української партії соціалістів-революонерів.— Прага, 1936.— С. 19; Див. також передмову Ю. Охримовича до кн. М. Драгоманова «Нарис історії української соціалістичної програми» (К., 1918.— С. 6).

³ Боротьба.— 1917.— № 2.— С. 5.

⁴ Програма і статут Української партії соціалістів-революонерів.— К., 1917.— С. 7—14.

⁵ Народна воля (орган ЦК Укр. сел. спілки та Укр. кооп. к-ту).— 1917.— 8 груд.

⁶ Симпозіум по проблеме «Крах не proletарских партий в России в 1917—1922 годах» (май 1979 г.) // Вопр. истории КПСС.— 1979.— № 9.— С. 149—152.

⁷ Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— Киев, 1978.— С. 132—133, 236; Ветров Р. И., Черненко А. М. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине.— Днепрпетровск, 1983.— С. 15; Куліченко М. І. Крах політики української буржуазно-націоналістичної контрреволюції (кінець 1917 р.—початок 1918 р.) // Укр. іст. журн.— 1967.— № 5.— С. 3—19; Гамрецький Ю. М. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні // Укр. іст. журн.— 1976.— № 12.— С. 78—79.

представляли саме їх⁸). З відомих діячів до неї належали члени ЦК першого складу Л. Бочковський і Л. Ковальов, а також Г. Михайличенко, М. Полозов, А. Заливчий, О. Соколовський та ін. «Лівобережники» (так ще називали «лівих» у партії) намагалися пристосувати лозунги й тактику УПСР до процесу «радикалізації» масових настроїв. Гостро критикуючи Центральний Комітет партії за «політику союзу з українською та російською буржуазією», «ліві» виступили, з одного боку, за заміну коаліційного Тимчасового уряду «революційним міністерством ліквідації війни» з представників «соціалістичних» партій, а з іншого, — за «недопущення жодних блоків та виступів з українськими буржуазними партіями»⁹. Вони відкинули й обидві формули, покладені установчим з'їздом в основу аграрного курсу партії, — конфіскація лише великої земельної власності із збереженням «середніх» господарств та утворення «Українського Земельного Фонду», а в резолюції Лівобережної конференції з національного питання декларували своє загальне ставлення до нього як до «однієї з проблем соціальної програми»¹⁰. Як згадані вище тактичні настанови «лівої» течії, так і її позитивні вимоги з національного та аграрного питань («соціалізація землі», федерація національно-територіальних одиниць», «національно-територіальна» та «персональна» автономії) свідчили про певну її близькість до лівих російських есерів, що проявилася й організаціїно. В кількох повітах Харківщини та Полтавщини деякий час існували есерівські організації — «гібриди», які мали в своєму складі російські й українські секції, а голова Харківського губкому УПСР Г. Михайличенко з червня 1917 р. входив до складу губернського комітету ПСР¹¹. «В контакті» діяли, наприклад, українська та російська есерівські організації Полтави¹². Було б помилкою, однак, ототожнення цих двох різновидностей дрібнобуржуазної «лівизни». Тягар націоналізму робив «лівобережників» прибічниками Центральної ради, яку вони вважали «українським революційним органом». Потрібна була довга низка політичних поразок і розчарувань, щоб окремі з них усвідомили цю самооману. До Жовтня ж вони виступали в спільному строю активних прибічників політики українського буржуазно-націоналістичного блоку. Так, голову так званої Ради Слобідської України О. Северо-Одоевського, інструкторів Центральної ради по Харківській губернії — М. Панченка та по Вовчанському повіту цієї ж губернії — В. Коряка, члена ЦК «Української селянської спілки» І. Пугача, а також деяких інших діячів «лівобережники» поставили на службу Центральній раді.

Приблизно в той же час, наприкінці травня — на початку червня 1917 р., в УПСР виникла й «права» течія, представлена в керівних колах партії Й. Маєвським, Ю. Охримовичем та М. Залізняком. Близько до неї за своїми поглядами стояли деякі відомі функціонери з київської та подільської партійних організацій — М. Миколайчук, Д. Пирхавка, В. Химерик й ін. Вважаючи заснування української державності (звичайно, буржуазної) головним завданням партії, «праві», на відміну від її більшості, висловлювалися за «незалежність» України. Ними допускався лише її «конфедеративний» зв'язок з іншими державними утвореннями¹³. «Конфедералісти» публічно критикували

⁸ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 43, оп. 1, спр. 1, арк. 2—4, 6, 7, 9, 10, 12 (далі — ПА ІП).

⁹ Постанови Загально-Української конференції УПСР у Києві (3—6.VI.—1917) та Краєвої Лівобережної конференції в Полтаві (30.V.—2.VI.1917).— К., 1917.— С. 12.

¹⁰ Там же; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 43, оп. 1, спр. 89, арк. 1.

¹¹ Губернська передвиборча конференція УПСР // Земля и воля (Харьков).— 1917.— 27 сент.; Известия Лубенского Совета рабочих и солдатских депутатов (Лубны).— 1917.— 3 июля; Харьковский губернский съезд ПСР // Земля и воля.— 1917.— 25 июля.

¹² Держ. арх. Полтав. обл., ф. Р-1057, оп. 1, спр. 6, арк. 25.

¹³ Всеукраїнський селянський з'їзд // Нова рада.— 1917.— 31 трав., 1 черв.; Труд

принизливі угоди Центральної ради з Тимчасовим урядом, агітували за бойкот виборів до Всеросійських Установчих зборів, що помітно контрастувало з офіційною лінією УПСР¹⁴. З решти питань їхня точка зору збігалася з поглядами керівництва партії.

Домінуючою групою серед українських есерів був «центр», до якого належала й більшість членів ЦК, обраного на другому партійному з'їзді в липні 1917 р. Це, зокрема, М. Ковалевський, К. Корж, О. Севрюк, М. Шраг, М. Чечель, І. Базяк та ін. Вони користувалися підтримкою верховодів з «Української селянської спілки» (М. Стасюка, А. Степаненка, П. Христюка), а також інших партійних фракцій у Центральній раді та її комітеті — Малій раді. Зв'язане тисячами видимих і невидимих політичних ниток з українським куркульством — найчисленнішою частиною національної буржуазії — провідне ядро УПСР найбільш виразно відображало її двоїстість, схильність до угод з експлуататорськими класами пануючої російської нації. Есерівський «центр» раніше, ніж інші партії Центральної ради, став на шлях підготовки до утвердження її єдиновладдя на Україні. В затвердженому червневою партійною конференцією «Наказі фракції УПСР в Центральній Раді» визнавалося за необхідне «зараз же приступити до фактичного переведення в життя національно-територіальної автономії України». Конференція підтримала також лозунг «українізації» армії¹⁵. Після липневих подій вожаки партії почали активно пропагувати тезу про «початок української революції», яка дістала конкретне політичне обрамлення в прийнятій на початку серпня 1917 р. постанові її ЦК про необхідність взяття влади Центральною радою¹⁶. Із загальним політичним курсом «центру» змикався й основний його аграрний лозунг — утворення «Українського земельного фонду» під егідою Українського установчого сейму, тобто націоналізація землі. Як підкреслювалося на другому з'їзді партії, він «ясно зазначає наше федералістичне становище...»¹⁷. Псевдорадикальна фразеологія поєднувалася у лідерів УПСР з підтримкою верхівки Центральної ради та її «уряду» — Генерального Секретаріату, який у свою чергу йшов у фарватері політики коаліційного Тимчасового уряду. Це, природно, викликало невдоволення як «зліва», так і «справа» партійного «центру».

Розходження в поглядах різних есерівських течій неодноразово призводили до гострих зіткнень між ними, як це було, наприклад, на червневій конференції та другому з'їзді УПСР (липень 1917 р.). Дійшло навіть до того, що «лівобережники», опинившись на з'їзді в меншості, ледве не зірвали затвердження партійної програми¹⁸. Лише коли їхню головну вимогу в аграрному питанні — «соціалізацію землі» — було включено до програми, конфлікт вдалося урегулювати, та й то, за визнанням партійного щотижневика «Боротьба», «тільки формально»¹⁹. Не припинялися міжфракційні тертя й пізніше.

Слід, однак, зауважити, що до Жовтня мотиви дотримання «партійної єдності» в рядах УПСР переважали. Це пояснювалося не лише спільністю головних ідейних засад «лівобережників», «конфедералістів» та «центру». Не менш істотним було й те, що тактичні лінії цих течій перехреснувалися в найважливішому для них питанні політики — про владу на Україні. На цьому фоні існуючі розбіжності стиралися,

и воля (Харьков).— 1917.— 7 авг.; Маєвський І. Червоний імперіалізм.— К., 1917.— С. 16.

¹⁴ Всеукраїнський робітничий з'їзд // Робітничий газ.— 1917.— 12 лип.; VI сесія Центральної Ради // Вісті з Української Центральної ради.— 1917.— № 22—23; Маєвський І. Загальноросійські Установчі Збори.— К., 1917.— С. 7.

¹⁵ Постанови Загально-Української конференції УПСР.— С. 8, 10.

¹⁶ З діяльності ЦК УПСР // Боротьба.— 1917.— № 6—7.— С. 22, 23.

¹⁷ З'їзд УПСР у Києві 15—19 липня // Там же.— С. 8.

¹⁸ II з'їзд УПСР // Труд и воля.— 1917.— 8 авг.

¹⁹ Боротьба.— 1917.— № 6—7.— С. 9.

відходили на задній план. Більше того, соціальна демагогія одних груп українських есерів, поєднана з відверто націоналістичною проповіддю інших, давала УПСР можливість вербувати собі прихильників серед найрізноманітніших соціальних верств — від трудящих селян до куркульства та націоналістично настроєного офіцерства.

Великий Жовтень докорінно змінив політичну ситуацію на Україні. Ленінська внутрішня і зовнішня політика першої в світі робітничо-селянської держави, являючи собою приклад послідовного розв'язання вузлових соціально-економічних та політичних проблем в інтересах переважної більшості суспільства, прискорила процеси класового розшарування в середовищі української дрібнобуржуазної демократії. Наполеглива роз'яснювальна робота більшовицьких організацій серед селянських та солдатських мас сприяла поступовому переходу на бік Радянської влади тих їх груп, які перебували під впливом партій Центральної ради. Особливо посилилася ця тенденція після I Всеукраїнського з'їзду Рад, історичні рішення якого завдали рішучого удару намірам націоналістичних політиканів монополізувати волевиявлення «українських мас». Широкий спектр соціальних елементів, на які спиралася УПСР, почав розпадатися. Цілком закономірно, що в нових політичних умовах різні її течії повелися по-різному.

Куркульська класова природа ядра партії привела його в табір відкритих ворогів революції. Ставши разом з вожаками інших «радівських» партій біля влади на Україні, есерівські проводирі взяли курс на її відторгнення від Радянської Росії під ширмою проголошеної 7 листопада буржуазної Української Народної Республіки та насильницьке придушення Радянської влади. Вже 26 жовтня 1917 р. партійна фракція проголосувала в Малій раді за постанову, що засуджувала Жовтнєве повстання й оголошувала «енергійну боротьбу» спробам підтримки його на Україні. Змикання Генерального Секретаріату з такими ж «урядами» Дону, Кубані, Криму і т. п., масоване федералістичними гаслами, його пособництво каледнінським заколотникам та угоди з реакційним російським генералітетом — все це робилося за згодою керівництва УПСР та партійної фракції в Малій раді, яка становила мало не половину членів цього органу.

За таких умов програмні обіцянки українських есерів, і насамперед розв'язання земельного питання, були приречені на неввиконання. Адже вступивши в політичний союз з буржуазно-поміщицькою контрреволюцією, вони не могли зазіхати й на її економічну основу. Своєрідними «пам'ятками» соціально-економічної політики есерівської «верхівки» були пропозиції генерального секретаря «торгу й промисловості» В. Голубовича про охорону підприємств збройною силою²⁰ та грізні циркуляри генерального секретарства земельних справ, підписані шефом цього відомства у. с-д. Б. Мартосом і директором департаменту «сучасних земельних справ» секретарства, чи не найавторитетнішим «аграрним» теоретиком в УПСР О. Мицюком. Один з них застерігав селянство від «самочинного захоплення земель та реманенту» і оголошував «недоторканими» «трудові господарства», що мали менше 50 десятин землі²¹. Лише наприкінці січня 1918 р., коли Центральна рада залишилася фактично «штабом без армії», нею були проштамповані есерівські закони про скасування приватної земельної власності, «державно-робітничий контроль над продукцією» і т. ін. Однак це вже було, за визнанням одного із членів ЦК УПСР М. Шаповала, не «більш як «жалюгідне хитрунство»²². І це пояснювалося зовсім не «тяжкими політичними обставинами», на які посилювалася

²⁰ Архів Рад. України. — 1932. — № 1—2. — С. 48.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1495, оп. 1, спр. 1, арк. 33.

²² Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 249.

есерівська фракція в Центральній раді, виправдовуючи політику «тупцювання на місці» в соціальних справах, характерну для Генерального Секретаріату, а угодовством правлячих партій — УСДРП та УПСР. Характеризуючи позицію «більшості» останньої, М. Ковалевський наголошував у своїх мемуарах на двох її моментах — «національному максималізмі в напрямку створення української державності» і «мінімалізмі в соціальних справах»²³. Те й інше в перші поживтєві дні старанно приховувалося «федералістичними» фразами та пишномовними заявами III Універсалу Центральної ради про скасування приватної власності на землі «нетрудових» господарств, видання в недалекому майбутньому земельного закону і т. п.

На відміну від цієї «більшості», крайні праві елементи УПСР, що виступили з платформою «фракції українських есерів незалежних», вже в той час договорювали все до кінця. Зі сторінок свого друкованого органу — газети «Конфедералист» — ця фракція, що являла собою групу осіб, невідомих (за винятком Й. Маєвського) в широких колах партії, закликала до негайного проголошення «незалежності» України²⁴. Відверто консервативним був соціально-економічний «проект», запропонований «незалежними», особливо його аграрна частина: навіть з тимчасового розпорядження земельних комітетів пропонувалося вилучати «селянську землю, яка не мала характеру помість», а остаточно розв'язання земельного питання відкладалося до часу створення якогось «апарату для прийняття у відання держави відібраних земель»²⁵. З таких позицій ця галаслива групука критикувала ЦК УПСР та Центральну раду за «безвідповідальність» і «дипломатизм» у політиці. Погляди «незалежних» з їх виразними жестами на адресу націоналістичної воєнщини²⁶ свідчили про те, що вони були ідеологами отаманщини її певних груп куркульства. Доказом цього став і факт їхнього вступу в грудні 1917 р. до Української партії соціалістів-самостійників, яку навіть В. Винниченко — тодішній голова Генерального Секретаріату — вважав «переважно військовим, отаманським елементом»²⁷.

Прийняти політичні рекомендації «конфедералістів» означало для вождів УПСР не лише зіпсувати свої відносини з російською контрреволюцією, а й приректи себе на самовикриття перед селянськими масами. Це дещо пізніше ще раз показали результати обговорення на VIII сесії Центральної ради (грудень 1917 р.) аграрного законопроекту Б. Мартоса, який передбачав збереження «40-десятичних трудових» господарств. Незадоволення селянських «низів» фракції УПСР цим відвертим куркульським опікунством досягло такої позначки, що і її «верхи» змушені були голосувати проти законопроекту²⁸.

Сам факт наявності в партії цієї одіозної групи шкодив її політичному реноме в умовах напруженого ідейно-політичного протиборства з Радянською владою. Тому платформу «незалежних» було офіційно засуджено. В опублікованій на початку листопада в газеті «Боротьба» статті директор бюро ЦК УПСР М. Салтан кваліфікував її як «кадетизм на українському ґрунті»²⁹. А 15 листопада ЦК виключив з партії редактора «Конфедералиста» Й. Маєвського³⁰.

²³ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // Літ. наук. вісн.— 1919.— № 1—3.— С. 225.

²⁴ Конфедералист.— 1917.— 5 нояб.

²⁵ Последствия Универсала // Там же.— 19 нояб.

²⁶ Основні принципи фракції соціалістів-революціонерів незалежних // Там же.— 12 нояб.

²⁷ Українська партія соціалістів-самостійників.— Київ; Відень, 1920.— С. 14; Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Ч. 1.— С. 20.

²⁸ VIII сесія Центральної ради // Нова рада.— 1917.— 19 груд.

²⁹ Салтан М. Недорозуміння // Боротьба.— 1917.— № 12—13.— С. 13.

³⁰ Постанова ЦК УПСР // Нова громада (Харків).— 1917.— 23 груд.

Однак незабаром логіка класової боротьби привела есерівський «центр» до того ж «самостійництва», від якого він раніше відхрещувався. Втрачаючи авторитет серед мас, його представники наприкінці листопада — на початку грудня 1917 р. перейшли разом з Центральною радою до збройної боротьби проти трудящих та їх влади. Згідно з постановою есерівської Всеукраїнської ради селянських депутатів від 21 листопада місцеві «селянські спілки» мали попередити виступи селян, спираючись на гайдамацькі загони³¹. ЦК партії солідаризувався з курсом уряду В. Винниченка на розв'язання війни проти РСФРР і репресіями властей Центральної ради проти по-більшовицькому настроєних частин Київського гарнізону³². В складі націоналістичних військових формувань, які діяли проти червоногвардійських загонів, були члени «Бойового куреня УПСР» та «Студентський курінь», що майже повністю складався з українських есерів.

Паралельно керівництво УПСР почало готувати ґрунт для зговору з австро-німецькими імперіалістами, юридичну основу якого воно вбачало в проголошенні УНР «самостійною». 12 січня 1918 р. фракція партії проголосувала в Малій раді за схвалення IV Універсалу Центральної ради, який оголосив «самостійність» УНР і зобов'язав її уряд (Раду Народних Міністрів) «цілком самостійно» вести переговори з Німеччиною та «боротись проти більшовиків»³³. Невдовзі після втечі з Києва праві вожаки УПСР та УСДРП завершили шлях зради інтересів українського народу, підписавши ганебний Брестський договір.

Іншу тактику обрала «ліва» течія УПСР. На відміну від більшості партії, деякі її прихильники виступили за підтримку Жовтневого повстання³⁴. Щоправда, це був не більш ніж вимушений жест, оскільки в невизнанні політичних результатів петроградського революційного почину і головного з них — влади Радянського уряду — українські есери були однастайні. Ідеологи «лівих» розуміли, однак, безперспективність зволікання з розв'язанням назрілих соціально-економічних питань, а також прямої конфронтації з владою Рад. Адже безславний кінець Тимчасового уряду був усім відомий. «Коаліція як принцип не доведе нас до добра», — сказав Г. Мінхайличенко, виступаючи на загальних зборах харківської організації УПСР 29 жовтня³⁵. Тому «ліві» наполягали на активному соціально-економічному реформаторстві, що дало б, на їхню думку, змогу втримати маси під політичним контролем Центральної ради. «Найменша яка-небудь затримка в переведенні в життя того, що обіцяно в Універсалі, обезсилить Українське правительство», — наголошувалося в передовій статті, надрукованій у спільному органі української та російської есерівських організацій Полтави — газеті «Соціаліст-революціонер»³⁶. Наприкінці листопада 1917 р., на третьому з'їзді УПСР «ліві», підтримані делегатами від армійських партійних організацій, піддали критиці соціально-економічний курс Центральної ради. Відображенням цієї критики, що велася з «охоронних» позицій, була резолюція з'їзду, в якій Рада попереджалася, що в тому разі, коли її політика залишиться незмінною, «вона загубить під собою опору трудової класи». В документі містилися вимоги негайного вироблення та здійснення законів про скасування приватної власності на землю, націоналізацію «десятих га-

³¹ Народна воля.— 1917.— 7 груд.

³² До солдатів: Звернення ЦК УПСР // Народна воля.— 1917.— 25 груд.

³³ Киевская мысль.— 1918.— 14 янв.; Універсал Української Центральної ради // Вісн. Ради Народних Міністрів УНР.— 1918.— 13 січ.

³⁴ Известия Полтавского Совета революции.— 1917.— 4 нояб.; Лохвицкое слово (Лохвица).— 1917.— 31 окт.; Солдат и рабочий (Херсон).— 1917.— 8 нояб.; Червоный шлях.— 1925.— № 1—2.— С. 134, 141.

³⁵ Земля и воля.— 1917.— 18 нояб.

³⁶ Соціаліст-революціонер.— 1917.— 21 листоп.

лузей» господарства, «державно-робітничий контроль над продукцією» і т. ін.³⁷, тобто реформ в душі програми партії.

Політична логіка дрібнобуржуазних реформаторів змусила «лівих» українських есерів досить своєрідно поставитися до влади Рад, що стало «лакмусовим папірцем» їх двоїстості і класової обмеженості. Враховуючи факт зростання популярності радянської форми влади серед трудящих, а також те, що місцеві органи Центральної ради внаслідок поміркованості їх складу та прогресуючого паралічу діяльності були нездатні на реалізацію наміченого III з'їздом УПСР внутрішньополітичного курсу, вони виступили з ідеєю створення так званого «всукраїнського класового органу трудової демократії» з представників переобраних Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, «соціалістичних партій» та угодовських профспілок — поштовиків, залізничників і т. п.³⁸ Він мав стати масово-політичним фундаментом Центральної ради, а потім і Українських Установчих зборів, а також організаційним інструментом здійснення їх політики. Низовим відгалуженням — «Радам», створеним за тим же принципом, відводилися функції «виконавчої влади на місцях». Це випливало із змісту декларації фракції УПСР на Всеросійських Установчих зборах, підписаної діячами «лівої» течії Г. Михайличенком, О. Северо-Одоевським, С. Бачинським та ін.³⁹ Показовим для характеристики цього громіздкого плану було й те, що умовою його здійснення висувалося завершення «українізації» армії та виведення з території України «неукраїнізованих» військових частин⁴⁰, в середовищі яких симпатії до більшовиків посилювалися особливо швидко.

Цей план так і залишився на папері. Праві кола партії та Центральної ради його просто ігнорували. Він не міг одержати підтримки навіть з боку лівих есерів, не кажучи вже про більшовиків. Ця ідея якщо й мала якусь значення, то лише як одне із свідчень про загальні контури тактики «лівих» українських есерів: шляхом соціальних реформ і передачі окремих політичних функцій Радам з відповідно підставним складом останніх вони розраховували зміцнити масову опору української буржуазної державності і запобігти її краху. За своїм об'єктивним змістом це була тактика боротьби проти соціалістичної революції методами і засобами політичного впливу. Тому природним виявилось досить негативне ставлення «лівих» до планів сепаратного зговору з Німеччиною, виношуваних партійною верхівкою, та зв'язаного з цими планами «самостійництва». На засіданні Генерального Секретаріату 26 грудня 1917 р. «лівий» у.с.р. О. Зарудний — генеральний секретар земельних справ (призначений наприкінці грудня), на відміну від своїх колег по партії М. Ковалевського, М. Шаповала та О. Жуковського, висловився категорично проти укладання сепаратного договору з Німеччиною та проголошення «незалежності» України. При цьому він посилався на необхідність збереження «єдиного революційного фронту» з Росією, а також на те, що сепаратний мир для України «буде гіршим, ніж для всієї Росії»⁴¹.

Якщо протягом листопада і в першій половині грудня «ліва» течія в УПСР досить мирно уживалася з її правою більшістю, то в другій половині грудня, коли перспектива краху Центральної ради вже вимальовувалася досить чітко, взаємовідносини між ними почали загострюватися. Суперечки точилися, зокрема, навколо питання про ставлення до Радянської влади, оскільки саме в ньому сфокусувалися тактичні розбіжності між названими течіями. «Ліва» опозиція, до

³⁷ Постанови III-го з'їзду українських с.р. // Народна воля.— 1917.— 8 груд.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 213, 223.

³⁹ Народна воля.— 1918.— 29 січ.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 213.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 131—132.

якої належала приблизно третина членів ЦК⁴², вимагала зміни дискредитованого уряду В. Винниченка «урядом замирення з більшовиками» — не лише з РСФРР, а й з Радянським урядом України. З тактичних міркувань до «лівих» приєдналися й деякі праві діячі типу М. Шаповала, які вважали продовження війни проти Радянської Росії недоцільним з огляду на слабкість збройних сил Центральної ради. Однак права частина ЦК та фракція партії в Малій раді не хотіли йти на поступки в цьому плані⁴³. Залишилися мемуарні свідчення про те, що приблизно в середині січня 1918 р. відбулася конференційна нарада цієї групи. «Змінити осіб, залишивши політику» — на цьому зійшлися всі її учасники, зокрема, М. Ковалевський, М. Грушевський, М. Чечель, Н. Григор'єв та ін.⁴⁴ Тому обидві частини ЦК ніяк не могли домовитися про персональний склад нового уряду Ради. Лише в останній момент, коли переговори між ними зайшли у безвихідь, у «лівих» виник проект власного уряду, який, однак, так і не було здійснено. 15 січня майже всіх їх було заарештовано за звинуваченням у «державній зраді». Його безпідставність була згодом доведена спеціальною комісією Центральної ради, яка розслідувала цю справу⁴⁵. Цим ходом «радівські» проводирі політично ізолювали незгодних з їхнім курсом і забезпечили «безболісну» зміну уряду В. Винниченка правосерівським «міністерством» В. Голубовича.

Повз увагу більшовиків не пройшов факт формування «лівої» течії серед українських есерів. «Пролетарская мысль» (Київ) та «Голос пролетарія» (Одеса), наприклад, у спеціальних публікаціях проаналізували постанову III з'їзду УПСР⁴⁶. 30 грудня 1917 р. було заслухано інформацію В. Медведєва про «нову течію на користь Радянської влади у Києві» та «новий орган, що виник у Малій раді з лівих есерів російських та українських», і винесено це питання на порядок денний⁴⁷. Однак протокольних свідчень про обговорення та характер його розв'язання не знайдено. З виступу ж В. П. Затонського 25 березня 1918 р. дізнаємося, що під час його зустрічі з О. Северо-Одоевським (на початку січня в Петрограді⁴⁸) він з'ясовував можливість співробітництва з «лівими» українськими есерами в боротьбі проти Центральної ради. Однак (і це зрозуміло) відповідь його співбесідника була негативною⁴⁹.

В умовах тріумфу Радянської влади на Україні «ліве» крило УПСР внесло деякі корективи до своєї тактичної лінії. Через свій орган — газету «Боротьба», яка почала виходити в Києві з 10 лютого 1918 р., воно оголосило про свою підтримку Радянської влади в «теперішній момент». «В міцно і правильно організованій владі Рад, — писали «ліві» члени ЦК УПСР Г. Михайличенко, С. Бачинський, В. Блакитний і Г. Толмачов у зверненні до партії від 13 лютого 1918 р., — ми бачимо зараз єдиний порятунок того становища, в якому опинилась тепер Україна»⁵⁰. Вони закликали до активної участі у

⁴² Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и др.: Стеногр. отчет. — Харьков, 1921. — С. 377, 383.

⁴³ Христюк П. Замітки та матеріали до історії української революції, 1917—1920 рр. — Київ; Відень, 1921. — Т. 2. — С. 125.

⁴⁴ Мальців П. Народні міністри та революційні лідери // Вісті (орган ВУЦВК). — 1924. — 7 листоп.

⁴⁵ Зшитки боротьби. — К., 1920. — С. 55.

⁴⁶ Пролетарская мысль. — 1917. — 29 нояб.; Голос пролетарія. — 1917. — 12 дек.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 9. Інформація була неточною. Такого органу в Малій раді не існувало.

⁴⁸ Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // Літопис революції. — 1929. — № 3. — С. 162.

⁴⁹ Вестник Украинской Народной Республики. — 1918. — 28 марта.

⁵⁰ Від П. К. ЦК УПСР // Боротьба. — 1918. — 26 лют.

«радянському русі». «Ліві» українські есери ввійшли до складу виконкому Київської міської Ради робітничих та солдатських депутатів, Харківського та Полтавського губвиконкомів Рад, а 5 березня 1918 р. — і до ЦВК Рад України⁵¹. В окремих, хоча й дуже рідкісних випадках вони виступали в Радах спільно з більшовиками.

Загалом же «ліві» з УПСР у той період ще перебували десь «посередині» між Радянською владою і контрреволюцією. В ідейному відношенні вони цілком стояли на ґрунті програми-мінімум партії, розрахованої на здійснення в рамках буржуазного ладу, і вважали її кінцевим завданням революції⁵². Цим і пояснюється їх принципово негативне ставлення до створеної на Україні революційної влади та її основи — диктатури пролетаріату. У своїй відозві «ліві» члени ЦК характеризували її лише як «тимчасовий сурогат правильно організованої влади Рад», що його «треба якнайшвидше перейти»⁵³. В резолюції зборів полтавської партійної організації від 22 січня 1918 р. йшлося про заходи по скликанню з'їзду Рад, який утворив би «справжню» їх владу⁵⁴. Характерно, що на місцях «ліві» українські есери пропагували ідею передачі влади «українським Радам», «Радам трудових депутатів» і т. д.⁵⁵ Сутність їхньої нової тактики, як свідчать ці та інші факти, полягала в тому, щоб «легальним» шляхом, спираючись на підтримку певних груп селянства, «відтіснити» від влади більшовиків. Правомірність такого висновку доводять, зокрема, й матеріали про діяльність об'єднаної фракції лівих російських та українських есерів на II Всеукраїнському з'їзді Рад (17—19 березня 1918 р.) та в обраному ним ЦВК Рад України. Становлячи відносно більшість складу нового ЦВК, ліві есери спробували нав'язати більшовикам так звану «паритетну конструкцію влади» з передачею ключових постів у Радянському уряді Народному Секретаріату. Однак більшовики, підтримані лівими українськими соціал-демократами, дали гідну відсіч цим домаганням⁵⁶.

Події, що розгорнулися на Україні у лютому—квітні 1918 р. (австро-німецька інтервенція та повернення до влади Центральної ради), виявили схильність багатьох «лівих» українських есерів до компромісу з цією політичною маріонеткою. У Харкові, наприклад, вони спочатку згорнули свою діяльність у губвиконкомі Рад селянських депутатів⁵⁷, а 1 квітня вийшли і з міської Ради робітничих та солдатських депутатів, заявивши, що «українська Радянська влада повертається» в особі Центральної ради⁵⁸. В. Блакитний зі сторінок «Боротьби» закликав до «єднання двох таборів демократії»⁵⁹ — влади Рад і українських соціал-зрадників. На початку квітня кілька діячів «лівої» опозиції в ЦК УПСР — С. Бачинський, М. Полозов та А. Приходько — ввійшли до складу Малої ради. Лише невелика група «лівих», очолювана О. Северо-Одоевським, В. Сьомушкіним та Р. Матяшем, після довгих вагань порвала з Центральною радою. Перші два були включені до складу утвореного наприкінці квітня 1918 р. Бюро

⁵¹ Известия Киев. Совета рабочих и солдатских депутатов.— 1918.— 31 янв.; Известия Юга.— 1918.— 20 февр.; Вісті ради (Полтава).— 1918.— 24 лют.; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 19.

⁵² Курас І. Ф. Указ. соч.— С. 236; Боротьба.— 1918.— 23 лют.

⁵³ Боротьба.— 1918.— 26 лют.

⁵⁴ Парт. арх. Полтав. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 36, арк. 56.

⁵⁵ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 41, арк. 22; Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 240в, арк. 147.

⁵⁶ Погребинский М. Б. Борьба большевиков с левыми эсерами на Украине весной 1918 г. // Вопр. истории КПСС.— 1972.— № 1.— С. 72.

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 304.

⁵⁸ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 240в, арк. 147; Летопись революции.— 1922.— № 1.— С. 28.

⁵⁹ Боротьба.— 1918.— 3 берез.

по керівництву повстанським рухом — так званої «повстанської дєв'ятки».

Загальну кількість «лівих» груп українських есерів установити важко через розпливчастість їх «лівизни» та її відносність, а також через фрагментарність відомостей у джерелах. Можна лише твердити, що їх було порівняно небагато. Зокрема, на «лівих» позиціях стояли харківська та полтавська міські й сумська повітова партійні організації, частина херсонської (міської) та конотопської повітової (група Лашкевича) організації. Групи «лівих» виникли в той час і в деяких повітах Чернігівщини, зокрема, Ніжинському та Остерському. Окремі прибічники «лівого» крила були й в ряді інших організацій — чернігівській (А. Хвиля, Ю. Зебницький, С. Полонський та ін.), лохвицькій, полтавській та кременчуцькій повітових організаціях (Гармаш, Д. Сердюк, Чугаї, Кнюпа, К. Тараненко, Зінченко й ін.). Загалом же це питання потребує докладнішого вивчення.

Через слабкість та половинчастість «ліві» елементи УПСР у досліджуваній період так і не змогли скільки-небудь зорганізуватися й довгий час уживалися під одним «партійним дахом» з правими колами партії. Лише на початку червня 1918 р. «ліві» розпочали оформлення власної партійної організації, яка після затяжної ідейно-політичної еволюції в лютому 1919 р. перейшла на позиції співробітництва з владою Рад.

Для розуміння соціальної природи та суті ідейно-політичного розмежування в середовищі українських есерів важливе значення мають ленінські оцінки аналогічного явища в рядах есерів російських. В посиленні їхнього лівого крила В. І. Ленін вбачав одну з ознак «лівіння» мас⁶⁰. В його працях чітко вказано й на ідейно-політичні параметри есерівської «лівизни». Її носії виявили себе, за словами Володимира Ілліча, «вірними охоронцями програми, вчення і вимог соціалістів-революціонерів»⁶¹. Сказане до певної міри можна віднести й до «лівого» крила УПСР, яке проявило здатність до політичного, хоча й непослідовного, виступу в дусі демократичних вимог програми партії. Це й визначило його розходження з «правими», які, скотившись до збройної боротьби проти трудящих та їх влади, зрадили демократії. Розходження, як свідчить наведений матеріал, мали загалом тактичний характер і були порівняно слабо оформлені як в організаційному, так і в політичному відношеннях. Тому стосовно розглядуваного періоду можна твердити лише про початок ідейно-політичної диференціації в УПСР.

В найбільш загальному плані цей процес відбивав класове розмежування в середовищі української дрібної буржуазії, і насамперед серед селянства, трудяща частина якого поступово приходила до усвідомлення неможливості революційно-демократичних соціально-економічних та політичних перетворень при умові коаліції з буржуазією. Слід, однак, зауважити, що «ліві» українські есери відображали, головним чином, не справжні інтереси трудящого селянства, а його приватновласницькі передсуди та інстинкти. Це проявилось в тяжінні «лівих» до компромісів та угод з контрреволюцією, під знаком якого пройшла вся політична історія цієї течії.

Трудящі України у боротьбі за революційне оновлення суспільства обрали іншого політичного вождя — партію більшовиків, партію послідовного інтернаціоналізму.

⁶⁰ Див.: Ленін В. І. Лист до товаришів // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 387.

⁶¹ Ленін В. І. Проект відозви Другого Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів до селянства // Там же. — Т. 35.—С. 146.

3 Історії селянства України

УЧАСТЬ ДВАДЦЯТИП'ЯТИТИСЯЧНИКІВ УКРАЇНИ В СОЦІАЛІСТИЧНІЙ ПЕРЕБУДОВІ СЕЛА БРАТНІХ РЕСПУБЛІК

І. П. МЕЛЬНИЧУК (Вінниця)

У роки першої п'ятирічки ефективною формою допомоги селянству в проведенні суцільної колективізації став рух двадцятип'ятитисячників. Рішення про направлення передових представників робітничого класу на роботу у сільське господарство було прийняте листопадним (1929 р.) Пленумом ЦК ВКП(б)¹. При цьому Комуністична партія керувалася програмою, розробленою В. І. Леніним. Міських робітників він вважав не тільки провідниками «комуністичних ідей в середовище сільського пролетаріату»², а й творцями соціалістичних виробничих відносин на селі. Володимир Ілліч поставив перед робітничим класом завдання «показати селянинові, що він може дати йому зразок і практику таких економічних відносин, які будуть вищими від тих, де кожна селянська сім'я господарює по-своєму»³.

У поданні допомоги селу в період колективізації активну участь взяли робітники підприємств Москви, Ленінграда та інших промислових центрів Російської Федерації, а також з УСРР. 2148 двадцятип'ятитисячників з України⁴ було направлено на допомогу для проведення колективізації в інших регіонах СРСР. На Північний Кавказ поїхали 1300, у Казахстан — 500, Крим — 159, Молдавію — 158 і Середньо-Волзький край — понад 30 робітників⁵.

У складі 500 чол., відібраних для роботи в колгоспах Казахстану, 361 чол. (72,2%) були членами партії, 40 чол. (8%) — комсомольцями та 99 чол. (19,8%) — безпартійними. Основну частину двадцятип'ятитисячників (427 чол.) відрядили у братню республіку профспілки металістів і гірників. За виробничим стажем добровольці розподілялися так: від 1 до 10 років працювали на виробництві 44,6% робітників, від 10 до 25 й більше — 55,4%⁶. 78,6% відряджених з УСРР у Крим становили комуністи. Серед направлених у Молдавію тільки 54 були безпартійними, а серед тих, що виїхали на Північний Кавказ, налічувалося 703 члени партії⁷.

Переважна більшість двадцятип'ятитисячників з України направлялася в колгоспи на керівні пости. Так, на Північному Кавказі на такій роботі працювали 1050 чол. — 81% від загальної чисельності

¹ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 4.— С. 336 (далі — КПРС в резолюціях...).

² Ленін В. І. Сторінки з щоденника // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 349.

³ Ленін В. І. Московська губернська конференція РКП(б), 20—22 листоп. 1920 р. // Там же.— Т. 42.— С. 28.

⁴ Підраховано за: Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 92, арк. 176—182 (далі — ЦДАЖР СРСР).

⁵ Підраховано за: Центр. держ. арх. нар. госп-ва СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 10, арк. 27—28; Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 857, арк. 112 (далі — ЦДАЖР УРСР); Крас. Крим.— 1930.— 29 янв.; Історія міст і сіл Української РСР: Київська область.— К., 1971.— С. 45; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации.— Киев, 1979.— С. 208; Держ. арх. Куйбишев. області, ф. Р-906, оп. 6, спр. 1, арк. 33; спр. 19, арк. 29 зв., 36, 40, 79, 87; спр. 28, арк. 146.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 92, арк. 178.

⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 16, арк. 14; спр. 22, арк. 14; Держ. арх. Київ. області, ф. Р-510, оп. 1, спр. 97, арк. 107. У досліджуваній нами період Молдавія входила до складу УСРР на правах автономної республіки, тому, відповідно, Крим належав РСФРР.

посланців. Причому вони були відряджені у великі сільськогосподарські артілі з вартістю основних усупільнених фондів понад 500 тис. крб. Аналогічна картина спостерігалась і в інших районах країни, де працювали висуванці робітничого класу РСФРР й УСРР⁸.

У складній політичній та соціально-економічній обстановці, що створилася на початку 1930 р. під час проведення колективізації сільського господарства, довелося розпочинати свою роботу багатотисячному загоні двадцятип'ятитисячників. Однак, незважаючи на труднощі, вони розгорнули велику роботу по зміцненню раніше створених й організації нових колгоспів, переведенню дрібних селянських господарств на рейки суцільної колективізації, про що, зокрема, свідчать їх кореспонденції до газет⁹, листи, резолюції зльотів двадцятип'ятитисячників та інші документи¹⁰.

Значну увагу їх діяльності приділяли ЦК КП(б)У і Раднарком УСРР. Так, виступаючи з доповіддю «Про роботу ЦК КП(б)У» на XIX Харківській окружній партконференції, що відбулася 27 травня 1930 р., голова РНК Української СРР В. Я. Чубар вказав на необхідність підтримувати зв'язки з товаришами, які працюють в інших республіках, допомагати їм, щоб вони могли «виконувати спокійно ті завдання, що на них покладені»¹¹.

Для зручності зв'язку колективів підприємств із своїми посланцями встановлювалося їх шефство над певними районами, селами та колгоспами. Слід підкреслити, що в складних умовах працювали посланці з України. Різні завдання стояли перед ними, оскільки рівень колективізації не був скрізь однаковим. Велике значення для розв'язання цих завдань мала постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву»¹².

Найбільша частина добровольців з УСРР працювала на Північному Кавказі¹³. Спираючись на допомогу партійних організацій, вони швидко налагодили контакти з місцевим населенням та колгоспним активом, розгорнули активну роботу по соціалістичній перебудові села. Про це, наприклад, свідчив лист двадцятип'ятитисячників Поліщука, Підлубного, Бідняка до робітників Одеси, в якому повідомлялося, що завдяки раціональній організації праці, активізації агітаційно-пропагандистської й культурно-освітньої роботи серед селян с. Лиман Винодільського району Ставропольського округу у керованій ними артілі ім. В. І. Леніна вже наприкінці лютого 1930 р. були усупільнені всі засоби виробництва. 98% селянських господарств вступили в колгосп. Господарство стало передовим у районі¹⁴.

Добре зарекомендували себе на роботі в сільському господарстві у Кабардино-Балкарській автономній області посланці робітників Луганського округу тт. Головка, Висенко, Мальцев, Крютченко та ін.¹⁵ Організовано провели першу колгоспну весну 1930 р. господарства, якими керували П. С. Бухтіяров з Дніпропетровська, шахтар з Арте-

⁸ Підраховано за: ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 10, арк. 27—28; спр. 42, арк. 19—20; Курейко М. Двадцятип'ятитисячники на колхозной стройке.— М.: Л., 1931.— С. 25; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 95, арк. 52; Шаліна К. Ф. Борьба за перемену колхозного ладу в Крыму // Укр. іст. журн.— 1960.— № 5.— С. 80.

⁹ Правда.— 1930.— 31 марта.

¹⁰ Лизогуб Ю. М. Рабочий класс СССР в борьбе за победу колхозного строя (1928—1937).— Львов, 1979.— С. 27; Коллективизация сельского хозяйства Казахстана (1926—1941 гг.): Сб. документов и материалов.— Алма-Ата, 1967.— С. 377.

¹¹ ЦДАЖР УСРР, ф. 4402, оп. 1, спр. 140, арк. 98—99.

¹² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов за 50 лет. В 5-ти т.— М., 1967.— Т. 2.— С. 153—154.

¹³ ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 10, арк. 24.

¹⁴ Дорогой созидания: Соц. стр-во на Одессчине. Документы и материалы (1921—1941 гг.).— Одесса, 1981.— С. 152—153.

¹⁵ Текучев А. К. Осуществление ленинского кооперативного плана в национальных республиках и областях Северного Кавказа.— Пальчик, 1972.— С. 166.

мівського округу І. І. Гуртяков, київський робітник А. А. Вегер, по-сланець Маріупольського заводу ім. Ілліча Волковинецький¹⁶.

Активну діяльність по організаційно-господарському зміцненню колективних господарств у Північній Осетії розгорнули 36 посланців робітничого класу України. Серед них — металург з Єнакієвого Ю. С. Брагін. Очоливши ТСОЗ у станиці Беслан, спираючись на допомогу партійного осередку, він зумів налагодити роботу колективу, організував проведення масово-політичних і культурно-освітніх заходів, що сприяло вихованню селянства в дусі колективізму¹⁷.

У селах шести округів Північно-Кавказького краю (Сальського, Кубанського, Донецького, Ставропольського, Армавірського й Терського) працювали 687 робітників з УСРР¹⁸. Про їх плідну виробничу і громадсько-політичну діяльність свідчать інформаційні звіти та інші матеріали керівних органів. Так, у постанові Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) від 17 червня 1930 р. зазначалося, що двадцятип'ятитисячники з України працювали вміло, по-ударному, виступали активними організаторами соціалістичного змагання на селі¹⁹. Діяльність посланців робітничого класу з РСФРР й УСРР було високо оцінено на крайовому зльоті двадцятип'ятитисячників Північного Кавказу, що відбувся в лютому 1931 р.²⁰

Складні завдання по соціалістичній реконструкції села стояли перед робітниками з України у Казахстані в 1930 р. Необхідно було кооперувати не менш як 70% усіх селянських господарств, охопити колективізацією до 350 тис. господарств (30,1%)²¹. За успішне виконання накреслених планів і боролися понад 1200 робітничих посланців промислових підприємств Російської Федерації та України²². З 500 чол., направлених з УСРР у братню республіку, більш як 200 чол. були відряджені в Кустанайський округ. У Федоровському районі, зокрема, головою колгоспу ім. Т. Г. Шевченка працював робітник Дружківського заводу (Донбас) Г. О. Стружко. Використовуючи соціалістичні методи організації праці, згуртувавши бідняків і середняків, на кінець 1930 р. він створив артіль, до якої ввійшло 217 дворів з 304. Весняна посівна кампанія була проведена успішно, колектив своєчасно й без втрат зібрав урожай, завершив осінню сівбу²³.

Велику увагу двадцятип'ятитисячники приділяли організаційно-господарському зміцненню перших колгоспів. Насамперед їх увага була спрямована на створення в них бідняцько-середняцького ядра, з допомогою якого можна б вести успішну боротьбу за соціалістичну перебудову села. «Вперше мені довелось організовувати місцеві групи бідноти і батраків у комуні «Ленінський шлях», — писав у 1930 р. робітник з України Є. Рогов, який працював у Булаєвському районі Петропавловського округу. — Тут група бідноти хоча й була, але бездіяльна... Тепер група сильна, робота проводиться нормально, організовано виробничі наради, створено ударні бригади, налагоджено соціалістичне змагання»²⁴. Аналогічні завдання вирішували 25-тисячник з Дніпропетровська Д. Д. Руткович в артілі «Селянський інтернаціонал» Трудового району, донецький шахтар О. Ф. Калюжний в аулі № 9 Карбутацького району Актюбінського округу та ін.²⁵.

¹⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 87, арк. 92, 94—97, 120, 123.

¹⁷ Там же, спр. 10, арк. 27, 28; спр. 87, арк. 44.

¹⁸ Держ. арх. Харків. області, ф. Р-1392, оп. 2, спр. 425, арк. 105—106.

¹⁹ Известия Северо-Кавказского краевого комитета ВКП(б).— 1930.— № 14.— С. 15.

²⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 129, арк. 1—4; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 146, арк. 554.

²¹ Сов. степь.— 1930.— 4 янв.

²² Маданов Х. М. Двадцатипятитысячники.— Алма-Ата, 1972.— С. 26—27.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 92, арк. 70; ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 51, арк. 208, 211.

²⁴ Маданов Х. М. Указ. соч.— С. 33—34.

²⁵ ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 52, арк. 171; спр. 108, арк. 210; спр. 177, арк. 10—13 зв.

Посланці робітничого класу вели рішучу боротьбу з викривленнями політики партії у колгоспному русі в Казахстані. Наприклад, робітник з України Червяков, який очолював колгосп «Аврора» у Семипалатинському окрузі, пізніше згадував: «Нам коштувало значних зусиль, щоб виправити помилки, перегини, викривлення директив ЦК нашої партії»²⁶. Крім того, посланці промислових підприємств рішуче боролися й проти класових ворогів у республіці. Так, двадцятип'ятитисячник з Харкова Грановський з допомогою колгоспного активу с. Березівка Убинського району викрив ворожу діяльність куркулів у сільській Раді, вигнав їх прихвоснів з правління артлі²⁷. В результаті проведеної роботи у квітні 1930 р. в казахстанських селах намітився приплив до колективних господарств тих, хто вийшов з них раніше під впливом куркульської агітації. За неповними даними газети «Советская степь», лише у двох районах Алма-Атинського округу забрали заяви про вихід і знову вступили в колгоспи 546 господарств, у Сир-Дар'їнському й Уральському округах — 1079. Подібна ситуація спостерігалася також у Семипалатинському та Петропавловському округах²⁸. Безумовно, велика заслуга в цьому належала двадцятип'ятитисячникам з РСФРР і УСРР.

Вдячне селянство називало свої об'єднання на честь тих регіонів та міст, які направили своїх добровольців працювати на село. Так, у Кустанайському окрузі з'явилися колгоспи «Красная Пресня», «Донбасс», «Луганский пролетарий» тощо²⁹.

Добре зарекомендували себе представники робітничого класу України в Казахстані й у 1931—1932 рр. Помітних успіхів досягли на кінець п'ятирічки колгоспи, якими керували робітники з УСРР В. А. Бутилін, А. М. Альошкін, І. М. Чертков, П. М. Абраменко, Ф. Г. Іващенко і багато інших³⁰.

158 двадцятип'ятитисячників з Київського та Луганського округів прибули на допомогу в справі колективізації у братню Молдавію. Вожакими колгоспного руху в цій республіці стали, зокрема, київський комсомолець А. Невченний, робітник Луганського заводу ім. Жовтневої революції Н. Шведченко, двадцятип'ятитисячники Е. Сквирський, Т. Остапенко, М. Савченко, О. Морозов³¹. Активно працював на посаді члена правління артлі «Червоний партизан» с. Незавертайлівка Слободзейського району робітник київського заводу «Ленінська кузня» О. О. Морозов, який спирався у своїй роботі на бідняцько-середняцький актив. З його ініціативи в колгоспі було створено бригади, регулярно скликалися виробничі наради, встановлено п'ятирозрядну форму оплати праці, введено трудовдень. Проводилася також значна політико-виховна робота серед селян, внаслідок чого зростали ряди членів партії на селі. Це дало змогу створити партійний осередок, який і очолив О. О. Морозов³². Таких прикладів можна наводити багато. Навесні 1930 р. вперше за всю історію колективізації в Молдавії колгоспний сектор засіяв 240 тис. га. Під впливом робітничого класу значно зросла політична активність бідняків та середняків у республіці, широких масштабів досягло соціалістичне змагання на селі³³.

²⁶ Маданов Х. М. Указ. соч.— С. 38.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 92, арк. 129; ЦДАНГ СРСР, ф. 7441, оп. 12, спр. 108, арк. 176—178.

²⁸ Сов. степь.— 1930.— 16 апр.

²⁹ Маданов Х. М. Указ. соч.— С. 39.

³⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 127, арк. 113; спр. 185, арк. 4; спр. 177, арк. 30; спр. 208, арк. 1; спр. 197, арк. 46—47.

³¹ Моисеев И. К. Двадцатипятидесятники в борьбе за социалистическое преобразование сельского хозяйства МАССР / Актуальные проблемы истории социалистического строительства в Молдавии.— Кишинев, 1982.— С. 150, 153.

³² Розенфельд В. Я. Двадцатипятидесятники.— М., 1957.— С. 42, 76—77.

³³ ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 43, арк. 16; Коммунист Молдавии.— 1964.— № 4.— С. 31—32.

Гірники й металісти Донбасу направили 159 своїх посланців також до Кримської СРР. Серед імен, які завоювали повагу та авторитет у місцевого селянства, слід назвати двадцятип'ятитисячники з УСРР, що займали відповідальні посади в Кадиській сільській Раді Євпаторійського району, М. В. Дорошенка, А. І. Димченка, П. В. Худякова, голову сільськогосподарської артілі «Спартак» Феодосійського району П. Набокова³⁴.

Очоливши колгосп «Націонал», робітник П. М. Денисенко раціонально організував працю трудового колективу, в результаті чого прибуток артілі в 1930 р. досяг 35 тис. крб. Двадцятип'ятитисячники перебували в авангарді боротьби за здійснення завдань соціалістичної перестройки сільськогосподарства Криму, економічного і культурного піднесення цього регіону³⁵.

У Середньо-Волзький край ЦК ВКП(б) направив 31 двадцятип'ятитисячника з України³⁶. Складні й відповідальні завдання по колективізації села стояли перед ними. Значну допомогу в цій справі подавали робітникам крайовий комітет ВКП(б) та громадські організації³⁷. Двадцятип'ятитисячники докладали максимум умінь, знань, щоб перебудувати і вивести відстале село на передові рубежі п'ятирічки. Велику роботу по організаційно-господарському зміцненню колгоспів проводили посланці з УСРР Р. К. Карімулін, З. С. Гаріфулін, Б. І. Мухтаров, З. Готнатдулін, С. А. Гараєв, М. Насардінов й ін.³⁸. Як правило, майже скрізь, де працювали двадцятип'ятитисячники, виходів селян з колективних господарств не було. Це дало можливість артілям, якими керували робітники з України Т. Шарафутдінов, С. Мухаметджанов, Ф. Аюпов, З. Сабірзянов, організовано провести весняну кампанію, залучити в колгоспи багато одноосібників. Наприклад, лише в чотирьох районах Оренбурзького округу за станом на 5 травня було подано від бідноти 183 заяви з проханням прийняти в артілі³⁹. Отже, перша колгоспна весна у Середньо-Волзькому краї завершилася тим, що 25,2% селянських господарств регіону почали працювати по-новому⁴⁰.

Успішній діяльності робітничих посланців на селі протистояло куркульство. На Північному Кавказі, в Казахстані та інших регіонах країни куркулі вчинили кілька замахів на життя двадцятип'ятитисячників — представників союзних республік.

Однак не допомогли ворогам соціалізму ні залякування, ні терор. У результаті плідної діяльності партії й робітничого класу наприкінці 1930 р. в СРСР було колективізовано 6 млн. 400 тис. селянських господарств, що становило 25% від їх загальної кількості, організовано 110 тис. колгоспів⁴¹. Значно вищими були ці ж показники по окремих республіках і регіонах. Так, на Північному Кавказі на 1 грудня 1930 р. колективізацією було охоплено 66,8% селянських господарств, у Криму — 54,5%, Середньо-Волзькому краї — 35%, Казахстані — 33,9%, Молдавії — 68,7% (на листопад 1931 р.)⁴². Значний вклад у цю справу внесли посланці робітничого класу України. Разом з двадцятип'ятитисячниками Російської Федерації вони успішно працювали

³⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 185, арк. 60, 63, 65, 71, 76; Шаліна К. Ф. Назв. праця. — С. 80.

³⁵ ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 185, арк. 30, 31, 32; спр. 198, арк. 8; спр. 127, арк. 115; спр. 129, арк. 5, 8, 9; Крас. Крым. — 1931. — 24 февр.

³⁶ Держ. арх. Куйбишев. області, ф. Р-906, оп. 6, спр. 28, арк. 146.

³⁷ Волжская коммуна. — 1930. — 11 янв.; 7—8 февр.; Бюллетень Средне-Волжского краевого комитета ВКП(б). — 1930. — № 2. — С. 33—34; № 3. — С. 44.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 95, арк. 177—178.

³⁹ Коллективизация сельского хозяйства в Среднем Поволжье (1927—1937) : Сб. документов. — Куйбышев, 1970. — С. 194.

⁴⁰ Держ. арх. Куйбишев. області, ф. Р-779, оп. 2, спр. 46, арк. 233, 235, 236.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 92, арк. 114; ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 11, арк. 3; ЦДАЖР УСРР, ф. 2605, оп. 3, спр. 146, арк. 310.

⁴² ЦДАНГ СРСР, ф. 7446, оп. 12, спр. 22, арк. 34, 36; Коммунист. — 1930. — № 12. — С. 20; Монсеев И. К. Указ. соч. — С. 153.

за межами УСРР, зміцнюючи економіку братніх республік, налагоджуючи тісні контакти взаєморозуміння й дружби між народами Країни Рад. Це стало можливим завдяки кропіткій роботі Комуністичної партії по політичному вихованню робітничого класу, формуванню в нього навиків управління народним господарством. Це визначило успіх діяльності багатотисячного загону організаторів та керівників соціалістичних перетворень на селі.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ВОЛИНИ В 1638—1648 рр.

І. О. КІКУ (Київ)

Важливим джерелом для вивчення історії селянства Правобережної України XVI—XVIII століть є актові книги судово-адміністративних установ, зокрема гродських і земських судів.

У даному повідомленні висвітлюється соціально-економічне становище селян Волині напередодні визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Це питання недостатньо досліджене, незважаючи на наявність значного документального матеріалу. Важливість його вивчення зумовлюється насамперед необхідністю більш глибокого розуміння об'єктивних причин та рушійних сил визвольної війни.

Як відомо, актові книги відклалися в результаті діяльності гродських і земських судів Правобережної України, що були утворені згідно із судовою реформою 1564 р. й затверджені Статутом Великого князівства Литовського 1566 р. Гродські і земські суди існували як суди нижчої інстанції в кожному повіті воеводства. Ця система проіснувала до возз'єднання Правобережної України з Росією в 1795 р.

Спочатку суди мали чітко визначене коло своєї діяльності. Земський суд розглядав переважно цивільні справи шляхти. Крім того, його канцелярія мала так зване «право вечности», тобто право надання юридичної сили різним документам (умовам, контрактам та ін.). До компетенції гродського суду входив розгляд кримінальних справ шляхти відповідно до чотирьох так званих старостинських артикулів «...о наезд кгвалтовный на дома шляхецкие, кгвалт в местех наших, о пожогу и разбои на дорогах, о кгалтоване панен и невест, о злодейство, о фалш, о голову шляхецкую»¹.

Проте на практиці функції цих судів поступово змішувалися. Так, санкція майнових та інших контрактів і договорів переходила до відання гродських судів. Цьому сприяла й та важлива обставина, що вони діяли постійно, тоді як земські збиралися лише тричі на рік. Все, що протягом дня відбувалося в суді, заносилося до книг («актів»). Вперше актові книги були введені Статутом 1529 р. лише при гродських судах. За Статутом 1566 р., вони запроваджувалися при всіх шляхетських судах. Тому дослідження актових книг допомагає дослідити структуру селянського населення, співвідношення різних категорій селян, ступінь їх забезпеченості робочою худобою, майнове й юридичне становище та ін.

Документи свідчать, що у розглядуваний період на Волині при наявності величезних магнатських володінь і широкого розвитку посередництва переважала фольварочно-панщинна система у сільському господарстві.

¹ Статут Великого князівства Литовського 1566 р.— М., Издание императорского Московского общества истории и древностей российских.— 1855.— Разд. 4.— Артыкул 20.— С. 76.

Земельний фонд регіону у 40-х роках XVII ст. поділявся на королівщини (землі, що належали королю), церковні й приватновласницькі. Причому королівщини становили незначну частину всіх маєтків. Ці володіння розташовувалися в Кременецькому та Ковельському староствах, містах Луцьк і Володимир з прилеглими до них селами. Королівщинам належали 5200 димів (господарств) — близько 4,7% їх загальної кількості на цій території^{1-а}. На Волині переважали великі магнатські маєтки: 18 феодалам належало 18% місцевих димів². Магнати, що становили верхівку пануючого класу, були власниками величезних земельних володінь, до яких входили іноді цілі волості, повіти, міста та численні села. Лише князям Заславським належала частина території Волинського воєводства. Магнати, як правило, займали важливі посади у королівській адміністрації, й до їх рук нерідко потрапляли також і королівщини. Так, Владислав Домінік Заславський, коронний конюший, сандомирський й краківський воєвода, був водночас луцьким старостою. За королівським привілеєм йому були жалувані «село Голешов зо всима кгрунтами і подданными, село Красное з подданными в нем будучими... в моц держане и спокойное уживание и диспозицию доживотную»³. Село Своя знаходилося у «державе» волинськогоскарбника Марцина Домбровського⁴ і т. п.

Великим землевласником була також церква. Наприклад, володимирській єпархії належало 16 сіл, містечко Квасове, Купичівська волость з 11 селами, замок, навколишні рібні лови, ліси, борті, луки та ін.⁵

Ефективне управління такими величезними і численними маєтками було не під силу їх власникам. Тому в практиці феодалного господарювання на Волині були поширені різні форми посередництва: оренда (посесія), застава, староство (держання)*.

Про ступінь поширення цього посередництва можна скласти уявлення на підставі актових книг: тільки у 1643 р. в Луцькому гродському суді було укладено 139 заставних й орендних контрактів на 167 населених пунктів, у тому числі — на 7 міст⁶. 1644 р. в тому ж суді були оформлені аналогічні документи на 105 населених пунктів⁷. Подібне явище було характерним і для інших повітів. Так, у гродському суді Володимира в 1643 р. було зареєстровано 78 заставних угод (Володимирський повіт був значно менший за Луцький)⁸.

В оренду, посесію, заставу віддавалися феодалні маєтки, волості та навіть окремі селяни з їх повинностями. Наприклад, 1643 р. князь Замойський здав у посесію Н. Богдашевському, а він, у свою чергу, — шляхтичам Яневським увесь Ровенський ключ**. 1644 р. дерптський воєвода А. Лещинський віддав у заставу Собещицьку волость, князь Д. Заславський — частини сіл Мислини й Квасове, а пан Коренівський

^{1а} Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: 1. Волинське воєводство. — К., 1931. — С. 38.

² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Київ, 1954. — С. 18—19.

³ Центр. держ. іст. арх. (далі ЦДІА) УРСР, ф. 26, оп. 1, спр. 43, арк. 1350—1360 зв.

⁴ Там же, ф. 25, оп. 1, спр. 233, арк. 377—378.

⁵ Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 152.

* Оренда — це передача власникам своїх маєтків орендарю на певний, як правило, трирічний, термін за певну суму грошей.

Застава — це заклад маєтків з селянами та всіма їх повинностями кредиторам на певний строк за певну суму під певний процент.

Староство — передача старостам та іншим урядовим особам королівських земель в довільне користування.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 25, оп. 1, спр. 233, 234, 235, 236, 237.

⁷ Там же, спр. 238, 239, 240.

⁸ Там же, ф. 28, оп. 1, спр. 78.

** Ключ — в Польщі і Литві королівські маєтки, що називалися економіями, поділялися на ключі, а вони, в свою чергу, на фольварки. Ключ, як правило, складався з кількох суміжних сіл з містечком.

здав у посесію двох селян села Охлопова — Сетененя і Семена Курнєвича⁹.

В заставу та оренду передавалися не лише приватновласницькі, а й церковні володіння. Так, села Жабче, Тернки, Колодеж, Підбереззя, Жолобове, Полонне, Седмярки, Фалимиче, що належали церкві, протягом 1638—1648 рр. неодноразово переходили від одного орендаря до другого¹⁰. Церковні маєтки часто віддавалися в оренду «доживотною». Наприклад, частину села Тернки було здано на такій умові шляхтичам Кгостинським, села Яневич та Щенютине, «до капитулы Владимирское належачие», з 1626 р. знаходились у «доживотной» оренді в А. Заневського¹¹ тощо. Духовні особи також нерідко виступали в ролі орендарів. Так, у 1638 р. владики Володимирський орендував село Порванчу в панів Порванецьких¹².

Інститут посередництва поширювався також і на королівські володіння. Державна адміністрація з дозволу короля мала право передавати в оренду навіть свої посади з маєтками «до уряду належачие». Це явище було дуже поширеним. Наприклад, 1640 р. луцький ключник * Ян Станишевський віддав у посесію М. Шимковичу-Шклинському ключництво й половину села Колчиного «до этого уряду належачое», а він, у свою чергу, в 1644 р. передав його у субпосесію на три роки Яну Кашевському¹³. Володимирський староста Г. С. Стемповський, державця королівського села Гнидави, віддав його в 1642 р. на шість років шляхтичу Г. Рокгалевському. У 1643 р. з дозволу короля він передав своєму сину все Володимирське староство із «замком, юрисдикцией, фальварками, селами, подданными, чиншамн, их роботами, лонками, сеножатями, млинами, ставами, борами, лесами, пожитками, доходами и со всеми до него здавна належачими грунтами, ничего не выймующи тримать и оного правом доживотным до остатнего живота заживать»¹⁴.

Дуже поширеними були не тільки застави, оренди (посесії), а й субзастави, суборенди. Наприклад, шляхтичі Хриницькі в 1642 р. віддали у посесію село Свисчове орендарю М. Цетнеру. Він заставив його панам Кашевським, ті — П. Подгороденському, який передав його В. і М. Подгороденським, а вони в свою чергу — Я. Шимковичу-Шклинському¹⁵⁻¹⁷. Таким чином, лише протягом одного року це село було перезакладено 5 разів.

Вказані особливості феодального господарювання значною мірою позначалися на соціально-економічному становищі селянства.

Вивчення документів актових книг дає можливість визначити соціальну структуру селян Волині за найважливішими ознаками, а саме: ступенем закріпачення, типом маєтка, до якого вони були прикріплені, розміром наділу землі особистого користування, рівнем забезпеченості робочою худобою, майнової диференціації.

На Волині у 1638—1648 рр. «похожих» (вільних) селян уже майже не було. Тому вони згадуються в актах дуже рідко. Загальна маса се-

⁹ Там же, ф. 25, оп. 1, спр. 236, арк. 383—384; спр. 257, арк. 278—280; спр. 213, арк. 255—258; спр. 214, арк. 814.

¹⁰ Там же, спр. 210, арк. 686—699; спр. 214, арк. 208—209 зв.; 524—524 зв.; спр. 217, арк. 573 зв.; спр. 225, арк. 25, 260, 1430—1433, 1438—1441; спр. 230, арк. 90—104 зв.; спр. 231, арк. 774—777 зв.; спр. 240, арк. 298 зв.—302; спр. 243, арк. 323 зв. 324 зв.; спр. 244, арк. 624—626 зв. спр. 251, арк. 811—814 зв.; спр. 252, арк. 605—607 зв та ін.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 25, оп. 1, спр. 255, арк. 676—679; ф. 28, оп. 1, спр. 73, арк. 1713—1722.

* Ключник — досить висока особа в королівському уряді, що зачиняла браму і зберігала ключі від міста.

¹² Там же, ф. 25, оп. 1, спр. 214, арк. 791—793.

¹³ Там же, спр. 221, арк. 154 зв.—156; спр. 238, арк. 612—613 зв.

¹⁴ Там же, спр. 230, арк. 1061—1062; спр. 236, арк. 413—414 зв.

¹⁵⁻¹⁷ Там же, спр. 234, арк. 625—626.

ляньства була закріпачена і прикріплена до феодалних володінь усіх видів.¹⁸

Залежно від розміру наділу землі селяни Волині у той період поділялися на такі категорії: дворищні, півдворищні, волочні, півволочні, третинники, четвертинники, городники (загородники), днинники, халупники та підсусідки (комірники).

Волочні селяни мали в користуванні наділ землі, що дорівнював одній волоці*. Відповідно півволочні, третинники, четвертинники мали половину, третю, четверту частини волоки, а городники — тільки «город». Дослідження актових книг дало можливість виділити ще одну категорію малоземельних селян на Волині у 40-х роках XVII ст. Це так звані «днинники», що «по дню поля тримали»¹⁹. «День поля», за цими підрахунками, становив приблизно 0,6 га, або 0,03 волоки²⁰. Халупники мали тільки невеликі будинки (халупи). У комірників не було навіть власного житла, хоч дехто з них тримав худобу. Дворищні й півдворищні мали більше лану (волоки) землі. Проте ці дві категорії, що становили основну масу селянства на Волині ще в кінці XVI ст., у 30—40-х рр. XVII ст. були малочисельними і мешкали, як правило, на Поліссі, де землі були неякісні. В той же час уже намітилася також тенденція до зменшення кількості волочних селян.

На основі інформації, що міститься головним чином в інвентарях, було визначено співвідношення різних категорій селян. Нами досліджувалося 561 селянське господарство на території Волині. При цьому були одержані такі дані: дворищні та півдворищні становили близько 0,5% селянських господарств, волочні — 10%, півволочні — 43, третинники — 10, четвертинники — 20%, городники — 15, комірники (підсусідки) — 1,5%. Ці статистичні показники повністю збігаються з інформацією, що зустрічається в актах інших видів²¹.

Про збільшення чисельності бідніших категорій селян свідчать документи, в яких вказується, що на земельному наділі, крім хазяїна, який володів ним, «сиділи» також його родичі. Так, у частині села Тростенець з 17 селянських господарств були три півволочних і 14 третинників. При цьому 9 з них «сиділи» на своїх наділах «з братом» або «сынами жонатыми»²².

З точки зору забезпеченості робочою худобою селяни Волині поділялися на дві категорії — «тяглые» та «нетяглые». В актах під тяглими розумілися селяни, які мали робочу худобу. Для визначення оцінки ступеня забезпеченості їх цією худобою було вибірково досліджено 244 селянські господарства²³.

Виявилось, що існувала залежність кількості робочої худоби від розміру наділу землі. Так, на одну волоку у середньому припадало 3,4 вола, що явно недостатньо для обробітки такої ділянки землі. В середньому у господарстві волочного селянина було 2,9 вола й 1,8 коня, півволочного — відповідно 1,75 і 0,8, третинника — 1,29 та 0,41, четвертинника — 1,16 і 0,56.

В досліджуваний період посилювалася майнова диференціація селянства. За цією ознакою можна виділити три категорії селян: бідні, середньої забезпеченості й заможні. Ця диференціація чітко простежується в актах, де збіднілі називаються «голоотою», а забезпечені — «заможистыми», «добрыми». При цьому існував досить великий розрив між селянами середньої забезпеченості та деякими заможними селянами.

¹⁸ Там же, спр. 210, арк. 696—699, 700—702; спр. 214, арк. 208 зв.—209 зв.

* Волока становила від 16 до 21 га землі.

¹⁹ Там же, спр. 233, арк. 46—48; спр. 252, арк. 50—52; ф. 26, оп. 1, спр. 43, арк. 185—188.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, спр. 245, арк. 903—920 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 43, арк. 185—188.

²² Там же, ф. 25, оп. 1, спр. 214, арк. 2 зв.—4, 578—578 зв.

²³ Там же, спр. 245, арк. 903—920 зв.

Наприклад, у 1642 р. у селі Куняткові в підданій Желюбовської було 8 волів, 4 коня, 4 корови з телятами, 19 свиней, 20 овець, 70 курей тощо²⁴. У селі Лизяни в Мищеня було 7 волів, 5 коней, 7 корів, 5 телят і 11 свиней. Водночас Олексій Хоменя з цього ж села мав тільки 1 вола і 1 корову. Федір Новак — лише 3 вівці, а півволочний із села Хотин Микита Нагорний взагалі ніякою худобою не володів²⁵.

Іноді в документах йдеться про те, що деякі заможні селяни використовували найману працю як у своєму господарстві, так і для виконання панщини. Наприклад, волочний селянин Іван Приступа із села Зджари під час жнив «женцов себе для жатя» наймав^{26–27}. Мешканець села Олізарового Пашкович та селянин Пиголов із села Лаврове мали по одному наймиту²⁸. Дуже рідко, але все ж зустрічаються документи, які свідчать про те, що заможні селяни за гроші орендували шинки (корчми) або ділянки землі. Так, селянин Іван Сидорович із села Малі Житинки тримав в оренді корчму^{29–30}. А в селі Болбол Васюта Прокопович і Кузьма Максимович купили собі «поля пустые... и сенажати»³¹. Однак категорія заможних селян була нечисленною. Крім того, в умовах кріпосного права вони досить часто втрачали своє майно внаслідок феодалного свавілля. Так, після вигнання із села вже згадуваної селянки Желюбовської її майно потрапило до рук орендаря, а шляхтичі Яковичькі, продавши селянам Васюті Прокоповичу й Кузьмі Максимовичу «поля свои пустые... и взявши од них достаточну заплату, тую ролю купленную и до сеяння уже заготованую кгвалтовне побрали и сеятя на ней недопустили»³².

Отже, наведені дані свідчать про дальше погіршення матеріально-го становища трудящого селянства у розглядуваний період.

Найважливішим знаряддям експлуатації селян у тогочасному суспільстві була феодална рента. Документи актових книг містять значну інформацію про її форми та розміри. В 40-х роках XVII ст. на Волині існували всі три види ренти, причому переважала відробіткова («робота», «роботизна», «пансчизна», «толоки», «закоски», «зажинки», «обжинки», «гвалты», «сторожа») *. Як правило, ця основна форма ренти повсюдно доповнювалася іншими її видами — натуральною («дань», «подать», «податки») й грошовою («платы», «чинш»), що часто мали досить значні розміри. Так, тижнева панщина волинського півволочного селянина в середньому становила 5 днів³³. Нерідко її розмір був ще більший. Це пов'язано з тим, що селяни, як правило, мали виконувати також додаткові роботи («толоки», «гвалти», «підводи»). Так, у селі Іваничах панщина півволочних становила 4 дні на тиждень, а п'ятий день вони виходили на «толоку». Під час жнив ці ж селяни повинні були «в понеділок і в п'ятницю по два женця давать». У селах Свинарине, Мочулки, Пінський Міст тижневу панщину, що становила чотири дні, під час жнив поміщики збільшували ще на два дні.

²⁴ Там же, спр. 231, арк. 744—749.

²⁵ Там же, спр. 245, арк. 903—920 зв.

^{26–27} Там же, ф. 28, оп. 1, спр. 76, арк. 397 зв.—398.

²⁸ Там же, ф. 25, оп. 1, спр. 246, арк. 835—838, 999—1000 зв.

^{29–30} Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. // 36. документів.— К., 1946.— С. 158—159.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 27, оп. 1, спр. 36, арк. 106—108.

³² Там же.

* Толоки, зажинки, обжинки — примусова робота під час жнив, яку виконували всі працездатні селяни.

Закоски — роботи, пов'язані з косовицею.

Гвалт, гвалти — робота по будівництву гребель.

Сторожа — феодална повинність по охороні панського маєтку.

³³ Там же, ф. 25, оп. 1, спр. 221, арк. 119—121 зв.; 239—242, 339—339 зв., 930—931; спр. 225, арк. 651—654 зв., 729—932 зв.; спр. 230, арк. 420 зв.—424 зв., 775—778 зв.; спр. 233, арк. 845 зв.—848, 461—464 зв.; спр. 225, арк. 249—251 зв.; спр. 236, арк. 80—83, 474 зв.—478, 607—610 зв.; спр. 238, арк. 300—304, 569—571, 650 зв.—653 зв.; спр. 240, арк. 348—351; спр. 242, арк. 390—392; спр. 245, арк. 477—479; спр. 238, арк. 569 — 571, 650 зв. — 653 зв.; спр. 242, арк. 390 — 393 зв. та інші.

А в селах Ржищеве, Пшевородове, Печихвости 5-денна панщина влітку збільшувалася також на два дні, тобто на 40% від її середнього розміру³⁴.

Відробіткова рента для категорії волочних селян становила у середньому 10 днів на тиждень. Наприклад, волочні селяни села Буремль повинні були протягом року працювати «штоден по двое, а два дня по трое, то на оден тиждень од волочного чотырнадцать работников»³⁵. Волочні селяни с. Бобич Володимирського повіту також повинні були на тиждень дати 14 робітників³⁶.

Велику за розміром панщину відробляли також селяни інших категорій, у тому числі й малоземельні. Так, загородники сіл Яковичі, Біскупичі, Єзова виконували триденну панщину^{37–38}.

Дуже тяжкою була підводна повинність, що називається у документах «подводой», «фуруй», «фурсчизной». Селяни майже всіх сіл повинні були «ездить в подводы» кілька разів на рік³⁹.

Крім відробіткової, селяни обкладалися також досить великими натуральною та грошовою рентами. Так, у селах Поляни, Хотин, Бронне, Городище, Лизяна, Орлівка, Березне вони повинні були давати орендарю, крім щоденної панщини з волоки, «чиншу злотый еден, за десятину з vloки злотый еден, фуры з каждой vloки злотых сем и грошей пятнадцать, а если бы до Буга албо до Лвова а негде иней ехат мелн одну фуру, теды од плачене оной волни мають быть, а за две по злотых пять платить будут. Лна з каждой vloки десяток, лняного прядива з vloки пасм тридцать... хмелю з каждой vloки осмака албо пенезми платить мають за мацу * по золотому едному й грошей пятнадцать,... сена з каждой vloки возов три, албо по золотому за воз платить, кур з vloки трое,... яец десяток»⁴⁰. Крім того, їх діличний власник ще мав право забирати й собі «кур с каждой vloки шестеро, каплунов два»⁴¹.

Дуже негативно позначалася на становищі селянства система оренди та застав. Посередництво призвело до ускладнення механізму його експлуатації. Селянин підпадав у залежність не тільки від свого безпосереднього власника, а й орендарів, посесорів тощо. Орендар намагався за короткий строк одержати якомога більше прибутку. Тому посередники самовільно ще збільшували і без того великі селянські повинності. Документи актових книг свідчать про зловживання з боку орендарів — збільшення ними панщини, обкладання селян додатковими натуральними та грошовими податками тощо. Так, було збільшено панщину в орендованих селах: Сопачовому, Остриєвому, Солоневому, Гримяцькому, Бискупичах, Тудоровому, Ольшанах, Синевому, Бронниках^{42–43}. Орендарі Флоріан Жалех і Марина Лисаківська примушували жителів сіл Овадного й Волка Туропинська «до работ штоденных... в ланцуху оных тримаючи»⁴⁴. Орендар Собещицької волості А. Беневський вимагав від селян с. Молчиць, що «на чиншу огульном се-

ф. 28, оп. 1, спр. 75, арк. 775–777, 872–874 зв.; спр. 76, арк. 397–398 зв., 913–915; спр. 77, арк. 923 зв.—925, 1319–1322; спр. 78, арк. 169–171 зв.—695–696.

³⁴ Там же, ф. 25, оп. 1, спр. 238, арк. 300–304; спр. 221, арк. 39–398 зв.; спр. 236, арк. 474–478 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 852–854 зв.

³⁵ Там же, ф. 25, оп. 1, спр. 237, арк. 1056 зв.—1058.

³⁶ Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.—С. 207–208.

^{37–38} ЦДІА УРСР, ф. 28, спр. 76, арк. 313–915; спр. 77, арк. 923 зв.—925, спр. 78, арк. 695–696.

³⁹ Там же, ф. 25, оп. 1, спр. 235, арк. 729–732 зв.; спр. 236, арк. 607–610 зв.; спр. 238, арк. 569–571, 650 зв.—653 зв.; спр. 242, арк. 390–392 зв. та інші.

* Маца становила вісім пудів, тобто 128 кг.

⁴⁰ Там же, спр. 245, арк. 916 зв.

⁴¹ Там же.

^{42–43} Там же, спр. 246, арк. 611 зв.—612 зв.; спр. 223, арк. 350–351, 758–759 зв., спр. 229, арк. 228–229, 733 зв.—735; спр. 237, арк. 29–31; спр. 254, арк. 279–282; спр. 241, арк. 613–616 зв.; Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.

⁴⁴ ЦДІА УРСР, ф. 27, оп. 1, спр. 36, арк. 677–680 зв.

дять», виконувати підводну повинність, а також «роботизну штоденну»⁴⁵⁻⁴⁸.

Посиливалася експлуатація і селян королівщин у зв'язку з тим, що вони також перебували в оренді та держанні. За період 1638—1647 рр. жителі королівських сіл Радомишля, Голешового, Своза й інших неодноразово зверталися із скаргами у референдарський * суд на орендарів. Так, селяни королівських сіл Радомишля та Суха Воля, які знаходилися в держанні Адама Прусиновського й були заставлені ним Базилію Копистенському, скаржилися, що орендар «незносними чиншами, роботами... шкод немало починил»⁴⁹. Однак А. Прусиновський продовжував виганяти їх і на свою панщину, вимагав виконувати «підводну повинність», а також «квалтовне виберал стагне у подданных тамошних яко куры, гуси, сул **, солонину, масло». Таким же чинном він діяв й у селі Пашові⁵⁰⁻⁵².

Особливо сильно селяни терпіли в період так званих румацій — часу, що надавався орендарю для вивезення свого майна з маєтків по закінченні строку оренди або застави. У цей час тимчасові власники володінь безсоромно грабували селян, відбирали в них гроші, худобу, продукти, різне майно. Орендар В. Вонсовський після закінчення строку оренди пограбував 25 селян села Тотовичі, завдавши їм збитків на 2 тис. злотих⁵³. Іноді таке пограбування здійснювалося з дозволу власника маєтка.

Нещадна експлуатація селян у заставлених та орендованих маєтках передбачалася контрактами. Власники маєтків з метою збільшення орендної плати вказували в них завищені повинності селян. Так, шляхтянка Лозчанка, передаючи в оренду села Мирків і Верховстав'я, вказала у контракті «фурсчизны, же никгды перед тым не бывало»⁵⁴.

Шляхтич Ободенський, заставляючи в 1644 р. 20 селян, вказував, що «у кожного з них по два воли, а кон один». Проте в дійсності виявилось, що лише 9 з них мали двох волів й одного коня, а із семи «ани вола, ани коня жаден з них не маєть»⁵⁵.

В особливо тяжкому становищі знаходилися селяни маєтків, що неодноразово і часто переходили від одного орендаря до іншого. Наприклад, шляхтич Ян Шашевський, захищаючи свої інтереси, заявляв у суді, що в орендованих ним селах Старик та Заболоття селяни доведені до такого «великого убозства» попередніми орендарями, що повинності «чим за чим оддавати не мели»⁵⁶⁻⁵⁷.

Документи актових книг свідчать також про повне юридичне безправ'я селян. Феодали мали не тільки повне право на життя своїх підданих, а й могли передавати їх іншим особам. Навіть за незначну провину селян суворо карали. Водночас шляхтич, наприклад, за вбивство селянина сплачував лише збитки, що завдав цим власнику феодалу, до того ж за умови, коли останній мав не менш як 6 свідків скоєного злочину.

Феодали часто втручалися в особисте життя підданих. Так, селянин села Тудорів Трохим Белчення, що одружився без «воли панов», сплатив штраф. Його було тілесно покарано та ув'язнено у «ланцуг з женою его»⁵⁸.

В документах містяться також дані щодо продажу селян. Наприклад, селянин Омелько Личик із села Омеляне був проданий за 700 зло-

⁴⁵⁻⁴⁸ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.— С. 124.

* Референдарський суд — вища судова інстанція в справах селян королівщин.

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 25, оп. 1, спр. 246, арк. 374 зв.—376.

⁵⁰⁻⁵² Мається на увазі сіль.

⁵³⁻⁵⁴ Там же, спр. 229, арк. 227—233, 276—280.

⁵⁵ Там же, ф. 25, оп. 1, спр. 214, арк. 185—187 зв.

⁵⁶ Там же, спр. 247, арк. 44—47; спр. 253, арк. 399—401 зв.

⁵⁷ Там же, спр. 252, арк. 5—8 зв.

⁵⁸⁻⁵⁹ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.— С. 150—152.

⁶⁰ ЦДІА УРСР, ф. 25, оп. 1, спр. 287, арк. 538—543.

тих «з его будованем и всею оселею»⁵⁹. Шляхтич Русинович у 1639 р. продав С. Хриницькому свою піддану із села Берестечка Русиновичого «з детьми и зо всею маєтністю... за пултора злотых»⁶⁰. Селян не тільки продавали, а й дарували, про що свідчать дарчі записи. Так, 1643 р. Томаш Козика подарував 9 підданих Володимирському костюлу, а Даниель Балабан у 1647 р. Хорохоринському монастирю — 12 селян села Хорохориного⁶¹.

Таким чином, селяни, їх діти, майно повністю належали феодалу, який мав право їх продавати, дарувати, заставляти, втручатися в особисте життя своїх підданих і навіть карати «на горло».

Наведені факти свідчать, що в 1638—1648 рр. на Волині, як і в інших регіонах України, значно посилилася феодалська експлуатація селян, що було однією з важливих причин визвольної війни 1648—1654 рр.

⁵⁹ Там же, спр. 214, арк. 437 зв.— 438 зв.

⁶⁰ Там же, спр. 219, арк. 266 зв.

⁶¹ Там же, спр. 258, арк. 59—62 зв.; ф. 28, суд, оп. 1, спр. 78, арк. 704—705.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ПРО ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ ІСТОРИЧНИХ КАРТ

П. О. ІВАНЬКОВ (Москва)

Згідно з принципом історизму всі об'єкти і явища дійсності, що вивчаються, необхідно розглядати в розвитку, у взаємозв'язках, без відриву від конкретних історичних умов. Основною характеристикою будь-якого процесу є час — «атрибут, загальна форма буття матерії, яка виражає тривалість буття й послідовність зміни стану всіх матеріальних систем та процесів у світі»¹. На історичних картах, що відбивають послідовність подій і процесів у попередньому розвитку суспільства, час служить основним елементом їхньої структури, однією з координат змісту, яка характеризує міру віддаленості картографованої дійсності від сучасності, її хронологічну тривалість. Усі зображувані на історичних картах об'єкти, події й процеси локалізуються як у тривимірному просторі, так і в певному інтервалі історичного часу, що називається хронологічними рамками карти.

В історико-картографічній літературі хронологічні рамки розглядаються, як правило, аксіоматично, без належного аналізу їх причинно-наслідкових зв'язків з іншими параметрами карти та факторами, що впливають на їх протяжність. У даному повідомленні зроблено спробу ліквідувати цю прогалину і звернути увагу складачів історичних карт на основні зв'язки хронологічних рамок з тематикою і масштабом останніх, періодом картографування, зображувальними можливостями та іншими факторами, які доводиться враховувати при визначенні тривалості періоду, що картографується.

Поняття «хронологічні рамки» вживаються як щодо карт майбутнього (прогностичних), так і щодо карт минулого (історичних). По відношенню до нинішнього часу — часу складання карти — хронологічні рамки починаються або безпосередньо від сучасності, простягаючись у минуле на кілька років чи десятиліть, або дещо відриваються від сучасності, коли на карті зображується більш віддалене минуле.

¹ Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 94.

Карти першого типу, на яких відображається і сучасна історична дійсність, і та, що до неї примикає, становлять групу сучасно-історичних, а карти другого типу, на яких передається більш-менш віддалене минуле, — групу історичних.

Карти першої групи свідчать про органічну спадковість сучасного від минулого, поступовий вихід сучасного з минулого, як наприклад, процес розвитку економіки країни за певний період, що почався 10—20 років тому і триває й нині. Переважно з таких карт складаються атласи, наприклад, такі, як «Промышленность СССР на начало второй пятилетки» (1934 р.), «Большой советский атлас мира» (1937 р.), «Атлас развития хозяйства и культуры СССР» (1967 р.), «Образование и развитие Союза ССР» (1972 р.) та ін.

Хронологічні рамки сучасно-історичних карт визначаються, як правило, їх тематикою і цільовим призначенням. Так, названі вище атласи мали показати розвиток Радянської країни за певні роки з часу її утворення. Ці інтервали і служать хронологічними рамками сучасно-історичних карт різної тематики, що ввійшли до атласів. Інколи рамки цих карт охоплюють проміжок часу від року, що передував їх виданню, до останнього передвоєнного, 1913 року.

Розвиток об'єктів на таких картах подається або в цілому за весь картографований період шляхом показу їх стану на початок і на кінець конкретно вказаних хронологічних рамок, наприклад, стану основних галузей легкої промисловості в 1913 р. і у 1966 р. («Атлас развития хозяйства и культуры СССР»), або поетапно з відображенням кількісних показників їх розвитку на різних проміжних рубежах. На економічних картах цього ж атласу за часові рубежі прийняті: 1913 р. — економіка дореволюційної Росії; 1928 р. — завершення відбудовного періоду; 1940 р. — економіка напередодні Великої Вітчизняної війни; 1959 р. — базисний рік початку семирічного плану; 1965 р. — завершення семирічного плану.

Хронологічні рамки історичних карт, що відображають більш віддалене минуле, обираються з урахуванням ряду історичних і картографічних факторів. Вони насамперед мають бути узгоджені з прийнятим марксистсько-ленінською наукою положенням про зміну суспільно-економічних формацій (первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична й комуністична), а також поділом відповідних їм епох на менш тривалі періоди, етапи, ступені та фази, які мають свої характерні особливості. Так, в епосі феодалізму виділяють три стадії (генезису, розвинутого й пізнього феодалізму), в епосі капіталізму — періоди домонополістичного капіталізму й імперіалізму, а в епосі комунізму — період соціалізму, в якому, у свою чергу, прийнято відрізняти перехідний етап від капіталізму до соціалізму (період диктатури пролетаріату), етап дальшого розвитку соціалістичного суспільства (період завершення будівництва соціалізму) та етап вдосконалення соціалістичного суспільства. Хронологічні рубежі початку й завершення, а також тривалості суспільно-економічних формацій, їх періодів та етапів у різних країнах, як відомо, різні. Так, нині одні народи живуть в умовах розвинутого соціалізму, а інші — в умовах капіталізму й навіть феодалізму.

Під час картографування всесвітньої історії чи історії окремих країн і народів враховується прийнятий поділ її на стародавню історію, історію середніх віків, нову та новітню історію. Всі ці більші чи менші періоди вітчизняної й світової історії позначаються на тематиці і хронологічних рамках навчальних та науково-довідкових карт і атласів, таких, наприклад, як «Первіснообщинный лад на территории нашей страны» (1981 р.), «Індія та Китай у середні віки» (1979 р.), «Росія після реформи (розвиток капіталізму з 1861 р. по 1900 р.)» (1981 р.), «Рабовласницькі держави в V ст. до н. е.» («Морской атлас». Т. III,

ч. 1, арк. 1), «Партія — організатор соціалістичної індустріалізації СРСР у 1926—1940 рр.» (1981 р.), «Атлас історії стародавнього світу» (1980 р.), «Атлас історії середніх віків» (1980 р.), «Атлас нової історії» (1982 р.), «Атлас новітньої історії зарубіжних країн» (1982 р.) та ін.

Хронологічні рамки узгоджуються із значними політичними подіями в житті держав (війни, реформи, революції) та важливими соціальними і економічними етапами чи рубежами в історії картографованих країн і регіонів. Рамки карт обираються таким чином, щоб весь хід конкретної політичної, соціальної чи економічної події був повністю на них відображений. Для прикладу можна навести такі історичні карти, як «Франція в період буржуазної революції 1789—1794 рр. Європа в період Директорії» (1980 р.), «Перша світова війна 1914—1918 рр.» (1979 р.), «РКП(б) у рік вирішальних перемог» («История КПСС», М., 1968, т. 3, кн. 2, с. 332—333), «Велика Жовтнева соціалістична революція і триумфальна хода Радянської влади (жовтень 1917 — березень 1918 р.)» (1980 р.), «Курська битва 5 липня — 23 серпня 1943 р.» (1980 р.) та ін.

Тривалість хронологічних рамок історичних карт залежить від їхньої тематики. Вона може становити кілька годин, протягом яких, наприклад, відбувалася Полтавська битва 27 червня 1709 р., або кілька днів, місяців, років чи століть і навіть тисячоліть (як, наприклад, в атласі-монографії «Палеогеографія Європи за останні сто тисяч років» (М., 1982). Якщо карта має відобразити ту чи іншу історичну подію — господарсько-політичну реформу, революцію, війну, військову операцію, спорудження об'єкта й т. д. — її хронологічні рамки, природно, визначаються часом і тривалістю цієї події, встановленими історичними дослідженнями чи загальноприйнятими рубежами в тому чи іншому літосчисленні². При цьому хронологічні рамки обов'язково включають увесь хід розвитку картографованої події від її початку (вихідного положення і стану) до кінця (завершення змін кількісного і якісного стану об'єкта чи явища). Так, хронологічні рамки карти певної війни мають включати не лише час ходу бойових дій, а й підготовчий період, що передував війні, коли відбувалися концентрація і передислокація військ, мобілізація резервів, а також етап завершення війни аж до укладення мирного договору (перемир'я) та здійснення територіальних чи політичних змін після завершення воєнних дій. Якщо карту присвячено не окремій події, а загальній чи тематичній історії окремого регіону або країни, то її хронологічні рамки залежно від цільового призначення, історичного етапу будуть дорівнювати століттям, півстоліттям або дещо більшим чи меншим проміжкам часу з урахуванням масштабності подій, що мали місце в даному районі у певний період. Наприклад, рамки історичних карт, присвячених розвитку Росії в другій половині XIX ст., як правило, беруть початок з пореформених 60-х років, а не з 1850 р.

Широта хронологічних рамок карт до певної міри пропорційна віддаленню періоду, що картографується, від сучасності. Чим він давніший, тим тривалішими у часі будуть рамки карт, які його відображають. Така закономірність пояснюється ступенем вивченості цих періодів, складом історичних джерел, інтенсивністю розвитку суспільних процесів і соціальною значущістю відображуваних на карті подій для наших днів. Тому, зокрема, карта стародавнього світу може іноді охоплювати події кількох століть, а новітньої історії — кількох років чи десятиліть. Для прикладу можна навести карти «Зростання Римської держави в III ст. до н. е. — II ст. н. е.» (М., 1981), хронологічні рамки якої охоплюють п'ять століть, та «Західна Європа після першої світової війни (1918—1923)» (М., 1980), яка відображає історичний

² См.: Пронштейн А. П. Хронология. — Ростов-на-Дону, 1973. — 191 с.

процес розвитку країн континенту протягом перших п'яти років після першої світової війни. П'ять років і п'ять століть! При цьому перша карта має навіть менше навантаження, ніж друга. Це свідчить про те, що широта рамок історико-економічних карт залежить від темпів розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у даний історичний період. В цілому спостерігається така загальна тенденція — перехід від карт-періодів, що створюються для ранніх епох і характеризують розвиток господарства країни протягом ряду десятиліть, до карт-зрізів, які дають характеристику економіки на певну дату новітнього часу³.

У кожній розвинутій країні проблеми вітчизняної історії, як правило, розробляються інтенсивніше, докладніше й глибше, ніж питання всесвітньої історії та історії інших країн. Це пояснюється відмінністю їх соціальної значущості для народу даної країни, патріотизмом і традиційним пріоритетом першої над другою. Внаслідок цього карти з вітчизняної історії мають і різноманітнішу тематику, докладніший зміст, більші масштаби й коротші хронологічні рамки, ніж карти з історії інших країн та народів світу.

Як уже відзначалося, хронологічні рамки карти залежать і від її масштабу. На дрібномасштабних картах зображуються переважно великі (за розмірами й значенням) історико-географічні об'єкти, події, процеси, що зазнають значних змін повільніше, протягом тривалого часу. На великомасштабних же картах поряд з великими зображуються й дрібніші об'єкти та події, для яких характерна більша динамічність (тому вони й можуть бути добре передані на картах з вузькими рамками). Таким чином, бажання передати на карті якомога більше подробиць (через її обмежені графічні можливості) неминуче зумовлює необхідність збільшення її масштабу і звуження хронологічних рамок. Остання закономірність перебуває в прямій залежності від ступеня історичної вивченості об'єкта, що картографується. Чим глибше й докладніше вивчені даний історичний період, історія певного регіону, даний розділ історії, тим докладнішими, а отже, й великомасштабнішими будуть історичні карти і вузькими їхні хронологічні рамки. З плином часу в міру розвитку історичної науки й підвищення інтенсивності вивчення основних галузей історії й історії різних районів СРСР та земної кулі хронологічні рамки історичних карт дедалі більше звужуються, а їхні межі стають дедалі більш визначеними. Це добре видно при зіставленні однотипних карт, виданих 30—40 років тому і в останній період, наприклад, серії карт, вміщених в «Очерках истории СССР. Период феодализма», що вийшли у 50-х роках, і карт аналогічної тематики в праці В. А. Кучкіна⁴.

Хронологічні рамки карт тематичних серій в історичних атласах, як правило, стикуються між собою. Вони утворюють у цілому безперервний хронологічний ряд, що охоплює кілька століть. Так, у нині створюваному академічному «Атласе истории СССР» серія історико-політичних карт Російської держави включає 12 однотипних карт, що хронологічно йдуть одна за одною, починаючи з IX ст. й до другої половини XIX ст. Широта хронологічних рамок цих карт становить 200 — 100 — 50 років, залежно від віддаленості періоду, що картографується, від сучасності, а всієї серії — понад 1000 років.

У тому разі, коли весь матеріал даної теми важко показати на одній карті, під однією назвою подаються 2—3 карти, що є складовими однієї загальної теми. Поділ матеріалу на частини здійснюється з урахуванням важливих етапів чи рубежів у розвитку події, що картографується. Так, у III томі «Всемирной истории» вміщено карту «Столітня війна», яка складається з 2-х частин. Перша з них відображає полі-

³ Баюра В. Н. Историко-экономические карты для высшей школы.— М., 1984.— С. 13.

⁴ Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв.— М., 1984.— 349 с.

тичну обстановку і дії англійських та французьких військ у початковий період війни, в 1337—1380 рр., а друга — політичні й воєнні події на її завершальному етапі, у 1415—1453 рр. Такий поділ історичного змісту й загальних хронологічних рамок на частини дав можливість наочно, без перевантаження передати загальний обсяг історичної інформації, чого не можна було б зробити на одній карті.

На дві частини розділено й карту «Вітчизняна війна 1812 р.», вміщену в 18-му томі «Большой Советской Энциклопедии» (М., 1974, с. 504—505). Це — «Наступ наполеонівської армії» і «Вигнання наполеонівської армії з Росії». Вони складені в одному масштабі і на одній географічній основі. Як і в попередньому випадку, цілісність зображення подій війни забезпечується розміщенням двох карт поруч, на одному аркуші.

Однією з причин обмеження хронологічних рамок карт є їх читаність, тобто наочність картографічного зображення. Карта, навіть великомасштабна й кольорова, все ж має обмежені можливості чітко й наочно передавати багато які з історичних подій, що відбуваються в одному й тому ж районі, але у різні роки. Практично на одній карті можна наочно показати дві-три однотипні події, що мали місце в різний час. До того ж діапазон показу лінійних об'єктів є набагато ширшим, ніж площинних і точкових. Так, на одній карті можна показати різнокольоровими стрілками або лініями десятки походів завойовників, напрямків руху армій, наукових експедицій, суден, народногосподарських вантажів тощо, що відбувалися у різний час. Те ж саме стосується й зображення політичних та адміністративних меж, ареалів розселення народностей, суспільних рухів, ліній фронтів. Для прикладу можна навести карти татаро-монгольських завойовницьких походів XIII—XIV ст., російських географічних відкриттів і досліджень XVII—XIX ст., громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

Водночас на одній карті важко показати два-три різночасні й однорідні явища, які мають суцільне поширення, наприклад, розселення народів, політичну належність території, густоту й етнічний склад населення, форми землеволодіння й землекористування. Тому при визначенні хронологічних рамок обов'язково враховуються зображувальні можливості карти в плані показу на ній конкретних об'єктів і явищ із застосуванням тих чи інших засобів картографічного зображення, а також одноколірність чи багатоколірність видання карти.

На практиці поряд з картами, що мають значні хронологічні рамки, доводиться мати справу й з картами-зрізами, які відображають одномоментну картину історичної дійсності, зафіксовану в джерелах у певний момент часу — день, місяць, рік. І якщо рамки розглянутих вище карт становлять певний інтервал (відрізок) на «осі часу», то в останній групі карт вони виражаються на цій осі точкою, віддаленою на ту чи іншу відстань від початку координат — сучасності. За таку точку (дату), до якої відноситься зміст карти, інколи береться початок віку або рік, що передував якій-небудь значній події, або, нарешті, рік, що ознаменував собою її завершення, перехід, наприклад, від воєнного до мирного часу. Подібними часовими зрізами є історичні карти світу і Європи в ряді томів «Всемирной истории», у тому числі «Карта світу напередодні світової війни» (т. VII, с. 504), «Карта світу 1923 р.» (т. VIII, с. 400—401). На останній зображено політичний поділ на земній кулі незабаром після завершення першої світової війни. У десятому томі цього ж видання вміщено «Карту світу на 1 вересня 1939 р.» (с. 16) і «Карту світу після другої світової війни (вересень 1945 р.)» (с. 608). Кожна з цих чотирьох карт передає політичну обстановку у статичній, на одну певну дату. Однак зіставлення їх між собою одразу ж виявляє основні зміни, що відбулися в результаті першої (1914—1918 рр.) та другої (1939—1945 рр.) воєн і в мирний

період між ними — з 1923 р. по 1939 р. Отже, динаміка виражається через статику.

У першому томі «Істории второй мировой войны» на одній сторінці подано дві карти під одним спільним заголовком «Зміна політичної карти Європи в результаті першої світової війни й Великої Жовтневої соціалістичної революції»: а) 1914 р.; б) 1923 р. Порівняння цих карт, складених пізніше, ніж для «Всемирной истории», наочно підтверджує ту ж, тільки ще більш уточнену картину динаміки політичного поділу світу за десять буремних років війни і революції.

Історико-географічна «адреса», тематика і хронологічні рамки, як правило, вказуються в заголовку історичної карти, наприклад, «Керченсько-Феодосійська десантна операція, 25 грудня 1941 — 2 січня 1942 р.»⁵. Докладніші дані щодо змісту, хронологічних рамок і дат зображуваних на карті знаменних подій наводяться в її легенді. У побудованій за хронологічною ознакою легенді нерідко подається, так би мовити, внутрішній поділ загальних хронологічних рамок на ряд коротших періодів (стапів) розвитку поданих на карті об'єктів і явищ. Такий поділ лежить в основі структури картографічного зображення — показ поетапного розвитку об'єктів у просторі та часі за допомогою різноманітних графічних знаків, кольорів і написів. Окремі уточнення хронологічного порядку, наприклад, щодо стилю дат подій даються у примітках чи на полях карти.

Хронологічні рамки карти визначаються на стадії проектування й уточнюються в процесі її складання.

⁵ История второй мировой войны 1941—1945 гг.— М., 1975.— Т. 4.— Прил. № 12.

Проти буржуазної фальсифікації історії

КВІТНЕВІ ТЕЗИ В. І. ЛЕНІНА

І НЕСПРОМОЖНІСТЬ ДОМИСЛІВ СУЧАСНИХ «РАДЯНОЛОГІВ»

Л. В. БЕЛОУСОВ (Київ)

Всесвітньо-історичне значення Великого Жовтня розкривається тим повніше, чим далі в минуле відходить день його перемоги — 25 жовтня 1917 р. «Велика Жовтнева соціалістична революція стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесові — заміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією», — підкреслюється в новій редакції Програми КПРС¹.

Жовтнева революція продовжує справляти зростаючий вплив на весь хід розвитку людської цивілізації. «Визвольні революції, розпочаті Великим Жовтнем, визначають обличчя ХХ століття», — відзначив у своєму виступі на XXVII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов². Саме цим пояснюється зростання в усьому світі інтересу до події, які відбулися в нашій країні сім десятиріч тому. Характерно, що кількість досліджень з історії Великого Жовтня, ролі В. І. Леніна, партії більшовиків збільшується не тільки в СРСР і країнах соціалізму, а й в капіта-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 148.

² Там же.— С. 8.

лістичному світі. Активність буржуазних суспільствознавців у вивченні проблем Жовтневої революції зумовлена не науковими інтересами, а суто практичними потребами правлячих кіл імперіалістичних країн. Американський соціолог Л. Кеплен відверто визнав: «Учені-суспільствознавці віддали свою енергію допомозі нашому уряду у боротьбі з революцією в усьому світі. Багато досліджень, проведених у нашій країні за кілька останніх десятиріч, були не тільки контрреволюційними за тоном. Деякі з них фактично мали на меті дати загальну пораду, як запобігти революції»³.

Підвищена увага буржуазних «радянологів» до Великої Жовтневої соціалістичної революції проявляється не тільки у зростанні кількості загальних праць з її історії, вивчення якої є одним з напрямів сучасної буржуазної революціології⁴, а й в урізноманітненні тематики досліджень⁵, зокрема у вивченні історії перемоги соціалістичної революції в окремих регіонах Радянського Союзу⁶.

Сучасна «радянологія», як і буржуазне суспільствознавство в цілому, заперечує історичну закономірність переходу людства від капіталізму до соціалізму й комунізму. Тому, визнаючи так чи інакше, що Жовтнева революція справила великий вплив на розвиток всесвітньої історії, фальсифікатори, однак, повністю заперечують її закономірність як революції, що розпочала всесвітньо-історичний процес переходу до нової суспільно-економічної формації. Вони намагаються звести значення перемоги Великого Жовтня до локальних російських масштабів і стверджують, що соціалістична революція в Росії і революції її типу характерні лише для економічно відсталих країн, які подібним шляхом проходять процес «модернізації»⁷. Буржуазні історики перекручують зміст і цілі політики більшовиків, показують їхні дії в 1917 р. як боротьбу за встановлення диктатури партії, конструюють на цій основі «розрив» лєнінізму з марксизмом, зображують Великий Жовтень революцією без теорії⁸.

В цьому чітко простежуються намагання подати досвід більшовицької партії таким, який не має всесвітньо-історичного значення. Апологети буржуазії, заперечуючи закономірність соціалістичної революції в Росії, відкидають і науковість стратегії й тактики більшовиків на етапі переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. Вони фальсифікують лєнінський план, викладений у Квітневих тезах, перекручують історію згуртування більшовицьких організацій на їх платформі. Саме на цих двох напрямках концентруються зусилля сучасних «радянологів».

³ *Revolutions. A Comparative Study. From Cromwell to Castro.* Ed. by L. Caplan.— New York, 1973.— P. XXII.

⁴ Taylor A. J. P. *Revolutions and Revolutionaries.*— London, 1980.— 165 p. Thompson J. *Revolutionary Russia, 1917.*— New York, 1981.— XVI, 206 p.; Fitzpatrick Sh. *The Russian Revolution.*— Oxford; New York, 1982.— 181 p. etc.

⁵ Service R. *The Bolshevik Party in Revolution. Study in Organizational Change.*— New York, 1979.— 246 p.; Lundquist L. *The Party and the Masses: An Inter-organizational Analysis of Lenin's Model for Bolshevik Revolutionary Movement.*— Stockholm, 1982.— 336 p.; Kingston-Mann E. *Lenin and the Problem of Marxist Peasant Revolution.*— New York; Oxford, 1983.— 237 p.; Mandel D. *The Petrograd Workers and the Fall of the Old Regime: From February Revolution to the July Days, 1917.*— London; Basingstoke, 1983.— 1—210 p.; Mandel D. *Petrograd Workers and the Soviet Seizure of Power.*— London; Basingstoke, 1984.— XV, 211—447 p.; Smyth S. A. *Spontaneity and Organization in the Petrograd Labour Movement in 1917 // Discussion Paper Series: Russian and Soviet Studies.*— Univ-ty of Essex.— 1984.— January.— N 1.— 45 p.

⁶ Dotsenko P. *The Struggle for a Democracy in Siberia, 1917—1920: Eyewitness Account of a Contemporary.*— Stanford, 1983.— 178 p.; Ezergalis A. *The Latvian Impact on the Bolshevik Revolution. The First Phase: September 1917 to April 1918.*— New York, 1983.— 421 p.; Raleigh D. J. *Revolution on the Volga: 1917 in Saratov.*— Ithaca; London, 1986.— 373 p. etc.

⁷ *Исторический опыт Великого Октября и критика буржуазной историографии.*— М., 1977.— С. 338—339.

⁸ Якушевский И. Т. *Ленинизм, революция и «советология».*— Л., 1968.— С. 74.

В історико-партійній літературі погляди буржуазних ідеологів з цих питань піддані критичному аналізу⁹. Проте слід відзначити, що деякі аспекти проблеми не були розглянуті радянськими вченими. До того ж за останній час вийшли нові роботи буржуазних дослідників, які ще не стали об'єктом критики. Все це і зумовило необхідність нового звернення до проблеми критики буржуазних перекирчувань Квітневих тез В. І. Леніна і переходу партійних організацій, зокрема більшовиків України, на ленінську платформу.

Підвищена увага «радянологів» до даної праці вождя революції — ще один доказ поворотного значення цього історичного документа для долі партії, розвитку революції в Росії, своєрідне підтвердження тих висновків, які вже давно зробила радянська наука.

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції завершила один з періодів в історії нашої країни і відкрила новий етап її розвитку. В нових умовах, які склалися з виникненням двовладдя в Росії і характеризувалися найскладнішим сплетінням соціально-економічних тенденцій, класових інтересів, політичних сил, національних проблем, суперечливих поглядів, перед партією більшовиків постало завдання виробити стратегію і тактику на наступний етап революційної боротьби. Володимир Ілліч блискуче вирішив цю проблему. «Ленін озброїв партію, робітничий клас конкретним планом переходу до соціалістичної революції. У Квітневих тезах, у документах, підготовлених для Квітневої конференції і VI з'їзду партії, у своїх статтях і виступах Ленін висунув стратегічні і тактичні лозунги величезної мобілізуючої сили»¹⁰. В переломні моменти історії В. І. Ленін підкреслював, що зі зміною обстановки і розв'язанням нових завдань не можна дивитися назад і пробувати їх вирішувати вчорашнім прийомом¹¹. Він завжди керувався вказівками класиків марксизму про те, що їхня теорія — не догма¹², розуміння марксизм як керівництво до дії¹³.

Перемога Великого Жовтня підтвердила правильність геніальної ленінської стратегії і тактики. Ось чому, намагаючись дискредитувати ідеї В. І. Леніна, викладені у Квітневих тезах, буржуазні вчені насамперед спрямовують свої зусилля на те, щоб звести значення цього історичного документа до рівня прагматичного плану захоплення влади більшовицькою партією, обґрунтувати видуманий ними «розрив» ленінізму з марксизмом. Так, шведський «радянолог» Л. Лундквіст звинувачує В. І. Леніна в тому, що в його політиці, виходячи із змісту Квітневих тез, нібито не було цілісності, наступності, послідовності¹⁴. Протиставляючи ленінським ідеям програмні настанови меншовиків та есерів, які ніби й були «дійсно марксистськими», буржуазні вчені намагаються довести, що викладена В. І. Леніним у тезах програма переходу до соціалістичної революції представляла собою відступ від «ортодоксального марксизму», була ексцентричною і волюнтаристською¹⁵. Деякі фальсифікатори навіть ототожнюють ленінізм з бланкізмом¹⁶ і анархізмом¹⁷. При цьому наші ідейні противники часто

⁹ Романовский Н. В. Критика фальсификаций роли ленинской партии в трех революциях. — М., 1979. — С. 132—158; Украинцев И. А. Критика буржуазных фальсификаций деятельности РСДРП(б) по подготовке победы Великого Октября. — М., 1986. — С. 13—28.

¹⁰ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1981. — Т. 10. — С. 145.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Про внутрішню і зовнішню політику республіки: IX Всеросійський з'їзд Рад, 23—28 груд. 1921 р. // Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 310.

¹² Див.: Енгельс Ф. Флоренс Келлі-Вішневський у Нью-Йорк, 28 груд. 1886 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 36. — С. 471.

¹³ Див.: Ленін В. І. Наша програма // Повне зібр. творів. — Т. 4. — С. 176.

¹⁴ Lundquist L. Op. cit. — P. 37.

¹⁵ Harding N. Lenin's Political Thought. — London, 1981. — Vol. 2. — P. 145.

¹⁶ Taylor A. J. P. Op. cit. — P. 148—149.

¹⁷ Ullam A. The Unfinished Revolution. Marxism and Communism in the Modern World: Rev. ed. — London, 1979. — P. 170; Kingston-Mann E. Op. cit. — P. 144.

посилаються на висловлювання лідерів меншовиків, есерів, інших ворогів революції, антиленінські виступи Каменева, Пятакова та ін.

Буржуазні історики стверджують, що до повернення В. І. Леніна з еміграції в Росію серед «соціалістів» існував свого роду консенсус щодо питання про характеристику поточного моменту і перспектив розвитку революції. Так, Ш. Фітцпатрік пише, що більшовики Петрограда «...прийняли лінію Ради на соціалістичну єдність і критичну підтримку нового уряду»¹⁸. Тому, коли Володимир Ілліч проголосив завдання переходу до соціалістичної революції, його пропозицію спочатку не прийняли¹⁹. Таким чином, фальсифікатори конструюють тезу про антагоністичний «конфлікт» між В. І. Леніном і партією, яка була «дуже здивована його відступом від схеми «дво-етапної революції»²⁰. Фальсифікатори намагаються пояснити висунення Володимиром Іллічем у Квітневих тезах нових програмних настанов тим, що він довгі роки був відірваний від Росії і після Лютневої революції навіть «не передбачав усіх можливостей, які відкривалися»²¹ завдяки її перемозі.

Така в цілому картина інтерпретації буржуазною «радянологією» Квітневих тез В. І. Леніна. Для справедливості слід сказати, що деякі історики на Заході, наприклад, М. Морган, Д. Лонглі (Англія), Г. Робертс (США), більш-менш об'єктивно оцінюють ленінську діяльність на початку 1917 р., але їх оцінки — виключення, на фоні якого ще яскравіше видно антинауковість писань основної маси «радянологів»²².

Всупереч перекрученням історичної дійсності буржуазними вченими справжні, а не фальсифіковані факти спростовують їх намагання зобразити у кривому дзеркалі революційну діяльність В. І. Леніна, перекрутити зміст його геніальних ідей, викладених у Квітневих тезах.

Володимир Ілліч завжди підкреслював творчий, а не догматичний характер вчення К. Маркса. Буржуазні ідеологи ж намагаються заперечити науковий характер марксизму-ленінізму, зобразити його як догматичне вчення, навіть як різновид сучасної релігії²³. Саме тому в їхній інтерпретації творчий розвиток марксизму В. І. Леніном виглядає як розрив з ученням К. Маркса. Проте ці твердження безпідставні. «Геніальний продовжувач справи Маркса і Енгельса Володимир Ілліч Ленін у нових історичних умовах усебічно розвинув їх учення, дав відповіді на корінні питання сучасності, озброїв робітничий рух теорією соціалістичної революції і соціалістичного будівництва, науковою системою поглядів на проблеми війни і миру. Марксизм-ленінізм — єдине революційне вчення»²⁴, — підкреслено в новій редакції Програми КПРС.

В. І. Ленін завжди приділяв першочергову увагу розвитку марксистської теорії, програмних положень партії на кожному новому стратегічному етапі революції. Так, незадовго до Лютневої революції він відзначав: «...Питання про програму і тактику *нового* соціалізму, справді революційного марксизму, а не поганого каутськізму, *стоїть* на черзі дня *скрізь*»²⁵. Після Лютневої революції Володимир Ілліч, враховуючи необхідність перегляду партійної програми з урахуванням курсу на соціалістичну революцію, вже 3 (16) березня писав, що

¹⁸ Fitzpatrick Sh. Op. cit.— P. 44; Kingston-Mann E. Op. cit.— P. 139.

¹⁹ Taylor A. J. P. Op. cit.— P. 148; Raleigh D. J. Op. cit.— P. 117—118.

²⁰ Lewin M. The Making of Soviet System: Essays in Social History of Inter-war Russia.— London, 1985.— P. 109.

²¹ Kochan L. The Making of Modern Russia.— Harmondsworth, 1975.— P. 246; Raleigh D. J. Op. cit.— P. 118.

²² Романовский Н. В. Указ. соч.— С. 134.

²³ Kissin S. F. Farwell to Revolution. Marxist Philosophy and the Modern World.— London, 1978.— P. 32.

²⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 145.

²⁵ Ленін В. І. О. М. Коллонтай, 5 берез. 1917 р. // Повне зібр. творів.— Т. 49.— С. 380.

необхідна «...більш революційна програма і тактика», розрахована на «завоювання влади «Радами робітничих депутатів»²⁶. Дотримуючись революційного духу марксизму, В. І. Ленін неодноразово наголошував на необхідності наукового підходу до питань боротьби за владу. Він роз'яснював, що новий курс партії більшовиків зовсім не мав на меті «перестрибування» через буржуазно-демократичну революцію до соціалістичної. «Я абсолютно застрахував себе в своїх тезах від усякого перестрибування через селянський або взагалі дрібнобуржуазний рух,— писав Володимир Ілліч,— від усякої гри в «захоплення влади» робітничим урядом, від якої б то не було бланкістської авантюри, бо я прямо вказав на досвід Паризької Комуни. А цей досвід... цілком виключив бланкізм, цілком забезпечив пряме, безпосереднє, безумовне панування *більшості* і активність мас лише в міру *свідомого* виступу самої більшості»²⁷.

Ці слова вождя революції яскраво свідчать про повний антиісторизм спроб «радянологів» трактувати ленінський курс на соціалістичну революцію як теоретичне переозброєння В. І. Леніна і перехід його на позиції троцькістської теорії перманентної революції²⁸. Такі спроби, початок яким поклав сам Троцький, досить часто можна зустріти в працях сучасних буржуазних ідеологів. Ця версія є одним з важливих напрямів їхньої «розробки» питань про стратегічний курс партії більшовиків у 1917 р. Однак намагання «радянологів» дискредитувати ідеї В. І. Леніна, спираючись на реанімовані троцькістські теорії, не витримують перевірки фактами. Весь хід боротьби робітничого класу під керівництвом більшовицької партії підтвердив правильність саме ленінського передбачення про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Підсумовуючи досвід Жовтневої революції, Володимир Ілліч писав: «Перша переростає в другу. Друга, мимохідь, розв'язує питання першої. Друга закріплює справу першої. Боротьба і тільки боротьба вирішує, наскільки удається другій перерости першу»²⁹. В соціалістичній революції «партія з'єднала в один могутній потік пролетарську боротьбу за соціалізм, селянську боротьбу за землю, національно-визвольну боротьбу пригноблених народів Росії, загальнонародний рух проти імперіалістичної війни, за мир і спрямувала його на повалення буржуазного ладу»³⁰. Більшовики зуміли послідовно і до кінця провести не тільки соціалістичні перетворення, а й вирішити в ході Жовтневої революції ті питання, які повинна була, але не розв'язала, буржуазно-демократична революція.

Безпідставними є і спроби ототожнити ленінський курс на соціалістичну революцію з анархізмом, волюнтаризмом шляхом гальванізації есеро-меншовицьких та кадетських міфів. Ще навесні 1917 р. В. І. Ленін, викриваючи злісні наклепи ворогів революції, писав: «Мілюкови, Плеханови, Череваніни і К° брешуть, щоб приховати від народу правду; брешуть, щоб замовчати *головне*: питання про класовий характер *тієї чи іншої* організації влади. В цьому суть. Капіталіст називає «*анархією*» Ради робітничих та ін. депутатів, бо *така* організація влади не зв'язує народ заздальгидь і безумовно ярмом капіталістів, а дає свободу і порядок разом з можливістю мирного і поступового переходу до соціалізму. Цим і тільки цим невдоволені, обурені, озлоблені капіталісти. Звідси — союз брехні. Звідси — моря наклепів і виття злоби»³¹. Він неодноразово підкреслював, що на відміну від анархістів більшовики визнають необхідність державної вла-

²⁶ Ленін В. І. О. М. Коллонтай, 16 берез. 1917 р. // Там же.— С. 385.

²⁷ Ленін В. І. Листи про тактику // Там же.— Т. 31.— С. 133.

²⁸ Романовський П. В. Указ. соч. — С. 135.

²⁹ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 139.

³⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 148.

³¹ Ленін В. І. Союз брехні // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 212.

ди в революційний період, використання революційних форм держави для боротьби за соціалізм³².

В. І. Ленін глибоко розумів ситуацію, що склалася в Росії напередодні Лютневої революції, і безпомилково оцінював становище в країні після повалення самодержавства. В своїх роботах Володимир Ілліч не тільки науково передбачив розстановку класових сил, політичних партій після повалення царизму, він навіть назвав можливих лідерів буржуазного уряду³³. Цей факт спростовує вигадки фальсифікаторів про те, що В. І. Ленін в силу відірваності від Росії був нібито не в змозі дати науковий аналіз політичній ситуації в ній. Навпаки, він був єдиним політиком, який правильно оцінив становище в країні і визначив перспективи розвитку революції, що блискуче підтвердилися історією.

Програма переходу до соціалістичної революції, викладена Володимиром Іллічем у Квітневих тезах, одержала широку підтримку значної частини більшовиків. Проте не всі члени більшовицької партії, навіть серед її керівників, зразу зрозуміли зміст новаторських лєнінських ідей. В. І. Ленін відзначав, що його тези викликали «...незгоди серед самих більшовиків і самої редакції «Правди»³⁴. Відсутність серйозного політичного досвіду і достатньої підготовки в одних випадках, інерція мислення — в інших не дозволили навіть деяким керівникам більшовицьких організацій правильно зорієнтуватися в ситуації, що склалася в країні. До того ж стрімке розгортання подій навесні 1917 р. випереджало навіть найсміливіші плани і розрахунки. Та й чи були розбіжності між В. І. Леніним і частиною членів партії антагоністичним конфліктом? На наш погляд, стверджувати про це абсолютно безпідставно. Диференційований підхід при оцінці позицій, які займали деякі більшовики в березні — квітні 1917 р., дозволяє нам відрізнити з їхнього числа тих, хитання й помилки яких у пошуках правильних рішень впливали з відсутності досвіду й опори на старі теоретичні настанови, від тих членів партії, чия позиція була зумовлена хибними концепціями. Тимчасові помилки перших були швидко, протягом місяця подолані. Квітнева конференція більшовиків наочно продемонструвала згуртування партії навколо В. І. Леніна. За тими, хто виступав проти лєнінського курсу, як Каменєв, Пятаков та деякі інші, партія не пішла. Цей факт наші ідейні вороги не можуть заперечити, але намагаються всіляко перекутнути історію вивчення і засвоєння членами партії Квітневих тез В. І. Леніна і згуртування більшовицьких організацій країни навколо лєнінського ЦК партії.

Відправним пунктом писань усіх «радянологів» є сконструйована ними ж теза про вже згадуваний вище «конфлікт» між партією і В. І. Леніним. Розробка цієї тези набула особливо широкого розмаху в буржуазній літературі у зв'язку з розмиванням традиційного твердження, що «Жовтень — заколот меншості». Це проявилось у відступі значної частини «радянологів» від концепції про тоталітарний характер більшовицької партії і переході до концепції так званої «розрізненої партії»³⁵. Е. Кінгстон-Менн пише, наприклад, що наприкінці березня 1917 р. петроградські більшовики не представляли собою «лєнінської» партії у будь-якому розумінні цього слова»³⁶, а Ш. Фітцпатрік стверджує, що в той час ні більшовицька партія в цілому, ні її

³² Див.: Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції // Там же.— С. 158.

³³ Див.: Ленін В. І. Пацифізм буржуазний і пацифізм соціалістичний // Повне збір. творів.— Т. 30.— С. 231.

³⁴ Ленін В. І. Листи про тактику // Там же.— Т. 31.— С. 127.

³⁵ Иоффе Г. З. Великий Октябрь: трансформация советологических концепций и ее классово-политическая суть // Вопр. истории КПСС.— 1985.— № 6.— С. 72; Романовский Н. В. Исторической правде вопреки: Критика буржуазных фальсификаций КПСС.— М., 1985.— С. 80; Fitzpatrick Sh. Op. cit.— P. 35—36.

³⁶ Kingston-Mann E. Op. cit.— P. 139—140.

лідери не мали єдності у більшості основних політичних питань³⁷. Така перебудова у поглядах «радянологів» пов'язана з опорою імперіалізму в боротьбі проти міжнародного революційного руху на доктрину «плюралізму», «поліцентризму», «національного комунізму».

Водночас треба відзначити, що деякі буржуазні ідеологи мимоволі визнають правоту В. І. Леніна. «Хоча Ленін був абсолютно самітний і нездатний завоювати більшість у своїй партії,— пише Н. Рязановський,— події розвивалися за його планом»³⁸. Однак такі половинчаті визнання поодинокі і, як правило, нічого не змінюють у пануючих в «радянології» концепціях.

В цілому ж аргументи буржуазних фальсифікаторів зводяться до модернізації трюкістських вигадок про те, що тактика більшовицьких організацій була антиленінською, напівменшовицькою не тільки в центрі, а й на місцях, зокрема на Україні. Перехід же більшовиків на ленінську платформу вони зображують як результат антидемократичного нав'язування В. І. Леніним своєї волі усій партії³⁹.

Буржуазний «українознавець» О. Підгайний, висвітлюючи цю проблему в статті «Київські більшовики і Квітневі тези В. І. Леніна», спирається на доктрину «розрізненої» партії і концепцію «національного комунізму». Він пише, що київська організація РСДРП(б) виникла на політичній арені в 1917 р. як «незалежна» і не мала зв'язків з іншими організаціями до початку квітня. Лише під час Квітневої конференції вона встановила міцний зв'язок з Центральним Комітетом партії⁴⁰. Однак ще з 1915 р. більшовики Києва, Харкова, Катеринослава та інших міст мали зв'язки з Петроградським комітетом більшовиків, який відігравав роль ЦК. Представники багатьох провінціальних організацій нерідко приїжджали до Петрограда за літературою, інформацією, обмінювалися досвідом роботи. В перші дні після перемоги Лютневої революції Київський комітет РСДРП(б) установив зв'язок з ЦК шляхом взаємного обміну представниками, на початку березня — з Харківським комітетом, а згодом — з більшовиками інших міст.

О. Підгайний навмисно зображує київську організацію відірваною від партії. Тим самим він хотів би довести, що В. І. Ленін та його ідеї нібито не справляли ніякого впливу на одну з найбільших більшовицьких організацій України. Розвиваючи тезу про «особливу» лінію київської організації більшовиків у березні — квітні 1917 р., він пише, що вона нібито була проти ленінських Квітневих тез і лише один М. О. Савельєв був їхнім прихильником⁴¹. При цьому О. Підгайний підкреслює, що це була спроба членів організації мислити дійсно самостійно, ґрунтуючись на власному аналізі політичної ситуації та власній концепції марксизму⁴².

Подібне зображення ситуації, яка склалася в Київському комітеті більшовиків, не витримує перевірки фактами. Вони свідчать про те, що вже 7 квітня М. О. Савельєв привіз текст Квітневих тез до Києва. Всупереч спробам Г. Л. Пятакова і його однодумців у комітеті приховати зміст цього ленінського документа від партійних мас, він ще до загальних зборів членів місцевої організації, які відбулися 15 квітня, організував самостійне обговорення тез на районних партійних зборах. Найбільша в місті Міська районна організація висловилася за прийняття Квітневих тез. Проте опортуністи, ігноруючи це, спробували зірвати дальше обговорення ленінського документа. На засіданнях

³⁷ Fitzpatrick Sh. Op. cit.— P. 36.

³⁸ Riasanovsky N. A History of Russia.— New York, 1977.— P. 509.

³⁹ Taylor A. J. P. Op. cit.— P. 148.

⁴⁰ Pidhainy A. The Kiev Bolsheviks and Lenin's April Theses // Eastern Europe.— Toronto, 1969.— P. 133.

⁴¹ Ibid.— P. 134—135.

⁴² Ibid.— P. 137.

комітету 7, 9, 10 квітня їм вдалося відхилити рішення про схвалення тез. 14 квітня Київський комітет під тиском Пятакова прийняв резолюцію, в якій заявив, що вважає тези в цілому неприйнятними. Це рішення Пятаков і його однодумці й мали намір обговорити на загальних зборах. Не обмежуючись цим, вони відмінили резолюцію комітету від 11 квітня про дискусію по тезах, відкинули пропозицію представника ЦК О. Ф. Розмирович про обговорення ленінського документу на загальних зборах. Вони намагалися нав'язати зборам резолюцію про неприйняття тез без їх обговорення і, таким чином, привласнити собі формальне право виступати проти них від усієї організації.

Однак цього не сталося. На зборах група Пятакова дістала відсіч насамперед з боку представників Миського району. Товариші Мальчиков, Лесов і Розмирович у своїх виступах піддали гострій критиці позицію Київського комітету і висловилися за прийняття Квітневих тез. Всупереч вимогам опортуністів збори відмовилися прийняти резолюцію комітету і заявили, що питання, поставлені в ленінському документі, заслуговують загальної уваги, вимагають серйозного ознайомлення з ними і детального обговорення. Було прийнято рішення надрукувати Квітневі тези в газеті «Голос социал-демократа». Незважаючи на те, що жодну з цих вимог група Пятакова не виконала, все це свідчило про серйозний успіх більшовиків-ленінців у викритті опортуністичних поглядів деяких членів Київського комітету. Після цих зборів перехід на ленінську платформу більшовиків Києва значно прискорився.

У своїй боротьбі проти ленінських тез Пятаков і його прибічники вдавалися до різних засобів фракційного характеру. Намагаючись не допустити участі у Квітневій конференції М. О. Савельєва, вони добилися обрання делегатом замість нього Є. Б. Бош*, яка в той час підтримувала Пятакова. Однак на конференції вони не наслідилися відкрито виступити проти В. І. Леніна, протиставити свою платформу його тезам у відповідності з рішенням комітету від 20 квітня. Однією з вагомих причин такої поведінки була незгода більшості членів київської організації з опортуністичними тенденціями, що проявилися у поглядах і діях деяких членів комітету.

Слід також відзначити, що під час роботи конференції під впливом В. І. Леніна відбулася зміна у поглядах деяких делегатів від київської організації. Так, повернувшись у Київ, М. М. Майоров, як і М. О. Савельєв, який весь час підтримував Квітневі тези, рішуче виступив проти спроб Пятакова і його прибічників перекрутити на засіданні комітету, що відбулося 8 чи 9 травня, хід роботи конференції, принизити значення її рішень, відстоював ленінську політичну лінію⁴³. Таким чином, твердження О. Підгайного про те, що позиція делегації більшовиків на конференції була «цілком антиленінською»⁴⁴, явне перебільшення.

VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) закріпила перемогу ленінської платформи, дала рішучу відсіч опортуністичній лінії Каменєва, Рикова, Пятакова та їхніх однодумців, сприяла дальшому ідейному та організаційному згуртуванню більшовицьких лав. Однак наші ідеїні вороги по-своєму трактують причини поразки опортуністів. Той же О. Підгайний пише, що після прийняття конференцією Квітневих тез Київський комітет *змушений був* (підкреслено нами — Л. Б.) стати на ленінські позиції⁴⁵. Що ж, прийом по своїй суті не новий — звинуватити в диктаті В. І. Леніна, який доводив

* Це сталося 19 квітня, коли М. О. Савельєва вже не було в Києві. Як повноважний делегат конференції і агент ЦК він виїхав у справах партії до Петрограда.

⁴³ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 г.—февраль 1918 г.: Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий: В 2-х ч. — К., 1977. — Ч. 1. — С. 175.

⁴⁴ Pidhainy A. Op. cit.—P. 136—137.

⁴⁵ Ibid.—P. 137.

свою правоту у відкритому обговоренні, вільній дискусії, шляхом переконання, і зобразити Пятакова, що вдавався до найбрудніших засобів боротьби проти вождя революції, жертвою цього диктату. Поразка Пятакова була цілком закономірною, тому що неможливо ввести в оману цілу організацію, примусити її антидемократичними засобами сліпо виконувати хибні рішення. Переважна більшість делегатів від більшовицьких організацій України рішуче підтримала ленінські ідеї і після повернення додому розгорнула діяльність по пропаганді рішень конференції серед робітників, селян і солдатів. «Рішення Квітнєвої конференції озброїли партію програмою підготовки соціалістичної революції,— писала член Катеринославського комітету РСДРП(б) С. І. Гопнер.— Делегати поїхали з конференції набагато міцніше підкованими теоретично і політично. Для кожного з учасників великих боїв цього періоду була створена така ясність завдань, що вся партія пішла назустріч цим боям твердою, упевненою ходою»⁴⁶.

Через «Правду», харківський «Пролетарій», катеринославську «Звезду», десятки тисяч листівок Квітнєві тези стали відомі не тільки членам партії, а й найширшим верствам трудящих мас, які все більше переконувалися у правоті В. І. Леніна й згуртовувалися навколо більшовицької партії.

Таким чином, протягом двадцяти днів ленінські тези стали прапором партії. В цілковитій меншості залишилися догматики і капітулянти. Рішення конференції були могутньою зброєю партії і робітничого класу в боротьбі за перемогу соціалістичної революції. При закритті конференції В. І. Ленін підкреслив: «Пролетаріат знайде в наших резолюціях керівний матеріал для руху до другого етапу нашої революції»⁴⁷.

В той складний, перехідний період історії нашої партії проявилися найкращі її риси. Характеризуючи їх, М. С. Горбачов сказав на XXVII з'їзді КПРС: «Сила партії в тому, що вона відчуває час, биття пульсу життя, завжди діє в гущі мас. І щоразу, коли перед країною постають нові завдання, партія знаходить шляхи їх розв'язання, перебудовує, видозмінює методи керівництва, демонструючи здатність бути на висоті історичної відповідальності за долю країни, за справу соціалізму і комунізму»⁴⁸.

Як би не намагалися буржуазні ідеологи дискредитувати всесвітньо-історичний досвід Жовтнєвої революції, історію героїчної боротьби КПРС за величні ідеали робітничого класу, ці спроби приречені на провал.

* * *

⁴⁶ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні.— К., 1957.— С. 232.

⁴⁷ Ленін В. І. Заключна промова при закритті конференції 29 квітня (12 травня): Сьома (Квітнєва) Всеросійська конференція РСДРП(б), 24—29 квіт. (7—12 трав.) 1917 р. // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 435.

⁴⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 91.

ПІДГОТОВКА ПАРТІЙНИХ КАДРІВ У ЛЕНІНСЬКІЙ ШКОЛІ В ЛОНЖЮМО ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ НА УКРАЇНІ

В. П. КОВАЛЬЧУК (Одеса)

Підготовка партійних кадрів є однією з ключових ланок діяльності КПРС. У цій справі партія неодмінно звертається до перевіреного революційною практикою досвіду політичної освіти дожовтнєвого періоду.

В. І. Ленін, розробляючи ідеологічні, політичні та організаційні принципи партії, наголошував на необхідності «підготувляти» талановитих професійних агітаторів, пропагандистів і організаторів, «революціонерів-практиків» з представників робітничого класу¹.

Ленінські рекомендації знайшли відображення у діяльності створеної навесні 1911 р. партійної школи в Лонжюмо (під Парижем). Необхідність функціонування марксистського центру по підготовці ідейних вождів робітничого руху диктувалася політичною обстановкою в Росії, внутріпартійним становищем. Партійні організації на місцях, керівництво якими після чистки їх від «попутників» перейшло до рук свідомих робітників, гостро відчували потребу в якісному поповненні своїх рядів. У зв'язку із зростанням революційної активності трудящих відчувався величезний попит на кадри ідеологічних працівників, здатних не лише подати кваліфіковану допомогу у викритті різного роду проявів буржуазного впливу на пролетаріат, а й ознайомити його найширші верстви з основами марксистського вчення, «вкоренити в маси ясне розуміння... економічної основи наростаючої кризи...»². Потрібні були робітники-революціонери, які проводили б «практично-організаційну роботу серед мас», впливали у соціал-демократичному дусі на всі прояви їх життя³.

Оголошення про набір слухачів до партійної школи було опубліковане за рік до її відкриття. Шкільний комітет, утворений згідно з рішеннями січневого (1910 р.) Пленуму ЦК РСДРП⁴, вирішив, що учні «обираються місцевими організаціями під контролем ЦК. Бажано... організаційними колегіями, найбільш близькими до робітничих мас, тобто районними комітетами, конференціями і т. д.»⁵. Комітет також направив у Росію свого уповноваженого, який докладно інформував нелегальні організації РСДРП про цілі й завдання партійної школи.

Більшовицькі організації України як складова частина єдиної ленінської партії взяли активну участь у доборанні учнів з числа передових робітників. Навесні 1911 р. у Париж були направлені слухачі з Києва, Миколаєва та Кам'янського⁶. На відміну від фракційних шкіл на Капрі і в Болоньї, в Лонжюмо були обрані, крім більшовиків, меншовики-партійці, впередівець, польський соціал-демократ і ще двоє, які назвали себе «нефракційними»⁷. Загальнопартійний характер ленінської партійної школи знайшов відображення в її лекторському складі: більшовики, меншовик, бундівець, примиренці⁸.

Від Миколаївської парторганізації до школи було направлено Ф. О. Андреева, про що свідчать матеріали Південного (Одеського) районного охоронного відділення⁹. До його мандату було вписано конспіративну кличку — Вл. Козлов¹⁰. П. Барчугов і М. Нелідов¹¹ зараховують до слухачів школи від Миколаєва Л. П. Серебрякова. Однак в агентурних зведеннях за липень—серпень 1911 р., складених Південним охоронним відділенням для департаменту поліції, відзначається, що

¹ Ленін В. І. Що робити? Наболілі питання нашого руху // Повне збір. творів.— Т. 6.— С. 124—125; Ленін В. І. Промова в питанні про програму партії: II з'їзд РСДРП // Там же.— Т. 7.— С. 259.

² Ленін В. І. Про деякі риси сучасного розпаду // Там же.— Т. 17.— С. 135.

³ Ленін В. І. На дорогу // Там же.— С. 342, 343.

⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 1.— С. 284.

⁵ Соціал-демократ.— 1910.— 22 лютого (5 лютого).

⁶ См.: Очерки истории Коммунистической партии Украины.— Киев, 1977.— С. 131.

⁷ См.: История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т.— М., 1966.— Т. 2.— С. 343.

⁸ Там же.

⁹ Парт. арх. Миколаїв. обкому Компартії України, ф. 1817, оп. 2, спр. 93, арк. 1, 2.

¹⁰ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, ф. 338, оп. 1, спр. 36, арк. 1 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

¹¹ Барчугов П., Нелідов Н. Ленинская школа в Лонжюмо.— М., 1967.— С. 38.

в той період він знаходився у місті і, отже, не міг бути присутнім в Лонжюмо¹².

Катеринославська організація і Кам'янська група РСДРП направили на навчання Я. Д. Зевіна¹³.

Обрання учнів на місцях та їх виїзд до пункту попереднього збору — Парижа були пов'язані з величезними труднощами. Про це свідчить той факт, що з очікуваних 40 слухачів¹⁴ на заняття прибули лише 13 представників партійних організацій пролетарських центрів Росії¹⁵. Тому на засіданні мандатної комісії партійної школи, що відбулося у першій половині червня 1911 р., було прийнято рішення надати право додаткового набору учнів Катеринославській і Одеській організаціям¹⁶. Одержали можливість навчатися як вільнослухачі «на свої кошти» Б. А. Бреслав, С. М. Семков, І. І. Шварц, які мали стаж партійної роботи в більшовицьких організаціях Києва, Катеринослава, Миколаєва і Одеси¹⁷.

За ініціативою і безпосередньою участю В. І. Леніна з майбутніми учнями, які прибували з Росії у квітні—червні 1911 р., проводилися підготовчі заняття. Слухачі вивчали «Комуністичний Маніфест», брали участь в обговоренні підготовленої В. І. Леніним до наради членів ЦК доповіді про стан справ у партії¹⁸. Н. К. Крупська організувала читання статей нелегальної літератури, вчила писати газетні кореспонденції. Крім цих занять діяли ще й курси для менш підготовлених слухачів.

У другій половині червня 1911 р. заняття з конспіративною метою було перенесено в село Лонжюмо. Саме прагнення зберегти у таємниці діяльність школи стало причиною різних думок дослідників щодо терміну її роботи. П. Московський і В. Семенов стверджують, що встановити, в який день офіційно відкрилася школа, неможливо¹⁹. Довільно встановлюється в літературі й тривалість її роботи: «Кілька місяців»²⁰, «близько трьох місяців»²¹, «три — три з половиною місяці»²².

Е. Зазерський, А. Любарський та О. Аренштейн на підставі циркуляра департаменту поліції встановили, що заняття розпочалися 20 червня за старим стилем²³. Однак закінчення роботи школи вони відносять до 30 серпня за новим стилем.

Існують циркуляри Особливого відділу департаменту поліції від 10 березня і 3 серпня 1911 р., в яких відображено роботу по організації й діяльності школи, знайдено листування цього відділу з Київським охоронним відділенням від 30 листопада 1911 р., в якому говориться про функціонування школи з 20 червня по 17 серпня²⁴. Опубліковані в 1918 р. документи Московського охоронного відділення також свідчать про це²⁵. Отже, можна вважати встановленим період діяльності

¹² Парт. арх. Миколаїв. обкому Компартії України, ф. 1817, оп. 2, спр. 93, арк. 3, 5, 6.

¹³ Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.— Днепропетровск, 1979.— С. 93.

¹⁴ Барчугов П., Нелидов Н. Указ. соч.— С. 34.

¹⁵ Большевики: Документы по истории большевизма с 1903 по 1916 год бышш. Московского охранного отделения.— М., 1918.— С. 61.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 338, оп. 1, спр. 43, арк. 2.

¹⁷ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 1737, арк. 1; ф. 338, оп. 1, спр. 18, арк. 10, 19.

¹⁸ Барчугов П., Нелидов Н. Указ. соч.— С. 54, 66.

¹⁹ Московский П. В., Семенов В. Г. Ленин во Франции, Бельгии и Дании.— М., 1982.— С. 118.

²⁰ История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 2.— С. 343.

²¹ Владимир Ильич Ленин: Биография.— М., 1972.— С. 217.

²² Барчугов П., Нелидов Н. Указ. соч.— С. 52.

²³ Зазерский Е., Любарский А. Ленин: Эмиграция. Петербург.— Л., 1971.— С. 274; Аренштейн О. И. За пятнадцать верст від Парижа.— К., 1982.— С. 7.

²⁴ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 2605, арк. 1 (дали ЦДА УРСР).

²⁵ Большевики: Документы по истории большевизма.— С. 59.

партійної школи в Лонжюмо — з 20 червня (3 липня) по 17 (30) серпня 1911 р.

Метою школи було виробити у слухачів революційний марксистський світогляд, озброїти майбутніх керівників пролетаріату міцними теоретичними знаннями і вмінням вести партійні справи, пропаганду й агітацію. Відповідно до цих завдань було розроблено програму навчання. Вона складалася з основної та допоміжної частин, а також нерозривно зв'язаного з ними практичного курсу. Основу теоретичної частини становили такі предмети, як робітниче законодавство — 7 лекцій; парламентаризм і думська соціал-демократична фракція — 3 лекції; професійний рух в Росії і на Заході — 11; історія соціалістичного руху у Франції — 8, Бельгії — 4, Німеччині — 11; історія Російської соціал-демократичної робітничої партії — 12; історія літератури і мистецтва — 4 лекції. Планувалося проведення лекцій з державного права і бюджету, національного питання в Програмі РСДРП, про політичні партії у Польщі і польський соціалізм, про латиську соціал-демократію, філософські течії в Росії і на Заході тощо²⁶. Курсом практичної підготовки передбачалося вивчення досвіду революційної боротьби, ознайомлення з технікою партійного підпілля.

Ідейним керівником школи та її провідним лектором був В. І. Ленін. Він прочитав 56 лекцій²⁷ — ознайомив слухачів з теорією аграрного питання, з аграрним законодавством уряду, проаналізував теорію наукового соціалізму К. Маркса і Ф. Енгельса, вказав на вирішальне значення класової боротьби як рушійної сили розвитку людського суспільства, розкрив історичну роль пролетаріату як авангарду світового революційного руху. У звіті Шкільного комітету відзначалося, що, викладаючи курс з теорії і практики соціалізму, В. І. Ленін докладно розглянув основні тактичні течії в РСДРП і найбільш важливі партійні рішення²⁸. На прохання учнів він прочитав також 3 лекції з філософії — про матеріалістичне розуміння історії, а також виступив з рефератом про поточний момент і внутріпартійне становище. Істориками підраховано, що понад 40% навчального часу слухачі проводили на лекціях Володимира Ілліча²⁹.

Один із слухачів школи Б. А. Бреслав згадував: «Як лектор Володимир Ілліч був єдиним у своєму роді, відзначався стислістю, простотою і надзвичайною ясністю викладання предмета»³⁰. Всі учні підкреслювали, що з особливою майстерністю, доступно В. І. Ленін викладав найбільш абстрактні поняття політичної економії й філософії. «Він знав, — відзначав І. Д. Чугурін, — у кого з нас є знання в навчанні, і знав, як ми засвоюємо теми, що викладаються»³¹. Володимир Ілліч завжди пов'язував теорію з життям, з практикою революційної боротьби. Він вчив «не лише засвоювати основні поняття марксизму і марксистський метод підходу до оцінки соціальних явищ, — згадував Б. А. Бреслав, — він вчив нас працювати над собою, над поповненням власних силami нашого розумового багажу, він привчав нас самостійно мислити, займатися посиленою й наполегливою розумовою працею»³².

Лекції В. І. Леніна перетворювалися у живу бесіду, в яку втягувалися всі присутні. Щоб активізувати учнів, лектор рекомендував їм писати реферати-конспекти, які одержали високу оцінку в політичному

²⁶ Барчугов П., Нелидов Н. Указ. соч. — С. 61—63; Фревилль Ж. Ленин в Париже. — М., 1969. — С. 232; Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине // Воспоминания о В. И. Ленине: В 5 т. — М., 1979. — Т. 1. — С. 361; Московский П. В., Семенов В. Г. Указ. соч. — С. 122; Аренштейн О. П. Указ. соч. — С. 33.

²⁷ Владимир Ильич Ленин: Биография. — С. 217.

²⁸ Московский П. В., Семенов В. Г. Указ. соч. — С. 120.

²⁹ Барчугов П., Нелидов Н. Указ. соч. — С. 57.

³⁰ Цит. за: Московский П. В., Семенов В. Г. Указ. соч. — С. 120.

³¹ Цит. за: Зазерский Е., Любарский А. Указ. соч. — С. 276.

³² Цит. за: Московский П. В., Семенов В. Г. Указ. соч. — С. 121.

доносі: «головним джерелом для вирішення усіх питань і сумнівів, що з часом можуть у них (слухачів — В. К.) виникнути, вважають стислі... записки по суті прочитаних лекцій»³³.

Крім В. І. Леніна, лекції читали І. Ф. Арманд, М. О. Семашко, А. В. Луначарський, Ш. Раппопорт та ін. За 28 днів навчання в школі пролетарському активу було прочитано 147 лекцій³⁴. Практичною підготовкою майбутніх керівників і організаторів мас займалися досвідчені партійні працівники, професіональні революціонери. Так, Н. К. Крупська вела семінар з газетної кореспондентської роботи, роз'яснювала правила конспірації, шифрування тощо³⁵.

Незважаючи на те, що через матеріальні труднощі школа була змушена завершити свою роботу за скороченою програмою, своє завдання вона виконала. В Росію були направлені партійні пропагандисти, агітатори й організатори, всебічно підготовлені до ведення широкої ідейно-політичної, революційної діяльності як у підпіллі, так і в легальних умовах. Під їх безпосереднім керівництвом була проведена велика організаторська робота по відновленню і зміцненню нелегальних організацій партії, створенню на місцях широкого пропагандистського й агітаторського активу із середовища свідомих робітників.

Допомогу київським більшовикам у підготовці партійних кадрів подавав випускник школи Лонжюмо Г. К. Орджонікідзе, який перебував на Україні за дорученням В. І. Леніна. «З його приїздом, — згадував Д. М. Шварцман, — Київська організація як би вступила в новий етап своєї діяльності. Відчувалося значне пожвавлення партійної роботи»³⁶. Восени 1911 р. у складі загальноміського комітету створено пропагандистську колегію, яка складалася з 10 гуртків вищого типу. Її завданням було «спрямовувати членів гуртків на широку активну роботу в масах»³⁷. У пропагандистській колегії відбувався обмін думками з різних питань внутрішнього життя, міжнародної політики, обговорювалися проблеми політичної економії, філософії, етики, розроблялися плани проведення політичних кампаній. Колегією було затверджено «Програму занять у гуртках нижчого типу», що давала можливість у короткий час ознайомити велику кількість робітників з основами революційної соціал-демократії³⁸.

Підготовлений пропагандистський актив Київської організації РСДРП основну роботу проводив у підпільних гуртках Міського, Подольського і Шулявського районів. За завданням загальноміського комітету РСДРП були організовані вечірні загальноосвітні нелегальні школи для робітників, які відіграли велику роль у справі підвищення класової свідомості мас³⁹.

За підрахунками секретаря Київського комітету партії Є. Б. Бош, до весни 1912 р. пропагандистським колективом організації було підготовлено 700 керівників пролетаріату з робітників. Понад 200 з них стали активними партійними працівниками⁴⁰. Це дало можливість охопити більшовицьким впливом практично всі легальні організації робітничого класу.

Підготовкою пропагандистів у Катеринославській організації РСДРП керував більшовик С. М. Семков, направлений туди після

³³ Більшевики: Документи по истории большевизма... — С. 71.

³⁴ Барчугов П., Нелидов Н. Указ. соч. — С. 57.

³⁵ Надежда Константиновна Крупская: Биография. — М., 1978. — С. 115.

³⁶ Шварцман Д. М. Из революционного прошлого (Киевская организация РСДРП и Пражская конференция) // Вопр. истории КПСС. — 1967. — № 1. — С. 117.

³⁷ Раб. газ. — 1911. — 22 сент. (5 окт.).

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 2575, арк. 518.

³⁹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 995, оп. 1, спр. 60, арк. 1; спр. 87, арк. 4, 6.

⁴⁰ Росновский А. Из эпохи «Звезды» и «Правды» в Києве: О работе Киевской организации в 1911—12 гг. по личным воспоминаниям и документам // Летопись революции. — 1926. — № 6(21). — С. 111.

закінчення партійної школи в Лонжюмо⁴¹. 27 листопада 1911 р. членом Миського районного комітету РСДРП обирається також випускник цієї школи Я. Д. Зевін⁴².

Під безпосереднім керівництвом С. М. Семкова у другій половині вересня 1911 р. членами Миської групи було розроблено організаційну структуру мережі партійної освіти⁴³. Завдяки енергійній діяльності випускників ленінської школи до листопада 1911 р. у складі Миського району було створено пропагандистську колегію та «агітаторський гурток»⁴⁴. Відряджений Миською групою для встановлення зв'язків із заводськими робітниками С. М. Семков безпосередньо брав участь у відновленні Заводської районної організації РСДРП, у формуванні колективу пропагандистів з передових представників Брянського і Трубнового заводів⁴⁵. У доносі катеринославських жандармів вказується, що він «влаштував і особисто провів кілька зборів», організував страйк робітників Трубопрокатного заводу 13 квітня 1912 р. в пам'ять Ленських подій⁴⁶.

Про успіхи роботи випускників школи в Лонжюмо у Катеринославі свідчить створення до літа 1913 р. розгалуженої мережі марксистських осередків, гуртків, шкіл. Було порушено питання про формування загальномиської пропагандистської групи⁴⁷. За свідченням Г. І. Петровського, у 1912—1914 рр. в Катеринославській організації РСДРП налічувалося 200 активних членів, а «тих, що тягнулися до партії — в п'ять разів більше»⁴⁸.

Роботу з партійними кадрами у Миколаївській більшовицькій організації очолив випускник школи Лонжюмо Ф. О. Андреев. На початку листопада 1911 р. за його ініціативою було організовано загальномиську пропагандистську колегію, члени якої здійснювали керівництво гуртками по вивченню теоретичних основ марксизму у Миському і Заводському районах⁴⁹. Найкращою характеристикою політичної роботи колективу було те, що пролетаріат Миколаєва, який один з перших в Росії відродив традицію політичних страйків 1905—1907 рр., зберігав за собою роль ініціатора страйкового руху на Півдні країни аж до початку першої світової війни.

Свідченням дієвості політичного впливу більшовиків, показником зрілості робітничого класу було кількісне зростання рядів місцевих партійних організацій. Якщо в 1912 р. на Празьку конференцію РСДРП мали право направити делегатів лише 4 організації, то влітку 1914 р. на черговий з'їзд партії більшовики Києва, Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Кременчука, Донбасу і Одеси могли виділити 8—16 своїх представників⁵⁰. У цілому на Україні в 1914 р. у понад 50 населених пунктах діяло 80 партійних організацій і груп, в яких налічувалося більш як 2 тис. чол.⁵¹

Н. К. Крупська згадувала, що В. І. Ленін «особливо задоволений був роботою... з учнями партійної школи в Лонжюмо»⁵². Випускники

⁴¹ Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.— С. 95.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2641, арк. 27.

⁴³ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 г.—февраль 1917 г.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1960.— с. 380—382.

⁴⁴ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2641, арк. 273.

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 242, спр. 5, ч. 22, л. Б., арк. 41 зв.; ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2641, арк. 11.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2641, арк. 11.

⁴⁷ Соцнал-демократ.— 1913.— 15(28) июня.

⁴⁸ Держ. арх. Дніпропетр. обл. арх., ф. 3493, оп. 1, спр. 15, арк. 10.

⁴⁹ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема.— С. 124, 132; Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России.— С. 379.

⁵⁰ Заседание ЦК РСДРП 15—17 апреля 1914 года: Документы и материалы // Вопр. истории КПСС.— 1957.— № 4.— С. 115, 117, 118.

⁵¹ Очерки истории Коммунистической партии Украины.— С. 148.

⁵² Крупская Н. К. О Ленине: Сб. статей и выступлений.— М., 1979.— С. 91.

марксистського навчального центру з честю виконали свій партійний обов'язок, здійснивши в гранично стислі строки підготовку нового типу «с.-д. робітника-партійця, який... здатний згуртувати, об'єднати, організувати вдесятеро і в сто раз більші, ніж раніше, пролетарські маси»⁵³.

⁵³ Ленін В. І. Оголошення про видання «Рабочей газеты» // Повне збір. творів.— Т. 19.— С. 392.

ПОЛІТИКО-ВИХОВНА РОБОТА ПОЛІТОРГАНІВ І ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ (1921—1928 рр.)

А. А. ДІЛАНЯН (Київ), Є. М. ШМЕЛЬОВ (Київ)

Перемога над об'єднаними силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції дала можливість радянському народові приступити до безпосереднього розв'язання завдань по створенню соціалістичного суспільства. Будівництво соціалізму відбувалося в складній міжнародній обстановці. Комуністична партія, керуючись вказівками В. І. Леніна про те, що не можна забувати «... про небезпеку, яка нам постійно загрожує, яка не припиниться, поки існує світовий імперіалізм...»¹, робила все можливе для підвищення обороноздатності країни і зміцнення Червоної Армії. Було прийнято важливі рішення з питань радянського військового будівництва в умовах миру. Так, у зверненні ЦК РКП(б) (січень 1921 р.) до всіх комуністів підкреслювалося, що армію необхідно зберегти, а її боєздатність підвищити².

Перехід від війни до миру і скорочення Червоної Армії поставили завдання про поліпшення якості її особового складу. В інструкції Політичного Управління Реввійськради Республіки, виданій у липні 1921 р., підкреслювалося, що завдання полягає в тому, щоб не допустити дезорганізації Червоної Армії і створити в ній такий психологічний клімат, який би сприяв підвищенню боєздатності, дисципліни і організованості в усіх частинах³. Виконання цього завдання вимагало всебічного посилення політико-виховної роботи як серед особового складу Червоної Армії, так і серед всього населення країни.

З переходом до нової економічної політики капіталізм робив спроби реставрувати свої позиції не тільки в економіці, а й в ідеології, що стала одним із вирішальних фронтів класової боротьби і певною мірою охопила й Червону Армію. «Уберегтися від розкладаючого впливу буржуазної ідеології, — вказувалося в циркулярі Політуправління РВР від 14 жовтня 1922 р., — яка із запровадженням нової економічної політики переростає у грізну небезпеку для всієї партії, можна лише контр-наступом на ідейному фронті»⁴.

Необхідність посилення політико-виховної роботи зумовлювалася також і тим, що нове, соціалістичне суспільство не можна було побудувати без високої політичної свідомості трудящих мас, розуміння ними цілей і завдань політики партії і готовності до втілення їх у життя. Тому важливо було використати Червону Армію як школу військово-політичної підготовки робітників і селян. «Політичну роботу

¹ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 165—166.

² КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза: Документы 1917—1981.— М., 1981.— С. 153.

³ Военные вопросы в курсе истории КПСС.— М., 1982.— С. 118.

⁴ Партийно-политическая работа в Красной Армии: Документы 1921—1929 гг.— М., 1981.— С. 99.

в Червоній Армії треба поставити так,—указувалося в резолюції XI Всеросійської конференції РКП(б),—щоб через два роки своєї служби червоноармійців вийшов з казарми із знаннями, які не поступалися б знанням курсантів губернської партійної школи»⁵.

Провідним напрямом політико-виховної роботи в Червоній Армії була пропаганда основ марксизму-ленінізму. Відзначаючи її важливість, герой громадянської війни Г. І. Котовський на IX Всеукраїнському з'їзді Рад говорив: «Світова контрреволюція озброюється до зубів... Ми бідні технічно, але в нас є така зброя, якої не має ніхто в світі. Ця зброя — зброя ленінізму...»⁶.

Політоргани і партійні організації першочергову увагу приділяли підвищенню ідейного рівня воїнів-комуністів, покликаних виховувати широкі червоноармійські маси. Враховуючи, що більшість членів і кандидатів у члени партії на початку 20-х років не мали досить міцних політичних знань, політоргани і партійні організації Українського військового округу розгорнули широку діяльність по створенню єдиної системи партійної освіти комуністів. В результаті проведеної роботи на січень 1929 р. в окрузі функціонувало 644 союзні школи, 420 партійних шкіл, 562 гуртки, в яких навчалося 90,5 % комуністів і комсомольців⁷. Основним змістом партійної освіти було вивчення теоретичної спадщини В. І. Леніна, його діяльності по створенню Комуністичної партії і Радянської держави, таких спеціальних тем, як «Біографія В. І. Леніна», «Ленін — творець Радянської держави», «Ленін — засновник Комуністичної партії» та ін.

Особливо посилюлося вивчення ленінізму в Червоній Армії після смерті В. І. Леніна, коли активізувалися вороги Радянської влади і намагалися використати армію з контрреволюційною метою. У зв'язку з цим у циркулярі ПУ УВО від 23 лютого 1924 р. політорганам і парторганізаціям Українського військового округу було вказано на необхідність посилити роботу по пропаганді ленінізму серед широких мас військовослужбовців⁸.

Відповідно до прийнятих постанов у військах округу розгорнулася різноманітна за формами агітаційно-пропагандистська робота. При армійських клубах організовувалися гуртки марксизму-ленінізму, де вивчалися твори В. І. Леніна. Вони охоплювали переважно рядових бійців. У 1924 р. в них навчалося 456 чол., а в 1925 р. — 1257. Заняття проходилися за програмою «Гурток ленінізму», складеною політуправлінням округу⁹. Вивченню ленінізму значне місце відводилося в роботі ленінських куточків. У них червоноармійців знайомили з основними періодами життя і діяльності вождя революції. Тут були обладнані спеціальні стенди, де містилися портрет В. І. Леніна, його біографія, цитати з промов і статей.

Пропаганда ленінізму активно велася на сторінках окружної періодичної преси. У доступній формі роз'яснювалися червоноармійцям основні ідеї В. І. Леніна про шляхи побудови соціалізму в країні, про необхідність захисту завоювань революції, зміцнення військової дисципліни, високої політичної свідомості особового складу. 3 квітня 1924 р. в окружній газеті «Красная Армия» було введено рубрику «Чому вчив товариш Ленін».

Цілеспрямована робота політорганів і партійних організацій сприяла зростанню у військовослужбовців інтересу до вивчення ленінської

⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...). — К., 1979. — Т. 2. — С. 300.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2641, арк. 45.

⁷ Отчет политуправления УВО VII окружной партконференции. — Харьков, 1930. — С. 67.

⁸ ЦДАРА, ф. 1417, оп. 1, спр. 89, арк. 15.

⁹ Год работы. Отчет политического управления и окружной партийной комиссии Украинского военного округа III партийной конференции УВО (далее — Год работы...). — Харьков, 1925. — С. 81.

теоретичної спадщини. У 1924 р. в Українському військовому окрузі значно зросла кількість бажаючих підписатися на зібрання творів В. І. Леніна та його окремі твори¹⁰.

Поглиблене вивчення ленінізму викликало у особового складу прагнення зв'язати своє життя з Комуністичною партією і продовжувати справу Леніна. Характерним прикладом може бути 1-й загін винищувачів другої авіаескадрильї Українського військового округу, особовий склад якого на партійних зборах, присвячених пам'яті В. І. Леніна, виявив бажання повністю вступити в партію. У протоколі цих зборів говорилося: «Вступаючи в партію, кожний з нас ясно усвідомлює, що розпочату товаришем Леніним справу ми повинні довести до кінця»¹¹. Переконалим свідченням авторитету партії, політичної свідомості червоноармійців було зростання кількості заяв про прийом у партію. Лише в першому півріччі 1925 р. їх подали 4647 бійців і командирів округу, а в першому півріччі 1926 р.— 5337, у 1928 р.— 10 666¹².

У нерозривному зв'язку із вивченням основ марксизму-ленінізму проводилася робота по пропаганді історії Комуністичної партії, її революційних і бойових традицій. Найефективнішою формою її вивчення були політзаняття. У системі політичної підготовки слухачі вивчали широкі коло питань, зв'язаних з героїчним минулим партії. Серед них особливе значення мали теми: «Хто такі комуністи?», «Історія РКП», «Революція 1905 року», «Керівна роль більшовиків», «Жовтнева революція» та ін. Величезну допомогу політорганам і парторганізаціям округу в пропаганді історії партії подавали ветерани партії. На зустрічах з особовим складом вони ділилися спогадами про діяльність В. І. Леніна по створенню партії, про роботу партії в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Перед військами Українського військового округу не раз виступали командючий військами Українського військового округу М. В. Фрунзе, голова ВУЦВК Г. І. Петровський та інші партійні і радянські працівники.

У 1924 р. в навчальні програми було включено розділ «Ленінізм і історія нашої партії». Ця основна тема доповнювалася матеріалом, розробленим політуправлінням Українського військового округу з історії революційного руху на Україні та історії КП(б)У¹³.

Важливим напрямом політико-виховної роботи була пропаганда політики Комуністичної партії. На необхідність її посилення вказувалося на 3-й Всесоюзній конференції політпрацівників Червоної Армії і Флоту (жовтень 1923 р.). «...Червоноармієць, робітник або селянин,— сказано в резолюції наради,— тільки тоді буде надійним бійцем, якщо він буде глибоко переконаний у тому, що Радянська влада захищає його інтереси як робітника і селянина»¹⁴.

Одне з головних місць у діяльності політорганів і партійних організацій Українського військового округу по пропаганді політики партії серед військовослужбовців належало політичному навчанню. У першій половині 20-х років його основою був Політстатут, у якому в стислій формі викладалися основи політичних знань, необхідних кожному червоноармійцеві. Головна увага зосереджувалася на вивченні політики Радянської влади. Цій темі присвячувався спеціальний розділ «Політика Радянської влади».

Організаційне зміцнення та впорядкування комплектування Червоної Армії, встановлення сталих строків служби дали змогу в 1925 р. прийняти розраховану на весь строк служби червоноармійця дворічну програму політзанять. Політичне, класове виховання військовослужбов-

¹⁰ Там же.— С. 80.

¹¹ Красная Армия.— 1924.— 1 февр.

¹² Отчет политуправления УВО VII окружной партконференции.— С. 55; Морозов В. Володимир Петрович Затонський.— К., 1967.— С. 17.

¹³ Год работы.— С. 81.

¹⁴ Всесоюзные совещания политработников: Резолюции 1918—1940.— М., 1984.— С. 92—93.

ців передбачалося програмою по трьох основних напрямках: 1) воєнізація — підготовка захисника Батьківщини; 2) радянська — виховання червоноармійця — патріота своєї Батьківщини, воїна-громадянина; 3) інтернаціоналізація — виховання воїна-інтернаціоналіста¹⁵.

Для поліпшення політичного навчання особового складу в 1925 р. в Українському військовому окрузі було проведено 1-шу нараду політкерівників рот і політгруп. Вона викрила ряд істотних недоліків у роботі в справі політичної освіти: освітній характер занять, відірваність від реальної дійсності, життя країни; спрощений підхід до пропаганди актуальних проблем політики, зокрема аграрної та ін. Нарада намітила конкретні заходи щодо усунення недоліків і поставила завдання посилювати: 1) популяризацію Радянської системи; 2) роз'яснення заходів партії, спрямованих на зміцнення союзу робітничого класу і трудового селянства; 3) пропаганду аграрної політики партії¹⁶.

Зважаючи на те, що в Червоній Армії в особовому складі переважали селяни, у політико-виховній роботі особлива увага приділялася роз'ясненню курсу партії на зміцнення союзу робітничого класу і трудового селянства. «Середняк в армії є ще більш центральною фігурою, ніж де б то не було, — вказувалося в листі політуправління Українського військового округу партійним осередкам від 8 березня 1926 р., — ідейно-політичне оволодіння ним — це центральне завдання дня в країні і в Червоній Армії»¹⁷.

Політоргани і партійні організації політико-виховну роботу спрямовували на усвідомлення середняком правильності здійснення політики і заходів партії на селі, антирадянської суті куркульської агітації, необхідності піднесення політичної активності червоноармійців із середовища бідняків і батраків. З цією метою широко використовувалися партійна освіта, політичне навчання, лекції, бесіди. Серед багатьох проблем, які вивчалися червоноармійцями, важливе значення мали такі, як «XV з'їзд ВКП(б) про основні питання п'ятирічного плану розвитку народного господарства», «XV з'їзд ВКП(б) про розвиток радянського села». У ленінських куточках створювалися спеціальні групи по вивченню політики партії на селі.

Особливо ефективною формою політико-виховної роботи були екскурсії на шахти, рудники, заводи. Зустрічі червоноармійців з робітниками сприяли зміцненню єдності армії і народу, союзу робітничого класу і трудового селянства. Так, після зустрічі особового складу 30-ї дивізії з робітниками Катеринославської губернії червоноармійці заявили: «Адже вони працюють по 8 годин, а ми думали, що праця робітника легша, ніж праця селянина... Ми не чекали такої зустрічі і такої уваги»¹⁸.

У пропаганді політики Комуністичної партії значна роль належала військовій пресі. Забезпеченню червоноармійців газетами політуправління Українського військового округу надавало особливо великого значення: «...постачання бійців газетами має бути так само ретельно продумане і налагоджене, як продумане постачання частин патронами у воєнний час»¹⁹. У 20-ті роки в окрузі видавалися червоноармійські газети «Красная Армия» і «Червоноармієць», журнали «Красная рота», «Армия и революция» і «Активист» та інші, тираж яких весь час зростав. Так, якщо тираж газети «Красная Армия» в 1923 р. становив 9414 примірників, то в 1928 р. — 12 000²⁰.

¹⁵ Партійно-политическая работа в Красной Армии: Хрестоматия военных школ. — М.; Л., 1927. — С. 284—285.

¹⁶ Политическое воспитание красноармейцев: Решение первого совещания политических руководителей рот и групповедов УВО. — Харьков, 1925. — С. 37—38, 73.

¹⁷ ЦДАРА, ф. 890, оп. 1, спр. 20, арк. 11.

¹⁸ Берхин П. Б. Военная реформа в СССР (1924—1925). — М., 1958. — С. 105.

¹⁹ Активист. — 1926. — № 12—13. — С. 29.

²⁰ Год работы. — С. 205; Отчет политуправления УВО VII окружной партконференции. — С. 34—35.

Серед першочергових завдань, поставлених Комуністичною партією перед політорганами і партійними організаціями Червоної Армії, було виховання будівників нового соціалістичного суспільства. Серед червоноармійців необхідно всіма методами й засобами політико-виховної роботи поширювати науково-політичні знання, викликати до них інтерес, виховувати в їх особі оплот Радянської влади на селі.

Політуправління Українського військового округу прийняло ряд документів, спрямованих на підготовку червоноармійців до роботи в народному господарстві. Серед них варто назвати циркуляри від 7 лютого і 5 березня 1924 р. В них політуправління ставило завдання організувати виховну роботу з червоноармійцями, звільненими у запас. При цьому воно вказувало на необхідність об'єктивно показувати стан справ у країні і на цій основі «...викликати бажання виправити недоліки, що є в нас на Батьківщині»²¹. Циркулярами передбачалося проводити політичні заняття по програмі: «Що повинен знати червоноармієць у себе на селі, повернувшись з армії». Виходячи із вказівок політуправління, партійні організації округу розгорнули активну роботу. Військовослужбовці вивчали матеріали про завдання і заходи партії і Радянської влади на селі, червоноармійцям-відпускникам давали невеличкі бібліотечки від 6 до 20 книг, а також видані політуправлінням пам'ятки. Всього в Українському військовому окрузі тільки в 1925 р. їх було видано 32 тис. примірників²².

Якщо в 1925 р. робота по підготовці червоноармійців проводилася шляхом організації самодіяльних груп по вивченню роботи на селі, що їх цікавила, то в 1927 р. вона здійснювалася через дивізійні, полкові курси-семінари, на яких готували працівників сільрад, кооперації, міліції, пропагандистів, сількорів, бібліотекарів. Всього в Українському військовому окрузі в 1927 р. підготовкою було охоплено 5319 червоноармійців, у 1928 р. — 10 490²³.

Найважливішим напрямом політико-виховної роботи в 20-ті роки була ідейна боротьба проти антипартійних груп і течій, особливо троцькістів, які стали, як зазначалося в резолюції об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (29 липня — 9 серпня 1927 р.), «...об'єктивно центром, навколо якого збираються антипартійні й антирадянські сили, на розкладницьку діяльність якого вже тепер розраховує внутрішня і закордонна контрреволюція»²⁴.

В Українському військовому окрузі Київський троцькістський центр і керовані ним осередки у Вінниці і Жмеринці проводили підривну роботу у військових частинах, намагаючись вербувати військовослужбовців, поширювали антипартійну літературу²⁵. Комуністи округу на партійних зборах, у системі партійної освіти, політзаняттях, на лекціях і бесідах, на сторінках періодичної преси викривали ворожу діяльність троцькістів, роз'яснювали особовому складу антиленінську суть троцькізму, його шкodu для справи побудови соціалізму в СРСР і захисту завоювань революції. У лекціях і бесідах на теми: «Незгоди Троцького з партією у питанні про партію і чому усунуто Троцького з посади голови Реввійськради», «Незгоди Троцького з партією у питанні союзу робітничого класу і селянства» з'ясовувалася суть троцькізму. Велику допомогу в цій роботі подавали створені у військових частинах «консультативні бюро».

Робота, що проводилася парторганізаціями, сприяла підвищенню політичного зрілості та ідейного загартування комуністів Українського військового округу. Підсумки дискусії, проведеної напередодні XV з'їз-

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 152, арк. 200.

²² ЦДАРА, ф. 25899, оп. 2, спр. 419, арк. 26.

²³ Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі — ПА ІП) при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 374, арк. 14; спр. 375, арк. 118.

²⁴ КПРС в резолюціях... — Т. 3. — С. 474.

²⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 375, арк. 23.

ду, переконливо підтвердили це. У ході дискусії в окрузі було проведено 675 партійних зборів, на яких було 16 342 комуністи. З них за лінію ЦК ВКП(б) голосувало 16 251, проти — 49, утрималося — 42²⁶. Підбиваючи підсумки боротьби з опозицією, начальник Політуправління РСЧА А. С. Бубнов на V партконференції Українського військового округу в листопаді 1927 р. відзначив, що «...остання дискусія... виявила більшовицьку згуртованість нашої військової організації»²⁷.

У політико-виховній роботі політорганів і партійних організацій значне місце відводилося також атеїстичній пропаганді, що сприяло формуванню у особового складу наукового світогляду. Релігійні організації намагалися духовно розкласти Червону Армію, підірвати її бойову спроможність. Особливо небезпечною була діяльність сектантів.

Політоргани і партійні організації Українського військового округу керувалися вказівками В. І. Леніна про необхідність дати масам найрізноманітніший матеріал по атеїстичній пропаганді, зацікавити, пробудити їх від релігійного сну²⁸. З цією метою вони використовували найрізноманітніші засоби і форми ідеологічного впливу. Серед них важливе значення мало поширення серед особового складу атеїстичної літератури. До цієї роботи широко залучалися армійські клуби і Будинки Червоної Армії. Вони силами партійного і комсомольського активу популяризували визначних учених того часу, влаштовували виставки літератури, проводили голосне читання і т. ін. Зростає інтерес червоноармійців до літератури на атеїстичні теми. Лише за березень 1924 р. бібліотека Будинку Червоної Армії в Харкові видала 443 книги, присвячені цій тематичі²⁹.

Проте в роботі по розповсюдженню атеїстичної літератури були певні труднощі. У деяких випадках червоноармійці, більшість із яких були вихідцями із селян, не сприймали літератури, розрахованої на робітників. Одним із таких видань був журнал «Безбожник у станка». Тому політуправління Українського військового округу поряд із розповсюдженням центральної і місцевої періодичної преси потурбувалося про те, щоб на сторінках окружної преси публікувався атеїстичний матеріал, призначений для військовослужбовців. Зокрема, з листопада 1921 р. у газеті «Красная Армия» була відкрита нова рубрика «Нужно ли верить в бога»³⁰.

У досліджуваний період великого поширення набули антирелігійні кампанії: «комсомольське різдво», «комсомольська пасха» та ін. Досвід першого «комсомольського різдва» в окрузі в 1922 р. був не зовсім вдалим. Причина цього — надмірне захоплення поверховою агітацією, застосування форм і засобів атеїстичної роботи, що ображали почуття віруючих. Політичне управління Українського військового округу поставило перед політорганом і парторганізаціями вимогу змінити стиль і методи роботи. При проведенні наступних кампаній в їх основу було покладено освітню роботу, що сприяла успішному атеїстичному вихованню червоноармійців. Було досягнуто при цьому позитивних результатів і тому 1-й клубний з'їзд Українського військового округу (5—11 лютого 1923 р.) рекомендував широко використати досвід «комсомольського різдва» і «комсомольської пасхи» у всіх військових частинах³¹.

У пропаганді атеїстичних знань значне місце відводилося лекційній пропаганді. Про зміст лекцій, які проводилися серед особового складу, можна судити по планах роботи політорганів, що збереглися. На-

²⁶ Красная Армия.— 1927.— 4 дек.

²⁷ Красная Армия.— 1927.— 20 нояб.

²⁸ Ленін В. І. Про значення воєнничого матеріалізму / Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 24.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 3, спр. 473, арк. 2.

³⁰ Красная Армия.— 1921.— 12 нояб.

³¹ Матеріали 1-го клубного съезда Украинского военного округа 11 февраля 1923 г.— Харьков, 1923.— С. 8.

приклад, у Будинку Червоної Армії в Києві в грудні 1924 р. планувалися лекції на тему: «Походження світу», «Походження людини», «Походження релігії і віри людини в бога»³². Лекції справляли величезний вплив на червоноармійців і викликали обмін думками. Багато з них після лекцій у листах додому повідомляли, що розчарувалися в релігії.

Значну допомогу політорганам і партійним організаціям у цій важливій справі подавав Агітпроп ЦК РКП(б), посилаючи у війська висококваліфікованих лекторів-атеїстів. У грудні 1922 р. під час поїздки по Україні за завданням Агітпропу ЦК РКП(б) перед воїнами Українського військового округу неодноразово виступав І. Г. Скворцов-Степанов. Тільки 4 і 9 грудня в Києві і Харкові на його лекціях побувало близько 5 тис. місцевих жителів і червоноармійців³³.

Однією з дієвих форм атеїстичної роботи серед воїнів Червоної Армії були екскурсії. Про їх результативність дають змогу судити висловлювання бійців 135-го полку, що в 1927 р. відвідали Києво-Печерську Лавру. Вони писали про те, що попи протягом багатьох років обдурювали віруючих і, користуючись їх темнотою, набивали собі кишені³⁴.

Під впливом активної і цілеспрямованої політико-виховної роботи червоноармійців поривали з релігією, ставали атеїстами. Показовою є резолюція зборів 145-ти колишніх сектантів, що зреклися віри в період проходження служби в трудовому батальйоні Українського військового округу. В ній вони заявили про свою готовність за першим покликом робітничо-селянського уряду виступити на захист Радянської влади, а повернувшись додому після служби в армії, проводити активну атеїстичну роботу серед віруючих³⁵.

Головним завданням політико-виховної роботи політорганів і партійних організацій Червоної Армії була підготовка надійних захисників Батьківщини. Вся політична робота в армії проводилася під лєнінським лозунгом «Бути наготові!». Особливо актуально він звучав у прикордонному Українському військовому окрузі. Постійна загроза вторгнення зовнішніх ворогів потребувала спрямувати всю систему політичної роботи на виховання класового, бойового духу у всіх військово-службовців. «Бойове виховання,— говорилося в одному з циркулярів політуправління округу,— становлячи основний стрижень всієї навчально-виховної роботи мирного часу, є постійним завданням армії, і впливає з її класової суті...»³⁶.

У діяльності політорганів і партійних організацій по вихованню надійних захисників завоювань Жовтня значне місце відводилося роботі по роз'ясненню особовому складу лєнінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни, складні міжнародної обстановки, агресивної суті імперіалізму, виховання класової ненависті до ворогів соціалізму, любові до своєї Вітчизни і готовності до її захисту. У зв'язку з омолодженням армії велика увага приділялась пропаганді бойових традицій Червоної Армії. В Українському військовому окрузі з цією метою видавалися спеціальні збірники, газети, журнали, проводилися вечори спогадів. На політичних заняттях вивчалися питання: «Чому ми перемогли», «Від Червоної гвардії до Червоної Армії», «СРСР у капіталістичному оточенні» та ін. У лєнінських куточках у наочній агітації відображався бойовий шлях військових частин, розповідалося про подвиги героїв громадянської війни.

Пропаганда військових знань серед особового складу Українського військового округу сприяла залученню його у військово-наукові гуртки. Командуючий Українським військовим округом М. В. Фрунзе в цир-

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 9403, оп. 1, спр. 24, арк. 154.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 182, арк. 146—147.

³⁴ ЦДАРА, ф. 1421, оп. 3, спр. 34, арк. 417.

³⁵ Красная Армия.—1928.—11 окт.

³⁶ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 2, спр. 422, арк. 122.

кулярі від 14 січня 1924 р. вказував: «...Немає жодної галузі роботи в Червоній Армії, яка Компартії і політпрацівникам була б байдужою... Для політпрацівників у їхній безпосередній діяльності військово-наукова робота являє... велику цінність»³⁷. Уже в 1926 р. членами військово-наукових гуртків були 23 772 командири, працівники й червоноармійці³⁸.

Особливу увагу політорганів і партійних організацій було зосереджено на удосконаленні політико-виховної роботи в період проведення тактичних учень, маневрів, спрямованих на формування у червоноармійців готовності вступити в бій з ворогами, майстерне оволодіння зброєю і бойовою технікою. Про різноманітність і ефективність політико-виховної роботи, що проводилася в період учень, свідчать численні факти. Наприклад, в період навчального відмобілізування і вчень у 44-й дивізії в 1925 р. створений у Житомирі агітпункт тільки 20 вересня розповсюдив 10 955 примірників газет, 7 400 листівок, 550 книг. Всього було проведено 8 мітингів, 80 бесід³⁹.

Дієву допомогу політорганам і партійним організаціям Українського військового округу у проведенні політико-виховної роботи на маневрах подали місцеві партійні, радянські і громадські організації. Так, у період проведення Київських маневрів у 1928 р. актори Київського оперного театру виступили перед бійцями, в округ на місце маневрів прибуло 4 групи кінооператорів для знімання маневрів, тут було встановлено 15 стаціонарних кіноустановок⁴⁰.

Таким чином, завдяки цілеспрямованій політико-виховній роботі в Червоній Армії на протязі військової служби у червоноармійців закладалися основи політичних знань, глибоке розуміння політики партії і прагнення втілити її в життя, виховувались сміливість, стійкість, мужність та вміння із зброєю в руках відстоювати інтереси держави робітників і селян.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 152, арк. 165.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 9403, оп. 1, спр. 88, арк. 93.

³⁹ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 2, спр. 419, арк. 2, 5.

⁴⁰ Красная Армия.— 1928.— 8 сент.

ТОРГОВІ ЗВ'ЯЗКИ БЕССАРАБІЇ З УКРАЇНОЮ В 1812—1830 рр.

В. М. ТОМУЛЕЦЬ (Кишинів)

Після приєднання в 1812 р. Бессарабії до Росії виникли більш сприятливі умови для розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі у краї. Особливо активно розвивалися торгові зв'язки з українськими губерніями — Херсонською, Подільською, Волинською, Київською, Чернігівською та Таврійською. Уряд сприяв виходу Бессарабії на всеросійський ринок.

Автор цього повідомлення прагне проаналізувати особливості торгових зв'язків Бессарабії з Україною з моменту приєднання краю до Росії і до ліквідації митної лінії на Дністрі (1830 р.). В історичній літературі немає спеціальних праць, в яких досліджувалася б ця проблема. Лише деякі її аспекти розглядаються в книгах ряду радянських учених¹. Висвітлюючи тему, автор скористався невивченими торгови-

¹ Жуков В. И. Города Бессарабии 1812—1861 годов (Очерки социально-экономического развития). — Кишинев, 1964. — 250 с.; Гросул Я. С., Будак Н. Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812—1861). — Кишинев, 1967. — 399 с.;

ми свідоцтвами 1817—1826 рр. Вони містять додаткові дані про обсяг і структуру торгівлі, зв'язки бессарабського ринку із загальноросійським. У них указані місцепроживання купця, кількість товарів, що завозилися, місце придбання та постачання.

Таблиця 1. Кількість торгових свідоцтв на право вивозу товарів з Бессарабії (1817—1826 рр.) *

Географія торгових свідоцтв	Роки		Загалом
	1817—1821	1822—1826	
Бессарабська обл.	211	422	633
Херсонська губ.	123	86	209
Подільська губ.	79	40	119
Чернігівська губ.	11	33	44
Київська губ.	13	11	24
Таврійська губ.	9	5	14
Волинська губ.	6	6	12
Катеринославська губ.	5	—	5
Слобідсько-Українська губ. **	2	2	4
Полтавська губ.	—	1	1
Інші губернії	28	15	43
Іноземні держави	12	67	79
Разом	499	688	1187

* Таблицю складено за результатами обробки даних 1817—1826 рр. (ЦДА МРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 12—304; оп. 2, спр. 391, 438, 715; оп. 3, спр. 447, 673).

** В 1835 р. її перейменовано у Харківську губернію (Історія Української РСР.— К., 1983.— Т. 4.— С. 16).

Ці документи розповідають про розвиток продуктивних сил краю (землеробства, тваринництва, ремесла), діяльність бессарабських і російських торговців, шляхи транспортування вантажів. Вони дають можливість показати, як формувалися торгові зв'язки Бессарабії з Україною та іншими губерніями після приєднання краю до Російської імперії. Матеріали цих свідоцтв згруповано в таблиці 1.

Її аналіз свідчить про те, що із 1187 таких свідоцтв 633 (тобто 53 %) було видано бессарабським купцям, 432 (36 %) — українським, 43 (4 %) — торговцям з інших губерній Росії та 79 (7 %) — іноземним. Слід сказати, що більшість з цих документів, що належали першим з них, було дано їм для відправки товарів у різні райони України, особливо Херсонську та Подільську губернії. У матеріалах до звіту бессарабського цивільного губернатора за 1828 р. указувалося, що місцеві товари відправлялися переважно «...у Херсонську, Кам'янець-Подільську, Волинську та Київську губернії»².

Географія торгових зв'язків купців Бессарабії вказує на наявність найбільш міцних контактів їх з Одесою, Херсоном, Балтою, Вінницею, Білою Церквою, Києвом, Харковом та іншими містами.

Російський уряд здійснив ряд заходів для активізації торгівлі в Бессарабії, надаючи місцевим купцям певні пільги. Наприклад, за «Положенням комітету міністрів» від 28 листопада 1816 р., їм було дозволене безмитне вивезення товарів до внутрішніх губерній Росії³. Для цього необхідно було мати на руках лише свідоцтво, яке видавали справники або міська поліція. На підставі його департамент випишував

Золотов А. В. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX в.— Ростов-на-Дону, 1963.—250 с.; Мунтян М. П. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии.— Уч. зап. Кишинев. ун-та им. В. И. Ленина.— Кишинев, 1971.— Т. 117 (исторический); Анцупов И. А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в.— Кишинев, 1981.— 256 с.

² Центр. держ. арх. (далі — ЦДА) МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1199, арк. 33.

³ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 15, арк. 126 та зв.

інший документ, в якому було визначено двотижневий строк для перевезення товарів через дністровські митниці⁴.

Для транспортування товарів в інші губернії по суходолу необхідно було провезти їх через головну митницю — Дубоссарську, а морем — через Одеську⁵.

Однак положення від 28 листопада 1816 р. створювало певні труднощі для імпорту російських товарів у Бессарабію, оскільки вони оподатковувалися митом за тарифом. Тому комітет міністрів 12 червня 1817 р. заслухав рапорт уповноваженого намісника Бессарабської області А. І. Бахметева «... про дозвіл жителям прикордонних з Бессарабією губерній ввозити до неї товари й вироби їх власного виготовлення вільно й безмитно, як сіє дозволено жителям Бессарабії»⁶.

Пільги, якими користувалися купці, сприяли активізації торгівлі Бессарабії з українськими та іншими губерніями Росії. У звіті начальника Дубоссарського митного округу за 1821 р. йшлося про те, що «торгівля з Бессарабською областю як відпускними, так і привозними товарами досить значна. Вивозиться велика кількість різних російських мануфактурних та інших виробів..., надходять також усі бессарабські вироби, як-от: сіль дрібна, деревина та вироби з неї, фрукти різні, більше ж чорносилів, шкіри сирі та інше»⁷.

Місцеві та приїжджі торговці купували сільськогосподарські продукти на бессарабських торгах та ярмарках, а також у жителів різних районів краю для вивезення їх в інші губернії Російської імперії. На Україну у великій кількості відправлялися сушені сливи, горіхи, мед, тютюн та ін. Наприклад, купець Некулов з Черкас придбав у 1820 р. у мешканців Орґеєвського повіту і перевіз через дністровські митниці 2692 пуди слив, 154 пуди сушених груш, а Люспаранов з Нахичевані — 1100 пудів сушених слив та 300 000 шт. горіхів⁸. Лише через Могилівську митницю в 1821—1826 рр. у Подільську та інші українські губернії було відправлено свіжих та сушених фруктів на суму 104 966 крб.⁹.

Незважаючи на те, що до кінця 20-х років Бессарабія відчувала потребу у постачанні хліба з України, за Дністер вона вивозила й певну частину свого зерна. У листопаді 1812 р. прикажчик Заніова придбав за дорученням тираспольського купця першої гільдії Ростригіна 6000 четвертей пшениці та 2000—ячменю для відправки їх на Україну¹⁰.

В 1818 р. колезький секретар Бузов відправив до Одеси 21600 пудів кукурудзи¹¹.

Багато хто з українських купців купував у Бессарабії хліб для експорту за кордон. У 1813 р. ніжинський торговець І. Торатій придбав у жителів Бессарабської області й перевіз через місцеві порти до Османської імперії 3949 четвертей пшениці, а одеський купець першої гільдії Д. Андріопуло — 12 435 четвертей¹².

Після поширення на Бессарабію тарифу 1822 р. *, згідно з яким більшість товарів оподатковувалася митом, 9 листопада 1823 р. за пропозицією цивільного губернатора К. А. Катаказі було дозволено безмитно експортувати сливи, горіхи та ін. через дністровські митниці, що сприяло активізації цього процесу.

З Бессарабії на Україну направлялися велика рогата худоба, вівці, кози, коні, а також продукти скотарства — невичинені шкіри, сало,

⁴ Там же, оп. 2, спр. 690, арк. 6 зв.—7.

⁵ Центр. держ. іст. арх. (далі—ЦДІА) СРСР, ф. 1263, оп. 1, спр. 101, арк. 682.

⁶ Там же, спр. 124, арк. 362 зв.

⁷ Центр. держ. військ.-іст. арх. (далі—ЦДВІА) СРСР, ф. військ.-уч. арх. (ВУА), спр. 18150, арк. 3 зв.

⁸ ЦДІА МРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 89, арк. 4, 197.

⁹ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18589, ч. 1, арк. 63 зв.

¹⁰ ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 9.

¹¹ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 391, арк. 133.

¹² Там же, оп. 2, спр. 141, арк. 7; ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 15 зв.

* ЦДІА СРСР, ф. 1152, оп. 1, спр. 45, арк. 2.

кашкавал (спресований овечий сир), овеча вовна, овечий сир. Тільки в 1821—1826 рр. з регіону через Могилівську митницю в Подільську та інші українські губернії було вивезено худоби на суму 265 302 крб., шкіри — на 78 419 та сала — на 11 530 крб.¹³, а через Ісаковецьку — за той же період — худоби на суму 125 тис. крб. асигнаціями¹⁴.

Худоба та продукти скотарства відправлялися і через митні застави — Маяцьку, Парканську і Овідіопольську. В 1821 р. через них з Бессарабії було вивезено 5900 голів великої рогатої худоби, 3417 овець та баранів, 5021 пуд сала, 3239 пудів невичинених шкір¹⁵.

Важливе місце в експорті займала сіль. Ще в 1813 р. начальник контрольних митниць Байков, описуючи Бессарабську область, зазначав, що «сіль, яку видобувають ... з Акерманських озер..., тут є важливим предметом промисловості оної, значна кількість відпускається в новоросійські губернії й далі»¹⁶. Так, у 1817 р. купець Максимов з Бендер відправив через дністровські митниці 40 возів солі у Подільську, Київську та Волинську губернії¹⁷, а Янкович у 1820 р. — 2736 пудів бессарабської солі¹⁸. Її везли й через місцеві порти. Лише в 1820 р. через Акерманський в інші чорноморські порти на 28 російських кораблях було транспортовано бессарабської солі на суму 66 785 крб.¹⁹. З метою збільшення обсягу її видобування й вивезення за р. Дністер указом Бессарабської верховної ради від 1 вересня 1820 р. було зменшено мито з 8 до 3 левів за один кілограм²⁰. Надані купцям пільги допомогли активізувати торгівлю цим продуктом. У рапорті Бессарабського соляного управління від 10 грудня 1821 р. підкреслювалося, що вже в тому році «вироблено солі у два рази більше, ніж у позаминулому, і вся вона комерційними людьми куплена»²¹.

У 1821 р. лише через Маяцьку митну заставу в українські губернії було відправлено 643 096 пудів бессарабської солі на суму 321 548 крб.

Зростання обсягів її вивезення змусило міністерство фінансів побоюватися підризу акцій Кримського соляного промислу. Ці побоювання були не випадкові. Після того, як у 1820 р. до Одеси було дозволено безмитно ввозити іноземну та бессарабську сіль, продаж кримської зменшився з 4 479 206 пудів у 1819 р. до 2 879 626 — у наступному році²². Тому указами сенату від 30 вересня 1821 та 6 січня 1822 р. вивезення солі на кораблях до чорноморських та азовських портів, а також по суходолу в інші губернії Росії було дозволено, за свідченнями цивільного губернатора, із стягненням мита 40 коп. з одного пуда²³.

У великій кількості бессарабська сіль переправлялася через митні застави Одеського округу, а звідти — в ряд міст України. Однак після затвердження 17 лютого 1825 р. «Правил для торгівлі з Бессарабією» виникли певні труднощі під час вивезення бессарабської солі в інші губернії, бо цей продукт оподатковувався митом і відправлявся далі лише через Дубоссарську та Могилівську митниці²⁴. Але ці обмеження мали тимчасовий характер. Уже 28 липня 1825 р. міністр фінансів Є. Ф. Канкрін дав дозвіл купцям, які одержали торгові свідоцтва і не знали про нові правила торгівлі з Бессарабією, тимчасово вивозити сіль до Одеси, Миколаєва, Овідіополя та інших міст²⁵. 31 жовтня 1825 р.

¹³ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18589, ч. 1, арк. 55, 58.

¹⁴ Там же, арк. 55 зв.

¹⁵ Там же, спр. 18590, арк. 74 зв.—75.

¹⁶ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 129, арк. 22.

¹⁷ ЦДА МРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 18, арк. 57.

¹⁸ Там же, спр. 86, арк. 15.

¹⁹ Одеськ. обл. держ. арх. (далі — ООДА), ф. 1, оп. 214, спр. 6, 1819, арк. 24 зв.

²⁰ ЦДА МРСР, ф. 3, оп. 4, спр. 128, арк. 44 та 44 зв.

²¹ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 132, арк. 312 зв.

²² ЦДІА СРСР, ф. 560, оп. 3, спр. 141, арк. 48.

²³ ЦДА МРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 132, арк. 316, 316 зв.; ф. 3, оп. 4, спр. 128, арк. 44 зв.—45.

²⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 1152, оп. 1, 1824, спр. 45, арк. 12.

²⁵ ООДА, ф. 1, оп. 214, спр. 2, 1826, арк. 13.

дозволено переправляти її й через Маяцьку та Парканську митні застави, а 16 січня 1826 р. — і в Одеський порто-франко²⁶.

2 січня 1826 р. на розгляд комітету міністрів було внесено питання «про пропуск бессарабської солі через Овідіопольський, Одеський, Миколаївський та Херсонський митні пункти»²⁷. Однак під час його обговорення міністр фінансів висловився проти цього, оскільки таке рішення могло привести до підриву соляного промислу в Криму. 2 березня комітет міністрів погодився з пропозицією Є. Ф. Канкріна і вирішив не відкривати нові пункти для вивезення бессарабської солі за р. Дністер. Про це повідомили новоросійського та бессарабського генерал-губернатора графа М. С. Воронцова²⁸.

У своїй відповіді він, виступаючи за транспортування цього продукту до Одеського порту, підкреслив, що «для користі жителів бессарабських і для посилення російського каботажного судноплавства у митному краї, необхідно ... поширити цей же дозвіл на Овідіополь, Миколаїв та Херсон»²⁹. 13 травня 1826 р. одержано дозвіл на вивезення бессарабської солі і через Миколаївську та Херсонську митниці із стягненням мита по 70 коп. з пуда (крім 10 коп. місцевого мита)³⁰.

Але це не стосувалося Овідіополя. 13 травня М. С. Воронцов знову звернувся до міністра фінансів із запискою, в якій підкреслив доцільність відправлення солі через Овідіопольську митну заставу. Він відзначив її вигідне (у порівнянні з Маяцькою та іншими митницями) розташування³¹. Воронцов писав: «...Не стільки потрібно тієї солі, яка возиться в Одесу, скільки для тієї, яка йде Овідіополем..., в різні місця Херсонської губернії і навіть у Київську та Подільську»³². Рішенням комітету міністрів від 20 липня 1826 р. вивезення її (крім Миколаєва та Херсона) було дозволено і через Овідіополь із сплатою мита по 60 коп. з пуда³³.

Таким чином, незважаючи на існуючі обмеження («Правила» 1825 р.), російський уряд для активізації торгових зв'язків Бессарабії з іншими губерніями Росії дав дозвіл на транспортування солі через усі дністровські митниці та застави.

Одним із головних центрів цієї торгівлі була Одеса. З Бессарабії до міста надходили харчова і глауберова сіль, алебастр, деревне вугілля, вапно та інші товари³⁴. Вони відправлялися з Орґеєвського, Акерманського та інших повітів краю. Начальник контрольних митниць у 1813 р. писав про те, що «багато хто з греків, вірмен..., що займаються торгівлею, оселилися тут (в Акерманському повіті. — *Авт.*), скориставшись вигідними умовами розташування». Вони займаються не лише зовнішньою торгівлею, а й «везуть ... різні вироби на продаж в Одесу та Херсонську губернію»³⁵.

З Бессарабії до Одеси товари направлялися й по суходолу, переважно через Маяцьку митну заставу. Лише в 1821 р. через неї до міста було відправлено 8146 голів великої рогатої худоби, 3417 овець та баранів, 1114,5 пуда сушених слив, 497 пудів соленої риби, 255 четвертей пшениці, 180 четвертей деревного вугілля та інших товарів на суму

²⁶ ЦДІА СРСР, ф. 560, оп. 4, спр. 43, арк. 3; спр. 348, арк. 7; спр. 335, арк. 4.

²⁷ ООДА, ф. 1, оп. 214, спр. 2, 1826, арк. 81.

²⁸ Там же, арк. 81 зв.

²⁹ Полн. собр. зак. Рос. импер. (далі — ПСЗР). Собр. втор. — (II). — 1826. — Т. 1. — № 482.

³⁰ ООДА, ф. 1, оп. 214, спр. 2, 1826, арк. 128.

³¹ М. С. Воронцов писав, що Овідіополь вигідний тим, що він розташований на 40 верст ближче, ніж Маяцька митна заставка, і сіль можна через нього возити цілий рік. Через Маяки навесні та восени це зробити значно важче через паводок на Дністрі. Через Овідіополь також іде прямий і найкоротший шлях на Балту в Подільській губернії (ООДА, ф. 1, оп. 214, спр. 2, 1826, арк. 170 зв. — 171).

³² Там же, арк. 171 зв.

³³ ПСЗР. — II. — 1826. — Т. 1. — № 482.

³⁴ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18595, арк. 12.

³⁵ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 129, арк. 22.

533 481 крб.³⁶ У 1824 р. вивезено через Маяки до Одеси 63 255 пудів бессарабської солі³⁷.

Із збільшенням обсягу цих поставок зменшується їх імпорт із Запрутської Молдавії транзитом через Бессарабію: в 1821 р. це становило 80 225 крб., а в 1824 р.— 7600³⁸.

Таблиця 2. Вартість товарів, що надходили до Бессарабії через Могилівську митницю в 1821—1826 рр. (у крб. асигнаціями) *

Роки	Разом	у тому числі				
		спирт	льон і конопля	хліб	метал та металеві вироби	дьоготь
1821	1361654	926331	85700	33730	73414	22121
1822	2099750	1568778	47587	160769	64414	11140
1823	1523472	976050	102624	147701	47630	18226
1824	1586380	887360	183829	115032	29606	12175
1825	1332122	726189	152997	29216	55162	16994
1826	1357962	670384	96516	12938	109020	18953
Разом	9261340 **	5755095	669253	499386	379246	99609

* ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18589, ч. 1, арк. 60 зв., 64 та 64 зв., 70 зв., 76 зв.—77, 89 зв.

** До загальної суми включено й незначну кількість транзитних товарів.

Розвиток постійних торгових зв'язків Одеси з місцевим ринком привів до поступового зменшення ввезення товарів з України транзитом через Бессарабію і далі в Запрутську Молдавію (в основному до Ясс). Начальник Дубоссарського митного округу в 1821 р. писав, що «транзитний торг між містами Одеса та Ясси, що здійснюється через Дубоссарську митницю, досить незначний...»³⁹. В 1821 р. у Запрутську Молдавію транзитом відправлено продукції більш як на 213 600 крб., у 1822 р.— 88 283, 1823 р.— 25 507, у 1824 р.— 3586 крб.⁴⁰ У наступні роки (1825—1827) транзитна торгівля між Одесою та Запрутською Молдавією взагалі припинилася. Одеські купці віддавали перевагу транспортуванню своїх товарів на бессарабський ринок, де вони реалізовувалися за вигідними цінами й користувалися значним попитом.

До Бессарабії з України надходили головним чином промислові вироби. Ремісничі, фабричні й інші товари везлися з Харкова та Бердичева, залізо та чавун — з Києва, борошно й крупи — з Подолії, папір і фарфор — з Волинської губернії⁴¹. Мануфактура, бакалія, деревне масло, імпорتنі вина відправлялися переважно з Одеси. Наприклад, купець першої гільдії Д. Камбурогло у вересні 1821 р. перевіз через Овідіопольську митну заставу 20 пудів кофе⁴².

Дані про вивезення товарів через Могилівську митницю з Подільської та інших українських губерній в 1821—1826 рр. згруповані в таблиці 2.

Якщо мати на увазі, що до загального обсягу товарів, які ввозилися, включено незначну кількість транзитних, що надходили до Запрутської Молдавії та Австрії, то названі вище види продукції становили більш як 80% усього їх ввозу.

До Бессарабії з України та інших губерній Росії відправлялася значна кількість мануфактурних та промислових товарів. Лише в 1821 р. через Маяцьку митну заставу з Херсонської та інших губерній прове-

³⁶ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18590, арк. 15 зв.

³⁷ ЦДІА СРСР, ф. 560, оп. 3, спр. 141, арк. 90.

³⁸ Там же, ф. 19, оп. 3, спр. 35, арк. 73 та 73 зв.

³⁹ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 19150, арк. 4.

⁴⁰ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 35, арк. 74 зв.

⁴¹ Коммер. газ.— 1838.— № 9.— 31 марта.

⁴² ЦДА МРСР, ф. 75, оп. 1, спр. 134, арк. 1.

зено 53 700 аршинів полотна, 430 пудів канатів та мотузок, 2087 пудів смоли, 572 четверті хліба та іншої продукції на суму 66 849 крб.⁴³

Чимало промислових виробів надходило з центральних губерній, а також Бердичева, Харкова, Києва та Одеси. У звіті бессарабського цивільного губернатора за 1828 р. йшлося про те, що «... з Москви, Харкова, Одеси та інших міст» на територію краю завозяться «будь-які вироби російських фабрик і заводів»⁴⁴.

Про розширення масштабів товарообміну між Бессарабією та іншими губерніями Росії в 1825—1830 рр. свідчать дані таблиці 3.

Таблиця 3. Товарооборот Бессарабії з іншими губерніями Росії в 1825—1830 рр.*

Роки	Вивезено товарів в інші губернії	В тому числі ремісничі вироби	Привезено товарів у Бессарабію	В тому числі промислові вироби	Товарооборот
(у тисячах крб. асигнаціями)					
1825	2229	21	4015	1945	6244
1826	4544	40	6098	4003	10642
1827	4194	39	5243	2604	9437
1828	3578	76	7188	2263	10766
1829	4330	42	8827	3908	13157
1830	2164	21	10572	5916	12736
Разом	21039	239	41943	20639	62982

* ЦДІА СРСР, ф. 21, оп. 12, спр. 60, арк. 20 зв.—21.

Наведені в ній дані свідчать про те, що експорт російських товарів був майже в 2 рази більшим (порівнюючи з імпортом бессарабських, які відправлялися в інші губернії Російської імперії). Це пояснюється тим, що перші з них користувалися більш значним попитом, не мали конкуренції з боку місцевих та іноземних і «привозилися без свідoctв і без мита через усі митниці, які існували на кордоні між Росією та Бессарабією»⁴⁵.

Згідно з даними торгових свідoctв, можна стверджувати, що частка товарів, які ввозилися з України, була переважаючою.

Деякі українські купці займалися в Бессарабії постійною торгівлею. Дехто з них переїхав туди на постійне проживання. Наприклад, С. Митюрів з Миколаєва, Ф. Гольбов, Ф. Морозов, М. Арельников — з Катеринослава, брати Смирнови, І. Струнін з Кременчука, Т. Сембурський, Житилова, І. Каратков та деякі інші, які вели торгівлю в Молдавії та Валахії, після приєднання краю до Росії перебралися до Кишинєва, придбали там будинки та крамниці тощо⁴⁶. В 1829 р. з 25 купців з різних губерній Російської імперії, що торгували в цьому місті, 7 були вихідцями з Херсонської, 4 — Подільської, 4 — Чернігівської, 3 — Волинської, 1 — Київської та 1 — з Харківської губерній⁴⁷.

Для поживавлення торгівлі України з Бессарабією указом сенату від 23 червня 1821 р. у містечку Паркани було відкрито митну заставу⁴⁸. 16 січня 1826 р. комітет міністрів дав дозвіл (незважаючи на заборону згідно із «Правилами для торгівлі з Бессарабією» 1825 р. російським купцям третьої гільдії торгувати у краї) «російському ку-

⁴³ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18590, арк. 13—14.

⁴⁴ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1199, арк. 33 зв.

⁴⁵ Томулець В. Н. Торговые связи Бессарабии с внутренними губерниями России в 1812—1830 гг. (По данным торговых свидетельств). — Изд. Акад. наук Молд. ССР. — Сер. общ. наук. — Кишинев, 1984. — № 2. — С. 69.

⁴⁶ ЦДА МРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 13, арк. 662—664.

⁴⁷ Там же, ф. 75, оп. 1, спр. 437, арк. 28—38 зв.

⁴⁸ ЦДІА СРСР, ф. 560, оп. 4, спр. 171, арк. 5.

пектву, без різниці гільдій, провозити через дністровські митниці та застави російські й бессарабські товари, крім вин та горілки»⁴⁹.

Але серйозною перепорою на шляху розвитку торгових зв'язків між Україною та Бессарабією була митно-карантинна лінія на Дністрі. Управляючий Бессарабською областю граф Ф. П. Пален у своєму рапорті міністру фінансів від 21 червня 1827 р. писав, що вона ускладнює вивезення бессарабських товарів в українські губернії тому, що через десятиденний карантин «люди, що лишаються на порожньому березі ріки, не мають продовольства, а для худоби та коней взагалі немає кормів... Бідні приїжджаючи не мають можливості і себе прохарчувати»⁵⁰.

Ці обставини призвели до того, що переважна більшість як бессарабських, так і українських селян не мала можливості брати участь у торгівлі між двома регіонами, яка була привілеєм купців. У вже згадуваному рапорті Ф. П. Пален писав, що такі товари, як «вино, сіль, вугілля, вовна, сало, хліб, фрукти й горіхи, становили найголовніші вироби Бессарабії, вкрай необхідні для задністровських міст: але вони дешеві на місці..., і дорогі в новоросійських губерніях, бо купці, що придбали продукти в Бессарабії за малу ціну, збільшують її витратами й простоем у митницях та карантинах»⁵¹.

Митно-карантинна лінія на Дністрі перешкоджала не лише розвитку торгівлі, а й бессарабським жителям переймати корисний досвід землеробів України. Розельон-Сошальський, який висловився за її ліквідацію, не без підстав писав, що «вільне сполучення з Подільською губернією було б досить корисним для жителів Бессарабії і тим прикладом, яким вони могли б скористатися щодо сільського господарства, яке там знаходиться на більш високому ступені, ніж у сєї області»⁵².

Таким чином, архівні матеріали дають можливість зробити такі висновки:

1. Після приєднання краю до Росії створилися сприятливі умови для розвитку там торгівлі. Найбільш жвавими були торгові контакти з Херсонською, Подільською, Волинською та Київською губерніями.

2. Надані Бессарабії пільги дали змогу збільшити обсяг вивезення товарів на Україну та в інші місцевості Росії, завдяки чому було ліквідовано замкненість місцевих ринків і виникли можливості для виходу на загальноросійський ринок.

3. Завдяки масштабності українських ринків Бессарабія здобула постійний канал для реалізації своїх товарів (особливо фруктів, меду, тютюну, солі й ін.) за досить високими цінами, що стало поштовхом для розвитку продуктивних сил краю.

4. Поширення на Бессарабію тарифу 1822 р. і дозвіл на безмитне ввезення російських товарів за «Правилами для торгівлі з Бессарабією» 1825 р. привели до зменшення імпорту іноземної промислової продукції й збільшення вивезення аналогічних виробів з України та інших губерній імперії. На бессарабському ринку зміцніли позиції місцевого й російського купецтва.

5. Активізація торгових зв'язків Бессарабії з Україною та іншими районами Росії, а також економічний розвиток краю настійно вимагали скасування «Правил для торгівлі з Бессарабією» 1825 р. (згідно з якими такі товари, як сіль та виноградне вино, що в ті роки становили 55% продукції на експорт, оподатковувалися митом)⁵³, а також митної лінії на Дністрі. Це відбулося 26 вересня 1830 р.⁵⁴.

⁴⁹ Там же, спр. 337, арк. 4.

⁵⁰ Там же, спр. 402, арк. 63.

⁵¹ Там же, ф. 560, оп. 4, спр. 402, арк. 62 зв.

⁵² ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18589, ч. 1, арк. 91 зв.

⁵³ Жуків В. І. Города Бессарабии 1812—1861 гг. — С. 175—176.

⁵⁴ ЦДА МРСР, ф. 6, оп. 2, спр. 399, арк. 3 та зв.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

О. І. ПУТРО (Київ)

У другій половині XVIII ст. значно прискорився розвиток внутріукраїнських економічних, насамперед ринкових, зв'язків. Це було характерно особливо для Лівобережжя та Слобожанщини. Налагодження зовнішньоторговельних контактів через Азовське і Чорне моря помітно стимулювало розвиток капіталістичних відносин в економіці Європейської Росії, в тому числі Лівобережної України.

Провідну роль у формуванні нового способу виробництва відіграла промисловість. Разом з тим в основній сфері феодального виробництва — сільському господарстві відбувалися розклад старих виробничих відносин і поступовий перехід до капіталізму. Економічна ж структура останнього, як відомо, виросла з економіки феодального суспільства¹.

В даному повідомленні автор аналізує окремі аспекти проблеми еволюції феодальних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. Головними об'єктами дослідження обрані процес втягнення селянського господарства в систему дедалі зростаючих ринкових відносин, майнове розшарування селянства, розмір феодальних повинностей тощо.

Для глибшого розуміння зазначених явищ автор вважав за доцільне хоча б коротко прослідкувати зміни, що сталися в феодальному землеволодінні на Лівобережній Україні після її возз'єднання з Росією. Йдеться, зокрема, про часткове порушення монополії феодала на землю в зв'язку з появою селянського і козацького землеволодіння.

Деякі аспекти даної проблеми в загальному плані вже відображені в радянській історіографії, однак головним чином на матеріалах центральних районів Росії². Окремі питання розвитку сільського господарства на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. частково висвітлено в працях українських радянських істориків³.

Досліджуючи зазначені питання, автор керувався положенням, уперше висловленим академіком М. М. Дружинініним, про те, що в Росії (а отже, й на Лівобережній Україні) протягом усього «нового періоду російської історії» в обстановці гострої боротьби одночасно розвивалися феодально-кріпосницькі й капіталістичні відносини. Цілком правомірним вважаємо і твердження радянських істориків В. І. Буганова, О. О. Преображенського і Ю. О. Тихонова про те, що без такої боротьби елементи капіталістичного укладу не могли перерости у другій половині XVIII ст. в цілісну систему⁴.

Після переможного завершення визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією основна частина земель, що раніше належали польським феодалам, перейшла в розпорядження української

¹ Див.: Маркс К. Капітал, т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 675.

² Перелік відповідних праць див. у кн.: Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. Эволюция феодализма в России.— М., 1980.— С. 313—320; История крестьянства в Европе.— М., 1986.— Т. 3.— С. 307—353.

³ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період.— К., 1970.— 298 с.; Історія Української РСР.— К., 1979.— Т. II.— 614 с.; Історія народного господарства Української РСР.— К., 1983.— Т. I.— 461 с.; Борисенко В. И. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— 262 с.; Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— К., 1986.— 133 с.

⁴ Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. О некоторых вопросах истории феодальной формации в России // История СССР.— 1982.— № 5.— С. 132—133.

старшинської адміністрації*, яка зайнялася, по суті, їх перерозподілом серед представників панівної верхівки. Земля, як основний засіб виробництва, фактично переходила від однієї групи феодалів до іншої. За українською шляхтою, що підтримала визвольну війну, було закріплено її земельні володіння. Зміна власників всередині класу феодалів не міняла суті власності й існуючих виробничих відносин, а означала лише їх дальший розвиток.

Разом з тим найважливішим соціально-економічним результатом визвольної війни 1648—1654 рр. стало здобуття особистої свободи селянами Лівобережної України, що знаходило вияв, зокрема, в їхньому праві переходу від одного феодала до іншого. Значна частина лівобережного селянства створила так звані «вільні військові поселення». Фактично це означало, що в умовах системи «державного феодалізму»** ці селяни з юридичного боку розглядалися як державні, а отже, перебували в значно кращому економічному і юридичному становищі порівняно з іншими категоріями феодално-залежного селянства⁵.

У Росії, як відомо, в умовах державної власності на землю існували подвірне спадкове володіння нею і розподіл угідь, оснований на звичаєвому праві⁶. Ця система з деякими місцевими особливостями поширилася і на селян «вільних військових поселень» Лівобережної України.

У роки визвольної війни сталися певні зміни в самій структурі землеволодіння. Внаслідок «займанщини» частина орних земель та угідь перейшла в руки безпосередніх виробників, що розглядали їх як свою власність.

Таким чином, монополія феодалів на землю на Лівобережній Україні певною мірою була порушена. Крім них, фактичними її власниками виступали козацтво і частина селянства. Проте, якщо козацьке землеволодіння мало певну правову основу, то селянське було позбавлене її і базувалося лише на звичаєвому праві.

Наявність цих двох видів землеволодіння (крім феодалного) свідчила про нові тенденції, пов'язані з початком розкладу феодалної земельної власності і зародженням капіталістичної.

Порушення монополії феодала на землю — основи тогочасного ладу — знаходило вияв і в збільшенні кількості земельних угод, викликаних усе зростаючим майновим розшаруванням селянсько-козацьких мас. Козаки, а також селяни дедалі частіше купували чи продавали земельні ділянки або здавали їх під заставу тощо. В умовах панування феодалних відносин більшість подібних угод юридично не оформлялася і мала явочний характер.

Поряд з соціальними змінами процесу розкладу феодалної власності на землю, що почався, сприяли перетворення в економіці, насамперед дедалі ширше втягування селянського господарства у ринкові відносини. В цьому полягала одна з особливостей феодалних відносин на Лівобережній Україні після визвольної війни 1648—1654 рр.

К. Маркс припускав можливість існування за феодалізмом селян, що розділяли право власності з феодалами. Розглядаючи, зокрема, становище англійських селян у XV—XVI ст., що звільнилися від кріпосної залежності, він вказував, що останні «...мали таке ж феодалне право власності, як і самі феодали»⁷.

* Верховним феодалним розпорядником усіх земель на Лівобережній Україні, як і в Росії, вважався царський уряд, що означало економічну централізацію в галузі землеволодіння.

** Соціально-політична система, що склалася в Росії за часів феодалізму і набула великого розвитку у XVIII ст. Система «державного феодалізму» функціонувала на основі феодалної державної власності на землю.

⁵ Історія крестьянства в Европе.— Т. 3.— С. 323.

⁶ Александров В. А. Общинное землевладение в феодалной России // История СССР.— 1983.— № 6.— С. 104—105.

⁷ Маркс К. Капітал, т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 678.

В радянській історичній літературі вже акцентувалася увага на тому, що на Лівобережній Україні протягом другої половини XVII—XVIII ст. поміщицькі селяни зберігали власність на свій двір у рамках феодальної юрисдикції. При цьому правомірно підкреслюється, що подібна власність на землю сформувалась як один з найважливіших соціально-економічних наслідків визвольної війни 1648—1654 рр.⁸

Разом з тим існування козацького і особливо селянського землеволодіння (незважаючи на його обмежений характер) викликало активну протидію української феодальної верхівки. Більше того, вона перейшла в рішучий наступ, намагаючись захопити землі тієї частини селянства і рядового козацтва, що лишалася вільною від приватно-феодальної залежності.

Дедалі зростаючий попит на хліб та інші сільськогосподарські продукти викликав бажання феодалів розширювати розмір свого землеволодіння. Саме цим зумовлювався багаторічний процес переходу землі на Лівобережній Україні від селянсько-козацьких мас до феодалів, що здійснювався у вигляді її купівлі або прямого загарбання.

Численні факти скупки і загарбання селянських земель поміщиками, а також судових тяжб з цього приводу на Лівобережжі свідчать про те, що ці землі юридично не були закріплені за феодалами разом з тією або іншою маєтністю, оскільки належали за звичаєвим правом селянам. Інакше поміщикам не довелося б захоплювати їх і тим більше скуповувати.

Водночас український панівний клас, використовуючи старшинську і царську адміністрації, намагався юридично обґрунтувати ліквідацію селянського землеволодіння і пов'язане з нею право на продаж і купівлю землі. Так, в одному з універсалів гетьмана Мазепи від 1708 р. йшлося про те, що селяни, які пішли з маєтку, втрачали всі права на земельні ділянки, які переходили до феодала («державця»)⁹. Аналогічні положення містилися і в інших офіційних документах.

Заборонялося також купувати і приймати в заставу землі селян («посполитих») без дозволу феодала. Ця заборона ґрунтувалася на положеннях Литовського статуту, в яких заперечувалося право селян володіти земельними ділянками. Такі ж положення були згодом внесені і до проекту зводу законів під назвою «Права, по которым судится малороссийский народ»¹⁰. Хоча цей кодекс з політичних міркувань не був затверджений царським урядом, проте останній і надалі всіляко підтримував українських феодалів, які забороняли селянам вільно розпоряджатися землею, яку вони обробляли.

Вже до середини XVIII ст. абсолютна більшість земель, що раніше належали селянам, перейшла до світських і духовних феодалів. У проекті ревізії Лівобережної України 1764 р. було чітко сформульовано ставлення панівного класу до питання про селянське землеволодіння: «А посполитые мужики земель своих не имеют, но живут все на государевых, духовных и мирских помещичьих»¹¹.

Позбавлені землі селяни одержували її від феодала на кабальних умовах. За підрахунками автора, переважна більшість селянських, а також значна частина господарств рядових козаків Лівобережжя вже у 50-х роках XVIII ст. відносилася до категорій «нищетних» і «вкрай нищетних», тобто малоземельних і безземельних («нищетних» селян — 20%, «нищетних» виборних козаків — 66% і козаків-підпомічників — 36%, «вкрай нищетних» селян — 79%, «вкрай нищетних» виборних ко-

⁸ Маркина В. А., Перковский А. Л. Проблема структурных сдвигов в феодальной собственности на землю во второй половине XVIII—первой половине XIX в. в советской историографии 1950—1970 гг. (на примере Украины) // Советская историография аграрной истории СССР до 1917 г.— Кишинев, 1978.— С. 157—158.

⁹ Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне.— К., 1908.— С. 20.

¹⁰ Права, по которым судится малороссийский народ.— К., 1879.— 844 с.

¹¹ ЦДАДА СРСР, ф. 13, оп. 1, спр. 57, арк. 48.

заків — 6% та козаків-підпомічників — 62%¹²). Це, по суті, означало відновлення панування феодально-кріпосницьких виробничих відносин у сільському господарстві регіону.

Водночас найбільш багата й впливова частина української феодальної верхівки фактично одержала такі привілеї, якими раніше користувалося лише польське та українське вельможне панство. За підрахунками О. Касименка, наприкінці XVIII ст. на Лівобережній Україні було приблизно 130 великих українських поміщиків, які мали понад чверть мільйона кріпаків¹³. Поряд з ними були тисячі дрібних поміщиків. Усього наприкінці XVIII ст., за деякими даними, в регіоні налічувалося близько 100 тис. українських дворян¹⁴.

У другій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні селяни поділялися за економічними ознаками на дві основні групи: 1) ті, що мали землю (наділ), і 2) безземельні.

До першої групи входили селяни, що мали право вільного користування ріллею та різними угіддями, тобто могли передавати їх у спадщину, купувати або продавати, здавати в оренду тощо. Завдяки цьому, наприклад, серед хуторських господарств були як дрібні, так і досить значні за розміром і, відповідно, вартістю¹⁵. Право користування наділами не звільняло селянина від виконання різних повинностей на користь юридичного власника землі — феодала.

Соціально-економічна основа численних земельних угод полягала у дедалі зростаючому розшаруванні селянства, що призводило до виділення з нього заможної верхівки — «можних» селян, з одного боку, і найбідніших — «нищетних» та «вкрай нищетних», — з другого. Внаслідок земельних угод, укладених між селянами, відбувалася концентрація значної частини наділів у заможної верхівки. Для господарств останньої характерним ставало використання найманої робочої сили.

Безземельні, в свою чергу, поділялися на 2 основні підгрупи: 1) ті, що займалися землеробством на поміщицькій, монастирській або «казенній» землі, яка виділялася їм у тимчасове користування; 2) ті, що не займалися землеробством, а продавали свою робочу силу.

Серед безземельних першої підгрупи нерідко спостерігалося майнове розшарування. Наприклад, «казенний» посполитий с. Городище Яготинської сотні Переяславського полку О. Лук'яненко, шафар 14 «казенних» водяних млинів, був звільнений від виконання повинностей. Разом із своїми підсудками він займався землеробством на ділянці «казенної» землі, виділеній йому в тимчасове користування. На цій ділянці Лук'яненко збирав чималий урожай: жита — 10 четвертей*, пшениці озимої — 1, пшениці ярої — 4, ячменю — 6, вівса — 12, гречки — 8, проса — 1 четверть, гороху — 4 четверичка, коноплі — 3, льону — 2 четверичка. Як бачимо, О. Лук'яненко формально був безземельним. Однак його, звичайно, не можна відносити до категорій «вкрай нищетних» або «нищетних». Тим більше, що цей «казенний» посполитий мав і значну кількість худоби: рогатої — 34 голови, овець — 106, свиней — 22, коней — 34, а також пасіку на 34 пні. До того ж у господарстві Лук'яненка працювали двоє наймитів, які одержували на рік по 30 крб.¹⁶.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 269, спр. 4339, арк. 34; спр. 4451, арк. 17; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, спр. 57941, арк. 1.

¹³ Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. — К., 1962. — С. 492.

¹⁴ Киевская старина. — 1897. — Кн. 57. — С. 25.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 142, арк. 723—811.

* Четверть у той час за загальнодержавним стандартом становила 141,69 кг, четверик переяславський — 82,2—88,5 кг (Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К., 1975. — С. 158—159).

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 318, арк. 220, 221, 239.

Траплялися випадки, коли окремі безземельні «піддані» володіли млинами, пасіками, винокурнями тощо¹⁷. Привертає, зокрема, увагу господарство «підданого» поміщика М. Косташа (с. Бервиці Бобрівської сотні Київського полку) Івана Коробки. За документальними даними, Коробка «в той же деревне Бервицах имеет собственный свой плац, даренный ему от казака Ивана Мохоний в 1743 г., на который и крепости имеет». На цій ділянці він побудував винокурню, а пізніше купив у того ж козака ще й ліс¹⁸. Без сумніву, до його власності поміщик не мав ніякого відношення.

Досить численною була група безземельних селян, що головним чином наймитували. З їхнього середовища утворився окремий прошарок так званих «служителів», що не мали ніякого господарства і постійно мешкали на поміщицькому дворі. Наприклад, у поміщика Фридрикевича у с. Подолов Крелевецької сотні Ніжинського полку таких «служителів» у дворі було 14 чол. Дев'ятьом з них він платив на рік від 2 до 10 крб., п'ятеро працювали лише за харчі¹⁹.

При дослідженні стану селянського господарства в розглядуваний період на особливу увагу заслуговує питання про розмір феодальних повинностей. У всіх без винятку документах Генерального Румянцевського опису Лівобережної України 1765—1769 рр. йдеться про феодальну ренту (в більшості випадків відробіткову — «панщину», а також нерідко й про грошовий оброк). Якщо враховувати той факт, що становище селян безпосередньо залежало від кількості днів панщини, яку вони відробляли, то є певні підстави твердити, що чи не найважче було монастирським «підданим». Дійсно, якщо у більшості володінь світських феодалів на території Київського полку вона в 60-х роках досягала 2 днів на тиждень (по 1 людині з двору)²⁰, то в монастирських господарствах цієї ж місцевості — не менш як 3—5 днів²¹, а інколи була щоденною («беспрестанно») ²². Відомо лише кілька випадків, коли панщина в монастирі становила 2 дні на тиждень. Це мало місце головним чином тоді, коли він володів невеликою кількістю селянських дворів (5—8) або ж такими, що вели хуторське господарство²³.

Таким чином, можна говорити про розповсюдження панщини у феодальних господарствах на Лівобережній Україні (принаймні в центральних її районах) уже у 60-х роках XVIII ст. Причому це явище мало місце в умовах розкладу феодального ладу і зародження капіталістичних елементів, у зв'язку з чим відробіткова рента стала виконувати нову економічну функцію: поступово підпорядковуватися ринковим відносинам поміщицького товарного господарства.

З другого боку, це гранична форма відробіткової ренти (а отже, і гранична феодальна експлуатація), коли селяни фактично повністю були відірвані від роботи в своїх господарствах та переведені на виконання лише панщини. Остання обставина стала своєрідним поперечником сумно відомої «місячини», що широко розповсюдилася в Росії наприкінці XVIII — першій половині XIX ст.

Разом з тим матеріали Румянцевського опису свідчили про розповсюдження в той час і грошового оброку, особливо в північній частині регіону, де землі не відзначалися родючістю і не становили великої цінності. Так, з 39 дворів і 18 бездвірних хат с. Очкине Стародубського полку, що належали в 1768 р. генеральному судді А. Дублян-

¹⁷ Там же, спр. 324, арк. 51—79.

¹⁸ Там же, спр. 360, арк. 14, 15.

¹⁹ Там же, спр. 64, арк. 532, 543, 544.

²⁰ Там же, спр. 360, арк. 3, 5—8, 11, 12, 15; спр. 422, арк. 5; спр. 358, арк. 242.

²¹ Там же, спр. 367, арк. 3—63, 228—257; спр. 414, арк. 146, 193; спр. 32, арк. 114, 115, 1339, 1340; спр. 406, арк. 1—62; спр. 361, арк. 161—167; спр. 363, арк. 275—284.

²² Там же, спр. 32, арк. 116, 118—130.

²³ Там же, спр. 142, арк. 806—809; спр. 39, арк. 159—164; спр. 363, арк. 71.

ському, збирався чинш у сумі 100 крб. на рік. Його розмір залежав від майнового стану селян — від 32 коп. до 4 крб. 50 коп.²⁴ Власники 83 дворів і 20 бездвірних хат — рангових володінь генерального судді І. Журмана в с. Мефедівка Новгородської сотні Стародубського полку — сплачували чинш у сумі 200 крб. на рік (від 25 коп. до 6 крб. з кожного господарства)²⁵.

Нерідко селяни виплачували чинш також монастирям. Так, «піддана» Софійського монастиря в Києві В. Демчиха, яка займалася «стекляним ремеслом», маючи прибуток близько 50 крб. на рік, «панщини не работает, а платит в монастырь ченча 25 рублей»²⁶. «Підданий» Києво-Печерської лаври І. Сем'янець, який вів хуторське господарство, «владельцу панщины не делает, платячи в год около 1 руб. 50 коп.»²⁷.

Одержання грошового оброку давало можливість поміщикам задовольняти свої потреби в грошах. Разом з тим втягнення селянських господарств у товарно-грошові відносини прискорювало процес майнового розшарування селянства і певною мірою протистояло панщинному господарству з притаманними йому крайніми формами кріпосницького гноблення.

В період пізнього феодалізму жодна форма ренти не проявлялася у «чистому» вигляді. Тому їх розподіл є умовним.

Активне використання українськими поміщиками таких систем експлуатації «підданих», як панщина і грошовий оброк, свідчило про те, що, незважаючи на наявність права переходу селян (щоправда, дуже обмеженого), на Лівобережній Україні ще задовго до царського указу від 3 травня 1783 р. про юридичне оформлення їх закріпачення фактично склалися кріпосницькі відносини.

У другій половині XVIII ст. селянське господарство на Лівобережній Україні здебільшого продовжувало залишатися натуральним і було головним джерелом забезпечення потреб кожної родини. Яскрава картина натурально-споживацької функції селянського господарства подана в «Экономическом описании Черниговского наместничества (по уездам и городам) 1785 года»²⁸. Як свідчать матеріали цього опису, переважна більшість одержаної селянами сільськогосподарської продукції йшла на задоволення їх власних потреб.

Разом з тим відбувався процес досить активного зростання товарності селянських господарств. Для одержання грошей на сплату податків і оброку, а також для придбання необхідних товарів селяни дедалі частіше починали вивозити на ринок сільськогосподарську продукцію.

Основними землеробськими районами Лівобережної України були південні і центральні (Полтавський, Миргородський, Лубенський, Переяславський, Гадяцький, Прилуцький і Київський полки, а також південні райони Чернігівського і Ніжинського полків, а після 1781 р. — територія Київського намісництва і прилеглих повітів Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництва). Тут вирощувалися насамперед жито, пшениця, ячмінь, овес, горох, просо, гречка.

В нечорноземній смузі (Стародубський полк, північні райони Чернігівського і Ніжинського полків, а після 1781 р. — північні повіти Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництва) великі площі відводилися під коноплю і льон, які давали там найбільший прибуток. Посіви вищезазначених культур у розрахунку на одне селянське господарство, за даними Румянцевського опису, досягали таких розмірів*:

²⁴ Там же, спр. 147, арк. 86—112.

²⁵ Там же, арк. 336—386.

²⁶ Там же, спр. 32, арк. 331.

²⁷ Там же, спр. 142, арк. 810.

²⁸ Там же, ф. 204, оп. 1, спр. 39, арк. 1—94.

* Дані з урахуванням майнового розшарування серед селянства взяті по Миргородському, Лубенському, Переяславському, Прилуцькому, Київському, Ніжинському і Стародубському полкам.

жита — від 1 четверичка до 16 четвертей, пшениці — від 1 до 10 четвертей, ячменю — від 1 четверичка до 5 четвертей, вівса — від 1 четверичка до 7 четвертей, гороху — від 2 четверичків до 1 четверті, проса — від 1 до 6 четверичків, коноплі — від 1 четверичка до 1 четверті²⁹.

Найбільші площі, як бачимо, засівалися житом і пшеницею, що відповідало потребам розвитку хлібного ринку, в який втягувалися у другій половині XVIII ст. селянські господарства.

Другою за значенням (після землеробства) галуззю селянського господарства було скотарство. Наявність худоби диктувалася головним чином внутрішніми господарськими потребами самого селянського двору, забезпечуючи його тягловою силою. При цьому існував певний зв'язок між кількістю робочої худоби і розмірами посівної площі. Господарства, що мали багато робочої худоби, обробляли й більше посівів, і навпаки. Кількість свиней, звичайно, безпосередньо залежала від кількості хлібних продуктів у даній місцевості. Число овець, слід гадати, в основному визначалося розмірами степової землі у селянському господарстві.

Скотарство в селянських господарствах мало не тільки господарське і споживацьке значення, а й промислове. Худоба нерідко вивозилася на ринок для продажу або обміну на інші товари.

Проте в зв'язку з наявністю на Лівобережній Україні великих кінних, вівчарницьких «заводів» і «заводів» великої рогатої худоби, що належали поміщикам, селянське скотарство не мало можливостей для товарного розвитку.

В разі відсутності ріллі в селянському господарстві скотарство нерідко ставало основним джерелом існування родини. В такому становищі перебували, наприклад, 87 сімей «підданих» поміщика Г. Іваненка в с. Ковалівка і 56 сімей «підданих» іншого феодала — Дуніна-Борковського в с. Коломійці Яготинської сотні Переяславського полку³⁰.

Помітне місце в селянському господарстві належало технічним культурам (конопля, льон, тютюн), на які посилювався попит. Одним з основних районів вирощування коноплі і виробництва прядива на продаж не тільки на Лівобережній Україні, а й в усій Росії було Новгород-Сіверське намісництво, особливо його східні повіти, суміжні з Орловською губернією.

Про значні посіви тютюну у селянських господарствах Лівобережної України, зокрема на території Чернігівського намісництва, писав О. Шафонський³¹. Український тютюн користувався великим попитом у російських і білоруських купців, які нерідко вивозили його на продаж за межі Росії.

У документальних описах селянських господарств, як правило, поряд з вказівкою про кількість землі, худоби, угідь зазначалася й наявність (чи відсутність) у них пасік, що свідчило про розвиток на Лівобережжі бджільництва (в лісових районах — бортництва). За деякими даними, у селян наприкінці XVIII ст. налічувалося близько 500 тис. вуликів³². Продаж меду на ринку (причому не лише на місцевому, а й далеко за його межами) був однією з важливих прибуткових статей селянського господарства. У 80—90-х роках XVIII ст. з краю щорічно вивозилося понад 12 тис. пудів меду³³.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 318, арк. 215—239; спр. 360, арк. 84; спр. 420, арк. 190, 196, 198, 200, 375; спр. 142, арк. 501, 800, 812; спр. 64, арк. 453, 546, 547, 559, 561, 562; спр. 39, арк. 163; спр. 69, арк. 869, 383.

³⁰ Там же, спр. 321, арк. 33, 34, 130, 172; спр. 318, арк. 171.

³¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 19, 405, 439, 560, 615.

³² ЦНБ АН УРСР, ф. X, спр. 3537, арк. 87.

³³ Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1915. — Вып. XIII. — С. 111

Заможні селяни мали промислові підприємства, де перероблялася сільськогосподарська сировина, — млини (водяні й вітряні) і винокурні. Про наявність млинів у селянських господарствах свідчили документальні описи останніх, де була відповідна спеціальна графа. Серед 3362 водяних і 12732 вітряних млинів на Лівобережній Україні, зафіксованих у «Топографическом описании Малороссийской губернии» кінця XVIII — початку XIX ст.³⁴, без сумніву, були й селянські.

За підрахунками О. М. Пономарьова, навіть у неврожайному 1749 р. в селянських господарствах Лівобережної України налічувалося 320 винокурних казанів (із загальної кількості 3221)³⁵. Незважаючи на появу в 1761 р. універсала гетьмана К. Розумовського, за яким винокурінням дозволялося займатися лише феодалам і козакам³⁶, селяни продовжували виробляти вино і горілку. Селянські млини і винокурні обслуговували головним чином потреби самих селян і не були зв'язані з ринком.

Нарешті, певний вплив на економіку селянського господарства справляв такий важливий фактор, як відходництво. Тісно пов'язане з процесом майнового розшарування селянства, воно мало подвійний характер. З одного боку, частина найбідніших селян йшла на заробітки на промислові підприємства, а з другого — все частіше спостерігався торговий відхід підприємницького типу (головним чином у вигляді чумацького промислу) заможних селян. Останній свідчив про втягування селянського господарства у систему зростаючих товарно-грошових відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні, як і в усій Росії, панували феодально-кріпосницькі відносини, які в результаті визвольної війни 1648—1654 рр. на певний час були значно ослаблені. Разом з тим масове обезземелювання селянсько-козацьких мас свідчило про появу ознак розкладу феодально-кріпосницької системи. В економіці регіону, зокрема в селянському господарстві, спостерігалися нові явища, характерні для розвитку ранньобуржуазних відносин у рамках панівних феодально-кріпосницьких.

³⁴ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18351, арк. 2.

³⁵ Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст.— Львів, 1971.— С. 56.

³⁶ ЦДАДА СРСР, ф. 13, оп. 1, спр. 93, арк. 32 зв.

РЕФОРМАЦІЙНІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ВИШЕНЬКОГО — ПРОЯВ ОПОЗИЦІЇ ПАНУЮЧІЙ ІДЕОЛОГІЇ ФЕОДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

П. М. САС (Київ)

В українській полемічній літературі кінця XVI — початку XVII ст. чільне місце займають твори Івана Вишенського — палкого борця проти соціального і національно-релігійного гноблення народних мас. Дослідженню різноманітних аспектів його літературної спадщини присвячено чимало праць радянських учених¹. Вони дають суперечливі оцінки творчості письменника-полеміста. Так, І. П. Єрьомін недостатньо обґрунтовано твердить про безпосередні зв'язки творчості І. Вишенського та українських революціонерів-демократів Т. Г. Шевченка й

¹ Див. бібліографічний огляд у кн.: Яременко П. К. Іван Вишенський.— К., 1982.— С. 23—35, 118—121.

І. Я. Франка і навіть радянських письменників². Викликає також сумнів позиція В. С. Харитонова, який, помилково вважаючи, що наприкінці XVI — на початку XVII ст. на Україні вже відбувався процес розкладу феодалізму та розпочинався перехід до капіталізму, пише, що утопічні погляди І. Вишенського нібито протистояли не лише феодальним порядкам, а й негативним проявам буржуазних³.

Значний науковий інтерес становлять соціальна суть та світоглядні засади реформаційних поглядів * І. Вишенського, які були радикально опозиційними щодо ідеологічних концепцій пануючого класу феодального суспільства. Ряд дослідників (О. І. Білецький, П. К. Загайко) вважає, наприклад, що він не відкидав повністю церкву, а виступав лише проти окремих її атрибутів⁴. І. П. Єрьомін, І. В. Паславський, А. І. Пашук, П. К. Яременко й інші доводять, що письменник-полеміст обґрунтовував ідею безпастирської церкви і заперечував роль кліру в справі духовного «порятунку» віруючих⁵. Існує також думка про те, що реформаційна програма І. Вишенського містила елементи раннього соціалістичного утопізму⁶. Дальшому дослідженню цього питання на основі комплексного аналізу соціальних та світоглядних засад реформаційних поглядів письменника-полеміста, їх зіставленню з концепціями пануючої у тогочасному суспільстві ідеології й присвячене дане повідомлення.

Про життя І. Вишенського збереглися скупі документальні свідчення. Народився він приблизно в середині XVI ст. в містечку Судова Вишня, розташованому неподалік Перемишля. Наприкінці XVI ст. І. Вишенський залишив Україну і оселився на Афоні — найбільшому в той час на Сході центрі православного чернецтва. Саме там і розпочалася його літературна діяльність. Чернеча келія, а згодом і печера пустельника не відгородили письменника-полеміста від навколишнього світу. Він гаряче відгукувався на найважливіші події суспільно-політичного життя на батьківщині, надсилаючи туди пристрасні послання. Особливо активно письменник листувався з членами Львівського братства. На початку XVII ст. І. Вишенський побував на Україні. Наприкінці 1604 р. — на початку 1605 р. у Львові він зустрічався з керівниками братства⁷. Його поміркована верхівка не змогла сприйняти радикальні ідеї письменника-полеміста щодо методів боротьби проти існуючої у феодальному суспільстві соціальної несправедливості. Очевидно, саме це стало однією з причин повернення І. Вишенського на Афон, де він і перебував до кінця свого життя (помер у 20-х роках XVII ст.).

До нас дійшло сімнадцять творів українського письменника-полеміста. Зокрема, до «Книжки» — збірника творів, складеного самим І. Вишенським, увійшли «Извѣщение краткое о латинских прелестѣх»,

² Попов П. М. За глибоке вивчення літературної спадщини // Вісн. АН УРСР. — 1956. — № 3. — С. 74.

³ Харитонов В. С. Іван Вишенський і розвиток ідей європейського гуманізму // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVII ст. — К., 1981. — С. 198—200, 221.

* Йдеться насамперед про радикальне заперечення письменником-полемістом феодальної експлуатації, у тому числі й з боку церкви, що відповідало інтересам знелюднених народних мас.

⁴ Білецький О. Полемічна література: Іван Вишенський // Збір. праць у 5-ти т. — К., 1965. — Т. I. — С. 275; Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану й унії. — К., 1957. — С. 55—56.

⁵ Єрьомін І. П. Іван Вишенський і його громадсько-літературна діяльність // Іван Вишенський. Твори. — К., 1959. — С. 29; Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984. — С. 34—35; Пашук А. І. Суспільний ідеал І. Вишенського // Від Вишенського до Сковороди. — К., 1972. — С. 22; Яременко П. К. Назв. праця. — С. 67.

⁶ Харитонов В. С. Назв. праця. — С. 221.

⁷ Еремін І. П. Іван Вишенський и его общественно-литературная деятельность // Иван Вишенский. Сочинения. — М.; Л., 1955. — С. 22, 228, 230, 260.

«Писание до всѣхъ обще, в Лядской земли живущихъ», які були створені ним ще до Брестської церковної унії 1596 р., а також «Писания к утекшим от православное вѣры епископомъ» (1597—1599), «Обличение диавола миродержца» (1599—1600) та ін. Гострим полемізмом відзначалися твори полеміста «Короткослівна відповідь Петру Скарзі» (1600—1601) і «Послання до Домнікії» (1605)⁸.

За життя І. Вишенського було надруковано лише одне його послання «От святое Афонское горы скитствующихъ», що ввійшло до «Острозької книжиці» (1598). Інші твори поширювалися на Україні у рукописах, причому з ними були знайомі також «простые слухачи». Твори письменника читалися й переписувалися і в 30-х роках XVII ст.⁹ Це тим більше важливо, що в той період по Україні прокотилася хвиля селянсько-козацьких повстань, соціальні й етнополітичні лозунги яких були співзвучні з багатьма соціально загостреними ідеями українського мислителя. Цілком ймовірно, що з ними були знайомі окремі учасники народних рухів. Як відомо, саме під час селянсько-козацьких повстань певною мірою матеріалізувалося на практиці споконвічне прагнення феодально залежних селян до волі і життя без пана. Йшла непримиренна боротьба проти католицизму та уніатства, які були ідеологічною опорою панування шляхетської Польщі на українських землях. Дедалі більшої гостроти набувало питання про возз'єднання України з Росією. Однак представники братського руху, серед яких поглиблювалося соціальне розшарування, схилилися до компромісів з пануючим класом¹⁰. Цим, зокрема, і зумовлювалися принципові розходження між львівськими братчиками та І. Вишенським. Як свідчить послання (епістолія) Львівського братства до міщан Нового Костянтинова (1609), теоретики братського руху проповідували погляди, ідейне та моральне навантаження яких було найбільш близьким і зрозумілим дрібним виробникам міста, відповідало їх сподіванням збагатитися «чесним» шляхом, своїми руками: «Не иж богатство было зло? але лакомство и злое набытие то ест зло. Не иж бы своею працею маетность набытая была зла? Але дряпезство и лакомство... то ест згашено»¹¹. Письменник-полеміст, як відомо, гостро засуджував прагнення до наживи.

І зовсім мало шансів мав І. Вишенський на те, щоб його зрозуміли діячі суспільно-політичного руху з табору феодалів, наприклад, князь Костянтин Острозький, який був не до кінця переконаним борцем проти католицизму й уніатства¹².

Характерно, що в XVII ст. окремі твори українського письменника-полеміста стали відомими і в Росії. Так, «Послання від Афонської гори» було включено до так званої «Кирилової книги», виданої в Москві у 1644 р.¹³

Загалом творчість І. Вишенського припала на період, який характеризувався значним розмахом антифеодальної та визвольної боротьби народних мас України, активною участю у суспільно-політичному русі міщанства і козацтва. Приблизно наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. виникла опозиція ідеології класу феодалів, яка стала істотною ознакою тогочасного суспільно-політичного життя на українських землях. Досить значного поширення набули тоді ідеї гуманізму, а також реформаційні вчення, вістря яких спрямовувалося проти ортодоксальної церкви. Так, наприкінці XVI ст. у Луцьку з'явилися проповідники, які

⁸ Еремін І. П. Комментарий // Иван Вишенский. Сочинения.—С. 292, 293; Білецький О. Назв. праця.—С. 272.

⁹ Еремін І. П. Иван Вишенский и его общественно-литературная деятельность // Иван Вишенский. Сочинения.—С. 231; Білецький О. Назв. праця.—С. 272, 276.

¹⁰ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.—К., 1966.—С. 53, 56, 57, 80.

¹¹ Архив ЮЗР.—К., 1904.—Ч. 1, т. 11.—С. 322.

¹² Немовский Е. Л. Иван Федоров: Около 1510—1583.—М., 1985.—С. 161.

¹³ Білецький О. Назв. праця.—С. 276.

прилюдно виголошували «казання геретицкие»¹⁴. В містах та містечках Волині (Гоші, Киселині, Ляхівцях і Берестечку)¹⁵ існували громади соцініанців*.

Опозиція пануючій ідеології феодального суспільства найбільш повно й виразно у розглядуваний період виявилася в творах І. Вишенського. Суспільне буття письменник-полеміст розглядав через призму інтересів знедолених народних мас. Соціальна та суспільно-політична концепція І. Вишенського зводилася, по-суті, до двох основних положень. По-перше, існуючий світ з його соціальним злом він вважав неправдивим, називав породженням диявола. По-друге, альтернативою йому І. Вишенський висував принципи співжиття, що існували у ранньохристиянській общині.

Досить сміливою на той час суспільно-політичною ідеєю було проголошення полемістом державного устрою шляхетської Речі Посполитої реальним втіленням царства антихриста. «Если хочеш бискупом** быти, пад, поклони ми ся, я тобѣ дам,— писав він на підтвердження свого висновку.— Если хочеш архибискупом быти, пад, поклони ми ся, я тобѣ дам... Если хочеш папѣжем быти, пад, поклони ми ся, я тобѣ дам... И до вас, мирское власти и титулу земного моего царства прагнущим, тое же мовлю, аще, падши, поклоните ми ся, я вам вся сия прагненная вами подам. Если хочеш войским, подкоморим или судиею быти, пад, поклони ми ся, я тобѣ дам... Если хочеш королем быти, общайся мнѣ на офѣру в гееннувѣчную, я тобѣ и королевство дам»¹⁶.

Ідея «гріховності» влади духовних і світських феодалів у Речі Посполитій, щоправда, не набула в творах І. Вишенського самостійного значення. Вона становила один з елементів його концепції загальної «гріховності» суспільства, яке відвернулося від заповідей «істинної» християнської релігії. Тому, звертаючись до «простых и неславных» людей, письменник оголошував появу у них бажання обзавестися клаптиком землі, досягти майстерності в своєму ремеслі, а також існування таких моральних вад, як здирицтво, нечесність тощо, справою рук диявола»¹⁷.

Водночас обстоюваній І. Вишенським ідеї загальної «гріховності» суспільства різко протистояла його ж теза про неоднакову «гріховність» простих людей, з одного боку, й світських та духовних можновладців — з другого. Пригноблені народні маси, яким письменник щиро співчував, могли, на його думку, дістати порятунок у потойбічному світі шляхом морального вдосконалення, очищення від «скверни» мирської суєти, тобто шляхом зміцнення їх віри в бога. Для цього, вважав І. Вишенський, необхідно свідомо ставитися до релігії, робити добрі справи. «Волно ест и самовластие челоуѣку кой хошет спастися или погибнути, умерети или живѣ быти...,— писав, зокрема, він,— сие на произволеніи челоуѣком лежит»¹⁸. Несприйняття І. Вишенським релігійного провіденціалізму*** у цьому питанні пояснювалося його раціоналістичним підходом до вибору віри. «Естество челоуѣческое, — зазначав полеміст, — на самовластии стоит и нуждею и силою ко богу не притягается по оглашению всемирному евангельское проповѣди, но

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 581 зв.

¹⁵ Левницький О. Соцініанство в Польше и Юго-Западной России // Киевская старина.— 1882.— Т. 2.— С. 204—208.

* Соцініанство — раціоналістичний напрям серед унітаріїв (прихильників течії у християнстві, що обстоювали існування одного бога, не визнаючи церковного догмату про трійцю). Виник в XVI ст. у Швейцарії. Соцініанці вважали Христа людиною, яка заслуговувала на божественне вшанування, визнавали авторитет «священного писання», якщо воно не суперечило розумові, проголошували віротерпимість.

** Єпископом.

¹⁶ Вишенський І. Книжка // Твори.— К., 1959.— С. 46.

¹⁷ Там же.— С. 47.

¹⁸ Там же.— С. 125.

*** Провіденціалізм — теологічне розуміння причин суспільних подій як прояву волі бога (провидіння), як його наперед визначеного наміру.

на призвслении (что хто восхощет, любити и держатися изволит)»¹⁹.

Головними винуватцями несправедливості у суспільстві І. Вишенський вважав феодалів, які погрузли в беззаконні й ситії розкоші. «Сего же смертнаго мудрования,— писав він,— плодове суть сны: вѣкъ настоящий, гордост, богатство, властолюбие, началство, слава и богчрево»²⁰. «Гріховність» представників пануючого класу письменник пояснював їх соціально-економічним статусом, невід'ємними атрибутами якого стали жорстока експлуатація феодално залежних селян, нехтування любові до ближнього та інших моральних заповідей християнства. Сконцентрувавши увагу на «гріхопадінні» феодалізованої церкви, І. Вишенський висунув ідею про необхідність відречення духовних можновладців від багатства як єдино можливого шляху прилучення їх до божественної благодаті, пізнання таїнств віри²¹. І хоч полеміст лише закликав «заблудлих» церковників до каяття, прагнучи переконати їх у неминучості відмови від мирських благ, його ідея про «гріховність» нажитого кров'ю і потом експлуатованих багатства в конкретно-історичних умовах того часу об'єктивно несла у собі певний моральний та ідейний потенціал, який об'єктивно сприяв посиленню антифеодалних настроїв народних мас.

Звинувачуючи духовних можновладців у жорстокому гнобленні залежних від них селян, у кричущому нехтуванні ними християнських заповідей, письменник давав тим самим релігійне обґрунтування ідеї неприйняття феодалної експлуатації й протиприродності суспільного устрою, що породжував та відтворював її. «Не ваши милости ли сами обнажаєте,— писав він, звертаючись до церковників,— из обороу конѣ, волю, овцѣ у бѣдных подданных волочите, дани пѣняжные, дани пота и труда, от них вытягаєте, от них живо лупите, обнажаєте, мучите... а бѣдные подданные и ден и ноч на вас трудят и мучат; которых кров, силы и пращи и подвига выссавши и нагих в обороу и коморѣ учинивши, вырванцов ваших... накормите, а тые бѣдные подданные и простое сермяжки доброе, чим бы наготу покрыти могли, не имеют! Вы их потамѣшки полны грошми золотыми... напыхаеге. сумы докладаете»²².

Гостре засудження І. Вишенським феодалної експлуатації було діаметрально протилежним соціальній концепції церкви, яка боролася проти будь-яких проявів антифеодалних настроїв серед селянства. Церковники намагалися прицепити йому беззастережну, сліпу покору пануючому класу («аки раб господина своего бояся») ²³, добитися утвердження у свідомості селян соціальних стереотипів, що базувалися на християнському смиренні.

Феодалізоване духовенство, як і світські представники пануючого класу, спрямовувало свої зусилля насамперед на розширення власних економічних пільг та юридичних прерогатив, що призводило до посилення гніту залежного селянства. Так, вищі ієрархи православної церкви митрополит київський і галицький Михайло Рогоза, єпископи Мелетій Хребтович, Кирило Терлецький, Гедеон Балабан й інші наполегливо клопоталися перед королем про зміцнення своїх власницьких прав щодо «замков, местечек, именей, дворов, сел, кгрунтов и людей» (1589 р.)²⁴. Знаючи про подібні факти, І. Вишенський підкреслював спільність економічних та політичних інтересів духовних і світських феодалів. «Покажѣте ми, о згodu вяжучин,—писав, зокрема, він,—где который з вас оставил дом, села, имѣния, маестност, сородство и мирское житие... славою вѣка сего коронуется, в достатках беспечальных и раскошных,

¹⁹ Вишенський І. Зачапка мудрого латинника з глупим русином // Твори.— С. 200.

²⁰ Вишенський І. Книжка // Там же.— С. 128.

²¹ Див.: Там же.— С. 82—84.

²² Там же.— С. 86—87.

²³ Памятники древне-русской церковно-учительской литературы.— СПб., 1896.— Вып. 2, ч. 1.— С. 83—84, 100.

²⁴ ЦДІА БРСР, ф. 1741, оп. 1, спр. 4, арк. 485 зв.

як в маслѣ, плываєте, дочки богатим вѣном бискупским обвѣнуєте, зятей панами пышногордшими почините... титулы им славнѣйшие у свѣта сего починили есте, от войсках на подкоморих, от подкоморих на судѣй, от судей на каштеляны, от каштелянов на старосты, от старост на воеводы переворочаете?»²⁵

Утопічне суспільство без класових антагонізмів, що базувалося б на принципах рівності ранньохристиянської общини, про яке мріяв І. Вишенський, мало настати, на його думку, після усвідомлення всіма людьми його богоданої досконалості. Тому письменник не обмежувався лише критикою феодальної експлуатації й інших проявів соціальної несправедливості, які існували в той час на Україні. Він висунув тезу про плинність та суєтність мирського життя, сповненого «гріха», і надзвичайно возвеличував чесноти, що вели, як вважав полеміст, до духовного порятунку людей. Такі погляди логічно впливали з визнання І. Вишенським первинності ідеального й вторинності матеріального. «Что ест «тля»?» — запитував він. І відповідав: «Се ест исчезновение, бесплодная жизнь, свинское питание и скотское несмыслство о будущих... Что ест «дух»? Се ест чистота, пост, воздержание, молитва, внимание, память божия, боязнь суда, мысль смертная»²⁶.

В конкретно-історичних умовах феодальної епохи дуалізм * у поглядах І. Вишенського певною мірою мав продуктивний характер, оскільки письменник обґрунтовував наповнену соціальним оптимізмом ідею про те, що перехід до майбутнього суспільства, де б мали місце духовне очищення всіх його членів та ідеальні взаємовідносини між ними, був можливий, на його думку, вже в той час. Відправним пунктом цього твердження служив постулат про рівність усіх людей перед богом. Пристосовуючи цю богословську тезу до інтересів знедолених народних мас, І. Вишенський писав про природну рівність людей, яка не залежала від їхнього класово-станового становища у тогочасному суспільстві. «Питаю теди тебе, ругателя имени, чим ты лѣпший от хлопа. Албо ты не хлоп такой же, скажи ми! Албо ты не тая ж материя, глина и персть, ознайми ми! Албо ты не тое ж тѣло и кров!... Зас питаю тебе и не оставлю, пытаючи, чим ты лѣпший над хлопа,—повѣж ми и свѣдоцтво дай... А егда показати не можеш, яко ты каменный, костяной или навет и золотый, толко такой же гной, тѣло и кров, яко и всяк человек, чим же ся ты лѣпшим показати можеш над хлопа? Явно, яко ничим другим, толко хулою и величанием гордости пред человека»²⁷. З точки зору природної рівності людей король чи цар нічим не відрізняється, зазначав він, від рядового бідняка: «Болши есть бог от короля и царя: сии толко властью сородство людское превосходят, а плотию и кровию, и смертию всем ровни суть»²⁸.

Піддаючи нищівній критиці паразитичний спосіб життя феодалів, полеміст апелював до теорії природної рівності людей з конкретною, практичною метою. Варто, вважав І. Вишенський, світським і духовним можновладцям усвідомити всю згубність нагромадження багатства та феодальної експлуатації й відмовитися від них заради власного ж порятунку, як одразу можна було б створити матеріальні передумови для таких суспільних відносин, що будувалися б на євангельській рівності віруючих. Соціальний оптимізм мислителя принципово відрізнявся від теорій, що висувалися тоді ідеологами феодального класу. Вони проповідували одвічність і непохитність суспільно-політичних засад існуючого ладу, освячували феодальну експлуатацію та гноблення²⁹.

²⁵ Вишенський І. Книжка // Твори.— С. 88.

²⁶ Там же.— С. 143.

* Дуалізм — принцип філософського пояснення сутності світу, згідно з яким існує два першоначала світу — дух і матерія (ідеальне і матеріальне). Як правило, дуалізм духу і тіла зводиться до вищої (духовної) істоти — бога.

²⁷ Вишенський І. Книжка // Твори.— С. 100—101.

²⁸ Вишенський І. Позорище мислене // Там же.— С. 243.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 503—504; спр. 82, арк. 273 зв.— 274.

Підневільне становище народних мас ці ідеологи видавали за цілком природний, богом установлений порядок. Такі концепції справляли помітний вплив на тогочасну суспільну думку. Так, у полемічному творі Г. Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587 р.) йшлося про незмінність несправедливих відносин, що склалися між експлуаторами й експлуатованими. «Человек бедный убогий, — відзначалося в ньому, — который от працы рук своих и в поте лица мусит ясти хлеб свой и с тоеж працы и поту мусит досить чинити и давати пану што ему розкажут. Звыкл был от предков своих отдавати, што належало богу, и што належало пану»³⁰.

Перші паростки нового суспільства І. Вишенський вбачав у способі життя тих представників простого народу, які подвижницьки виконували заповіді християнської релігії. До цього ж він закликав і феодалів. «Хто ж ест хлоп и неволник? — запитував письменник. — Только тот, который миру сему, яко мужик, яко хлоп, як поиманец, як неволник, служит, который образ и кшталт вы, панове, носите для того, иж мира сего хлоп и неволници есте... Который от бога ся породит, тот ест шляхтич. А вы соппротивно перевернули всѣ писма в той безбожной земли и, от крѣви и похоти, от смрада родячиесе, пошляхтѣли и попышнели есте и божиных рабов поругаете! Молю tedy вас, того ся обычая остане и покаанне за зле пожитое время учинѣте»³¹.

Деякі дослідники обстоюють думку про те, що філософські погляди І. Вишенського базувалися на принципах неоплатонізму містико-пантеїстичного характеру*. Так, І. В. Паславський підкреслює, що письменник акцентував увагу на проблемі ставлення людини до бога (питання про співвідношення бога, світу та людини було головним у неоплатоністичній філософії). Дослідник звертає увагу на те, що на противагу традиційним християнським поглядам про «олюднення» божества, полеміст обгрунтовував можливість обожнення людини. Він вважає, що давши містико-пантеїстичне трактування питанню про співвідношення людини і бога, за яким припускалося повне злиття її з абсолютом, І. Вишенський дійшов висновку, що в процесі пізнання істини стає можливою тотожність суб'єкта й об'єкта без втручання будь-яких факторів. У зв'язку з цим, твердить І. В. Паславський, письменник доводив не потрібність раціоналістичних доказів існування бога, а також заперечував доцільність існування церковної ієрархії та духовенства взагалі, тобто обстоював реформаційно-протестантську ідею про безпастирську церкву³².

Разом з тим аналіз творів І. Вишенського свідчить про те, що письменник-полеміст не відмовлявся повністю від християнського дуалізму й релігійно-церковного містицизму, а його реформаційні погляди не зводилися до проголошення безпастирської церкви. «Божественна благодать», на його думку, могла зійти на віруючих при посередництві як чорного, так і білого духовенства, котре мало вести «праведницький» спосіб життя. Особливого значення полеміст надавав чернецтву. Крайній аскетизм та подвижництво ченців, вважав, зокрема, він, висували їх на роль заступників людей перед богом, з'єднувальної ланки в системі «бог — людина». Так, відзначаючи соціально важливу, месіанську функцію чернецтва у справі духовного «порятунку» грішників, І. Вишенський писав: «Не надѣйтеся, не надѣйте спасения, если ся до тых клубуков з любовию не обратите. Я вас уверяю и тую тайну

³⁰ ЦНБ АН УРСР: Відділ книгознавства. Кир. 748.—С. 74.

³¹ Вишенський І. Книжка // Твори.—С. 76.

* Пантеїзм — філософсько-релігійне вчення, згідно з яким бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею. Для пантеїзму характерне вчення про еманацию (випливання) нижчих сфер буття з вищої, а також про надрозумне пізнання бога. Найбільш яскраво пантеїзм виявився у вченні неоплатоніків (містичний ідеалістичний напрям у філософії, що виник у період занепаду Римської імперії в III—VI ст.).

³² Паславський І. В. Назв. праця.—С. 32—36.

окрываю вам: если б тые каптуроносци межи вами не были, юж бы есте давно погибли, юже бы есте тые власти давно потратили... Але тые клобучники вас перед богом заступають, иж милость божия терьпит безбожность вашу, ожидаючи вас, да ся возвратите на покаяние... А если бы тые межи вами не были или не будут,—разумѣючи, разумѣйте! — иж як слина зчезнете и запустѣте!»³³.

У посланні письменника до черниці одного з українських монастирів Домнікії було зроблено наголос на чернечому аскетизмі як засобі духовного порятунку не лише «заблудлих» християн, що занедбали заповіді «істинної» релігії, а й для усіх віруючих. Полеміст обстоював тезу про особливу роль чернечої аскези — важливої, на його думку, підвалини, завдяки якій можливе моральне очищення православної пастви³⁴.

Про винятковий, богообраний статус ченців, який, до речі, не можна було порівняти із становищем у сфері релігії простих віруючих, мали свідчити навіть їхній одяг, взуття, манера стояти і зачіска. Цим атрибутам І. Вишенський надавав особливого, символічного значення та магічної сили³⁵. Вершиною апології ним чернецтва було твердження, що його спосіб життя є гарантом процвітання конфесійних справ* української народності й усього суспільства взагалі³⁶.

Крім чернецтва, своєрідним фетишем для віруючих, через який, на думку І. Вишенського, вони могли підійти до пізнання абсолюта, було біле духовенство. Однак не всякому духівнику він відводив таку почесну роль. Священником, твердив письменник, міг бути лише той, хто мав «набір» відповідних якостей, завдяки яким божественна благодать могла б надходити на всіх віруючих. Спираючись на відповідні висловлювання Іоанна Златоуста та інших богословів, І. Вишенський аргументував цю тезу так: «Ижъ священникомъ, вождемъ и наставникомъ многихъ быти не можетъ, кто просвѣщения и совершения с мудростию словѣсною (вѣдати, як кого спасати различно) не достигнѣт. Ко просвѣщению жь... и церковному духовному подвижному слѣду, первы степѣнь — очищение; от очищения входитъ в просвѣщение; от просвѣщенья — в совѣршеніе и крайнѣе верховнѣйшее благословіе»³⁷.

Найбільш радикальним моментом у поглядах полеміста було те, що його ідеї реформації церкви де в чому безпосередньо збігалися із завданнями визвольної боротьби українського народу, оскільки у них містилося невизнання світської влади Речі Посполитої, бо вона суперечила конфесійним інтересам української народності. Письменник обстоював думку про те, що роздані королем-католиком — провідником політики папи римського — церковні посади слід вважати недійсними. «Не примуйте и от короля данного,—закликав він,— без вашего избрания изжденѣте и проклинѣте: не в папежа бо вы крестилися и не в королеву власт... Лѣпше бо вам без владык и без попов, от диявола поставленных, до церкви ходити и православие хранѣти, нежели с владыками и попами, не от бога званными, у церкви быти и с тоє ся ругати, и православие попирати»³⁸.

Утопічна картина реформації церкви, намальована уявою І. Вишенського, повністю узгоджувалася і була пов'язана з ідеєю церковної організації часів раннього християнства. Пристосовуючи її до сучасного йому суспільства, мислитель обстоював право віруючих на обрання «істинних» пастирів, позбавлених вад, властивих церковникам-феодалам. Характерно, що особам, які обиралися б таким шляхом на свя-

³³ Вишенський І. Книжка // Твори.— С. 66.

³⁴ Вишенський І. Послання до Домнікії // Там же.— С. 192.

³⁵ Вишенський І. Книжка // Там же.— С. 58—63.

* Конфесійний — церковний, який стосується віросповідання, релігії; релігійний, духовний.

³⁶ Вишенський І. Позорище мислене // Твори.— С. 243.

³⁷ Там же.— С. 238.

³⁸ Вишенський І. Книжка // Там же.— С. 57.

щеницький сан, він відводив роль фетиша для своєї пастви. Ставши на позицію провіденціалізму в цьому питанні, І. Вишенський доводив, що обрання священників за традиціями ранньохристиянської общини нібито визначатиметься волею бога. «Не попы бо нас спасут, или владыки, или митрополиты, але вѣры наше тайнство,— писав, зокрема, полеміст,— ...тоє нас спасти мает. Прето вы пастыря собѣ такого избирайте; прежде назнаменайте нѣколико особ от жития и разума свѣдѣтельствованных, яко сут благоговѣйны и правовѣрны, таж узаконѣте собѣ день и пост и сѣтворѣте бдѣние... Бог... вам пастыра даст и объявит»³⁹. І Вишенський також виводив принцип обрання духовних пастирів з простого народу з біблійської традиції, згідно з якою з «безплідних» ієрархів і священників було знято сан та покладено його «на простых сѣтоткателей, рыболовов... и кожемяк»⁴⁰.

Ці радикальні реформаційні ідеї йшли врозріз з традиційною для церкви практикою. Її канони передбачали обов'язкову посвяту священнослужителів на посаду вищими ієрархами. Такий догмат було прийнято, зокрема, на соборі православного духовенства у Вільно в 1509 р.⁴¹

Перехід до церковної організації часів раннього християнства полеміст вважав можливим лише при створенні таких умов, коли миряни будуть не тільки обирати «істинних» пастирів, а й братимуть активну участь у боротьбі проти священників, «в блудѣ прелести валяющихся». При цьому еретичного забарвлення набувала його теза про те, що церква може бути врятована від «лжепастирів» і «лжеучителів» самими віруючими⁴².

Отже, реформаційні погляди І. Вишенського зводилися насамперед до очищення церкви від «скверни», якої вона набула як феодальний власник. Реформована, «правдива» церква мала стати, як випливає з його творів, єдино можливим джерелом божественної благодаті. Поза нею, вважав письменник, не могло бути духовного порятунку⁴³.

«Правдива» церква — це, на думку І. Вишенського, спрощена обрядність без «всяких прелестей и забобонов еретических и без пестроты»⁴⁴, богослужіння зрозумілою для простого народу мовою. Такі погляди логічно впливали з його філософсько-богословського ставлення до системи «людина — бог».

Крім духовенства й церкви, які мали бути з'єднувальною ланкою, посередниками між богом та людьми, необхідним елементом на шляху до духовного порятунку, однією з умов останнього, прилучення до «божественної» істини він вважав «богоугодні» діла віруючих⁴⁵. Тому полеміст відкидав різноманітні логічні мудрування богословів, які применшували значення віри в процесі духовного прозріння людей. «Дай ми простую вѣру соборное и апостолское церкви,— закликав І. Вишенський,— голым и сущим писанием апостол преданую и от собора избраженную»⁴⁶. Однак при такому підході до питання він відкидав діалектику, а також вчення Арістотеля і Платона⁴⁷. Характерно, що таке ж негативне ставлення до надбань світської культури, які поставила собі на службу, зокрема, католицька церква, було властиве й іншим українським письменникам-полемістам. Так, анонімний автор полемічного твору «Пересторога» (1605 р.) різко засуджував стан

³⁹ Там же.— С. 57.

⁴⁰ Там же.— С. 103.

⁴¹ ЦНБ АН УРСР. Відділ книгознавства. Кир. 1743, комп. 10.— С. 17, 18.

⁴² Вишенський І. Книжка // Твори.— С. 98, 99; Вишенський І. Зачапка мудрого латинника з глупим русином // Там же.— С. 200—201.

⁴³ Вишенський І. Короткослівна відповідь Петру Скарзі // Там же.— С. 167, 168.

⁴⁴ Там же.— С. 55.

⁴⁵ Там же.— С. 143—144.

⁴⁶ Там же.— С. 130.

⁴⁷ Вишенський І. Книжка // Там же.— С. 57; Вишенський І. Зачапка мудрого латинника з глупим русином // Там же.— С. 202—203, 226.

речей, коли «мудрость света того панует, где философия поганская, Аристотелева наука»⁴⁸.

Дохідлива та зрозуміла для широких мас віруючих мова, якою І. Вишенський закликав викладати постулати православної релігії, також мала слугувати реформованій церкві. «Нѣкоторые наши на словенский язык хулят и не любят,— писав письменник-полеміст.— Ато для того диавол на словенский язык борбу тую мает, зане ж ест плодоносѣйший от всѣх языков и богу любимший: понеж без поганских хитростей и руководств, се ж ест кграмик, рыторык, диалектик и прочих коварств тщеславных, диавола вѣмѣстных»⁴⁹.

Питання про мову конфесії народних мас України на засадах, запропонованих І. Вишенським, мало велике значення для розвитку української культури, сприяло поглибленню етнічної самосвідомості мас і розумінню ними спільності свого походження з братніми російською й білоруською народностями. Як приклад «плодонося спасителнаго языка словенскаго» письменник-полеміст називав Велике князівство Московське⁵⁰.

Реформаційні та суспільно-політичні погляди І. Вишенського багато в чому узгоджувалися з практикою антифеодальної боротьби народних мас України, що підтвердилося і під час визвольної війни 1648—1654 рр. Саме в той період з особливою силою постало питання про визволення українських земель з-під влади «блудниці» — Речі Посполитої та польського короля — «Навуходносора»⁵¹, про возз'єднання їх з Росією. Соціальна програма повсталих селян України передбачала також знищення феодальної експлуатації, перехід земель й інших угідь до рук безпосередніх виробників, ліквідацію гнобителів незалежно від їх етнічної належності та встановлення рівності станів⁵².

Таким чином, проголошення існуючого суспільства з його соціальною несправедливістю неправдивим, розробка реформаційної програми, спрямованої проти феодалізованої церкви, обрання альтернативою експлуататорському суспільству ідеалу суспільного устрою, побудованого на принципах співжиття ранньохристиянської общини, обґрунтування природної рівності людей — усі ці ідеї І. Вишенського відображали сподівання експлуатованих народних мас. «...Всі масові рухи середніх віків,— писав Ф. Енгельс,— неминуче виступали під релігійною оболонкою, у формі боротьби за відновлення первісного християнства, що все більше і більше вироджується; але кожного разу за релігійною екзальтацією приховувались дуже відчутні мирські інтереси»⁵³. Твори І. Вишенського стали помітним явищем суспільно-політичного життя на Україні наприкінці XVI — в середині XVII ст. Під час селянсько-козацьких повстань 20—30-х років XVII ст., а також у ході визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. соціальні та етнополітичні лозунги повстанців часто збігалися з основними ідеями українського письменника-полеміста.

⁴⁸ Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові.— Львів, 1954.— С. 56.

⁴⁹ Вишенський І. Книжка // Твори.— С. 56.

⁵⁰ Вишенський І. Зачапка мудрого латинника з глупим русином // Там же.— С. 218.

⁵¹ Вишенський І. Книжка // Твори.— С. 80; Вишенський І. Коротко-слівна відповідь Петру Скарзі // Там же.— С. 170.

⁵² Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольоты // История СССР.— 1979.— № 3.— С. 73, 74.

⁵³ Енгельс Ф. До історії первісного християнства // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 444.

Питання історичного краєзнавства

О. Ф. ГНЕЗДІЛОВ (Москва)

ЗАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКИМИ ТА УКРАЇНСЬКИМИ СЕЛЯНАМИ КРИМУ В КІНЦІ XVIII ст.

Питання про заселення Криму в кінці XVIII ст. росіянами та українцями становить певний інтерес, тим більше, що в опублікованих джерелах з історії регіону як дореволюційного, так і радянського періодів, немає точних, підтверджен

них документами даних щодо років заснування перших російсько-українських сіл та діяльності їх поселенців у перші роки життя на кримській землі.

Оскільки безпосередньо історією цих населених пунктів глибоко ніхто не займався, роки заселення одних російських сіл залишилися невідомими, інших — названі довільно, іноді навіть за легендами. Так, датою заснування с. Мазанка (Санкт-Петербурзькі мазанки) Сімферопольського району вважають 1787 рік, пов'язуючи цю подію з подорожжю Катерини II до Тавриди.

На жаль, ця помилкова дата вказана і в «Історії міст і сіл Української РСР. Кримська область», виданій українською і російською мовами¹. Аналогічні неточності містилися у цій праці, виданій російською мовою, і щодо інших сіл (Грушівка, Верхоріччя)². Безпідставно також названо датою заселення слободи Зуя 1787 рік³.

У даному повідомленні зроблено спробу простежити процес заселення Криму росіянами та українцями в останній чверті XVIII ст. і уточнити дати виникнення перших їх сіл на півострові.

Відомо, що до включення Криму до складу Росії основною його продуктивною силою були греки і вірмени. В 1778 р. за ініціативою російського уряду їх було переселено у Приазов'я (31 386 чол.)⁴. Метою цієї акції було ослабити й без того відсталу економіку Кримського ханства і таким чином створити сприятливі умови для включення його до складу Росії.

Після приєднання Криму до Росії постало завдання якнайшвидше його заселити і розвинути економіку Тавриди. Урядом було вжито заходів для переміщення до Криму державних і поміщицьких селян з центральних намісництв, але першими його поселенцями стали відставні солдати з полків російських військ, розташованих на півострові та на Дону.

Вже 4 грудня 1783 р. новоросійський генерал-губернатор Г. О. Потьомкін зобов'язав командуючого сухопутними й морськими військовими силами в Криму генерал-поручика О. А. Ігельстрома подати йому іменні списки нижчих чинів для заснування солдатських слобід⁵. Виконуючи цей наказ, О. А. Ігельстром 20 червня 1784 р. надіслав правителю Таврійської області В. В. Каховському лист та іменний список нижчих чинів, відрахованих з 2-го, 3-го гренадерських і київського піхотного полків для заселення солдатських слобід. Кількома днями

¹ Історія міст і сіл Української РСР: Кримська область.— К., 1974.— С. 607.

² История городов и сел Украинской ССР: Крымская область.— Киев, 1974.— С. 207, 328.

³ Сельская повесть (г. Белогорск).— 1981.— 11 авг.

⁴ Центр. держ. військово-історичний архів СРСР, ф. ВІА, спр. 209, арк. 278—279.

⁵ Записки императорского Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1881.— Т. 12.— С. 292.

пізніше було відправлено списки солдатів з 1-го (Севастопольського) і 2-го (Феодосійського) корпусів⁶. Майбутні жителі слобід тимчасово зосереджувалися в Акмечеті (Сімферополі) й Старому Криму в командах капітанів Ванникова і Кононова. 27 липня того ж року В. Каховський одержав донесення від Кононова про прийняття ним ще 130 солдатів з Вятського піхотного полку Феодосійського корпусу⁷.

Як свідчать донесення, заселення солдатських слобід розпочалося в 1784 р.⁸ Це підтверджується також списками, складеними в 1793 р. у зв'язку з необхідністю виявлення збіглих військовослужбовців, а також встановлення повинностей для жителів півострова. В цих списках вказано, зокрема, вік мешканців слобід, їх вислуга, ким і коли їх відправлено на поселення⁹.

Починаючи з 1784 р. і до кінця XVIII ст. відставні солдати оселилися у слободах: Чуруксу (Ізюмівка) — 41 чол., Сали (Грушівка) — 82 чол., Зуя — 24 чол., Санкт-Петербурзькі мазанки (Мазанка) — 66 чол., Курці (Українка) — 28 чол., Мангуш (Прохладне) — 34 чол., Бія Сала (Верхоріччя) — 19 чол., Підгородна (Петровська підгородна, Петровська слобода) — 27 чол.¹⁰ Остання з них знаходилася неподалік Сімферополя і пізніше опинилася у міській смузі.

У періодиці, в тому числі газети «Крымская правда», подекуди з'являються статті, в яких невірно викладається історія перших російсько-українських поселень в Криму. Деякі автори повторюють помилки дореволюційних істориків, які стверджували, що новосели, зокрема відставні солдати, були неспроможні ефективно займатися сільським господарством¹¹. Ця категорія поселенців, мовляв, не витримала перших тяжких випробувань, «хліборобів з військових, мабуть, не вийшло». І далі робиться помилковий висновок: «Солдатські слободи (а їх в Криму було до десятка) зникли без сліду»¹². Всупереч цьому твердженню жодне з російсько-українських поселень не зникло. Вони існують і нині, а деякі з них у 1984 р. вже відзначили своє 200-річчя.

У 1786 р. почали переселятися в Крим державні селяни з центральних районів імперії. Того року в Сімферопольському повіті вже значилися села Барабанове, Баланове, Петрове¹³. Дрібні групи росіян і українців селилися у солдатських слободах і татарських селах.

Для прискорення заселення півострова в 1787 р. було дано наказ генерал-губернаторам дозволяти державним селянам з малоземельних місцевостей переселятися до Криму¹⁴. Однак при цьому майбутні поселенці мали розраховуватися з надзвичайно обтяжливими податками та недоїмками за старим місцем проживання. Право їх переселятися стримувалося також прямою забороною переміщатися до певних губерній. Так, указом від 1796 р. не дозволялося селянам самовільно переходити до Катеринославської, Вознесенської, Кавказької губерній та Таврійської області¹⁵. Та незважаючи на ці складності, заселення Тавриди державними селянами, хоч і повільно, але продовжувалося. Лише в 1796 р. з Чернігівщини туди переїхали, за неповними даними, 6650 чол., частина яких оселилася на півострові¹⁶.

⁶ Держ. арх. Кримської обл. Відділ давніх фондів, ф. 799, оп. 3, спр. 10, арк. 24, 24 зв. (далі — ДАКО, ВДФ).

⁷ Там же, арк. 11, 11 зв.

⁸ Там же, арк. 74.

⁹ Там же, спр. 230, арк. 10—38.

¹⁰ Там же.

¹¹ Статистический журнал. — СПб., 1806. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 203.

¹² Чушков Б. Солдатская слобода // Крымская правда. — 1978. — 30 авг.

¹³ ДАКО, ф. 27, оп. 1, спр. 3688, арк. 12.

¹⁴ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730—1823. — Одесса, 1836. — Ч. 1. — С. 196.

¹⁵ Дружинин И. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. — М., 1946. — С. 26.

¹⁶ Крым: Литературно-художественный альманах Крымского отделения Союза писателей. — 1958. — № 8. — С. 118.

Одержавши великі площі дарчих земель, поміщики наприкінці 90-х років XVIII ст. почали перевозити своїх кріпаків до Тавриди. Так, вже у 1788 р. командуючий військами в Криму генерал-аншеф М. В. Каховський поселив у своєму селі Азамат (Малинівка) Феодосійського повіту 50 кріпосних селян із своїх сіл Могилівського і Катеринославського намісництва¹⁷. Відсутність чи обмежена кількість власних робітників змушувала поміщиків приймати до своїх господарств навіть збіглих селян. Так, навіть обласний підскарбій Жардев оселив у своєму маєтку у Феодосійському повіті 6 таких селян¹⁸. Водночас відбувався стихійний процес заселення солдатських слобід та інших населених пунктів бурлаками, збіглими кріпаками та вільними людьми¹⁹.

На початку 90-х років в області було виявлено значну групу збіглих. У зв'язку з недостатнім заселенням півострова власті змушені були визнати недоцільним їх повернення до місць колишнього проживання. Тому 24 лютого 1794 р. Таврійська казенна палата, маючи на увазі «різних станів виходців з паспортними і без оних, які проживають в області по кілька років і не бажають іти на колишні місця», ухвалила брати з них підписку, «щоб вони у казну податки сплачували»²⁰. Поміщикам було дозволено приписувати їх до своїх маєтків. Так, в 1795 р. рішенням Феодосійського нижчого земського суду 44 чол. були залишені у поміщика Мордвинова у селі Суук-су (Перевальне) Феодосійського повіту як наймані працівники²¹.

Заселення Криму кріпаками просувалося дуже повільно, тому їх питома вага серед переселенців була незначною. На початок 1793 р. там налічувалося лише 226 кріпосних селян²². При цьому значна їх частина використовувалася у сфері обслуговування. Напередодні реформи 1861 р. кількість кріпаків у Таврійській губернії не перевищувала 5168 душ чоловічої статі²³, за іншими даними — 4823²⁴.

Лише після ліквідації кріпосного права стало можливим масове переселення до Криму. Сільське населення російського та українського походження поповнювалося насамперед за рахунок вільних від кріпосної залежності жителів.

За ревізією 1796 р. в Таврійській області, крім вищеназваних сіл, були Верхні Сабли, Владимирівка, Чиста, Богданівка, Нотарівка, Кроми-дівка (у Сімферопольському окрузі), Єлизаветівка, Іванівка й Олександрівська (у Феодосійському окрузі), Степанівка і Три Алабами (в Євпаторійському окрузі)²⁵ та ряд інших, що утворилися внаслідок переселення в Крим казенних і поміщицьких селян.

Поселенці зазнали величезних злигоднів і труднощів, пов'язаних з освоєнням області. Так, з 1784 р. до середини 1785 р. там лютувала чума²⁶. Господарське життя на півострові було майже паралізоване. Одержана жителями солдатських слобід від казни допомога (худоба та сільськогосподарський реманент) була недостатньою. Це визнавав навіть Г. Потьомкін, який писав у квітні 1787 р. В. Каховському: «Велика кількість поселенців зазнають великих нестатків від того, що не мають достатньої кількості орної худоби і землеробських знарядь,

¹⁷ ДАКО, ВДФ, ф. 799, оп. 1, спр. 160, арк. 10 зв.

¹⁸ Известия крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе.— Симферополь, 1957.— Т. 23.— С. 83.

¹⁹ ДАКО, ВДФ, ф. 26, оп. 1, спр. 782, арк. 9—11.

²⁰ Там же, ф. 9, оп. 1, спр. 20, арк. 11.

²¹ Там же, арк. 1—3, 5, 7.

²² Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730—1823.— Одесса, 1836.— С. 221.

²³ История городов и сел Украинской ССР. Крымская область.— С. 21.

²⁴ Центр. держ. истор. арх. СРСР, ф. 1263, оп. 1, спр. 2904, арк. 16 (далі ЦДІА СРСР).

²⁵ Известия Крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе.— Симферополь, 1957.— Т. 23.— С. 85.

²⁶ Известия Таврической ученой архивной комиссии.— 1897.— № 4.— Ордер Г. Потемкина № 354 24 августа 1786 г. (далее—ИТУАК).

оскільки на чотири родини і більше видано з казни лише по три пари волів, по одному плугу і возу... по дві родини і більше живуть в одній хаті, а деякі з поселенців у тісних і нездорових землянках»²⁷. Однак водночас Потьомкін вимагав, наприклад, щоб у слободі Альошки обмежили й без того мізерні пільги: «а круп їм зовсім не давати, а звеліти, щоб вони заробляли собі її самі»²⁸.

Слід відзначити, що не всі поселенці зазнавали таких труднощів. Так, перед відправкою на поселення групи заштатних церковників Потьомкін дав вказівку Каховському виділити їм у Таврійському степу «вигідних для житла угідь і хліборобства місць» і вимагав доставити їх до місць проживання за казенний рахунок, забезпечивши всім необхідним^{28а}.

Соціальна нерівність виявлялася і в питаннях землекористування. Ненадійним виявилось право поселенців на користування землею, одержаною від казни. З перших років заселення слобід почалася нерівна боротьба їх жителів із сусідніми поміщиками. Вже у 1798—99 рр. було проведено перерозподіл значних площ земельних наділів поселенців на користь можновладців. Наприклад, у жителів с. Зуя «відрізано землі колезькому асесору Тібекіну 400 десятин»²⁹, а всього до 1799 р. в їх користуванні замість одержаних 3750 дес. землі залишилося лише 1724 дес. 1571 кв. саж.³⁰ Відібрано значну частину земель також у населення слобід Сали, Петровська підгородна, Курці та ін. На початок XIX ст. для всіх поселенців було встановлено подушний та оброчний казенний збір у розмірах: для державних селян — 5 крб. 26 коп., монастирських селян — 3 крб. 26 коп., козаків — 2 крб. 76 коп., міщан — 2 крб. 50 коп., «військових поселенців» — 2 крб. 30 коп.³¹

Зростання кількості російського і українського населення в Криму сприяло піднесенню продуктивних сил області: розширювалися посівні площі, вирощувалися нові сільськогосподарські культури, міським жителям постачалися городні овочі³².

Відомо, що економіка Кримського ханства мала однобічний характер. Основним заняттям місцевого населення — татар — було малопродуктивне пасовищне скотарство. Землеробство було примітивним, сіяли в основному просо і ячмінь. Так, кримський суддя П. Сумароков писав, що місцеві жителі орали землю плугами, запрягаючи в них 8—10 охлялих волів, борони робили з колючого хворосту, без зубів, на молотьбі використовували коней, після чого в соломі залишалося багато зерна³³. Як неодноразово вказував у звітах таврійський губернатор, місцеві жителі «мало вправляються у землеробстві»³⁴. Тому пізніше, у 1787 р. за розпорядженням Потьомкіна кожний сільський двір зобов'язувався щороку засівати «три чверті озимини та дві чверті ярини»³⁵. Жила основна маса місцевих жителів у вбогих селах, вікна в хатах були без скла. Населення колишнього ханства не мало навіть найпростішого начиння. У Крим ввозили дерев'яні ступи, чашки, ложки³⁶. У цих умовах заселення регіону російськими та українськими селянами об'єктивно сприяло відродженню Тавриди. Губернатори краю неодноразово відзначали, що, незважаючи на величезні труднощі, ро-

²⁷ Там же. — 1889. — № 7. — С. 3.

²⁸ Там же. — С. 15.

^{28а} Там же. — 1897. — № 4. — С. 10.

²⁹ Центр. держ. арх. давніх актів (далі — ЦДАДА), ф. 1339, оп. 2, ч. 2, спр. 5, арк. 1.

³⁰ Там же, спр. 61.

³¹ ИТУАК. — 1916. — № 53. — С. 161—168.

³² ДАКО, ВДФ, ф. 26, оп. 1, спр. 782, арк. 9—11 зв.

³³ Сумароков П. Досуг Крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. — СПб., 1805. — Ч. 2. — С. 11.

³⁴ ЦДА СРСР, ф. 1281, оп. 1, спр. 131, арк. 120 зв.

³⁵ ИТУАК. — 1918. — № 54. — С. 89.

³⁶ Сумароков П. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 160.

сійські поселення подають чудові приклади господарювання³⁷. У відомості, підписаній В. Каховським, вказувалося, що в «новозаведених в Тавріді поселеннях» вже в 1786 р. було зібрано перший урожай пшениці, жита, гороху, ячменю, полби, вівса, гречки, конопель тощо³⁸. Тільки за період з 1787 по 1799 рр. посіви хлібних культур у Таврійській області зросли більш як у 3,5 рази³⁹. Розвивалися також садівництво і городництво. Незабаром з'явилася картопля, завезена туди поселенцями з інших областей, а пізніше — кукурудза⁴⁰.

Економіка Тавріди поступово набирала сили. Перші поселенці передавали трудові навички місцевому населенню, запроваджували землеробську культуру і таким чином внесли значний вклад у становлення і розвиток приєднаного краю як складової частини Російської держави.

³⁷ ЦДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 1478, арк. 895.

³⁸ Бібліотека ім. І. Є. Салтикова-Щедріна. Відділ рукописів, ф. 609, спр. 435, арк. 1—5.

³⁹ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1780 гг.— М., 1959.— С. 137.

⁴⁰ Там же.— С. 263.

С. Д. СВОРАК (Івано-Франківськ)

ЗМІЦНЕННЯ НАВЧАЛЬНО-МАТЕРІАЛЬНОЇ БАЗИ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1956—1961 рр.)

Розвиток радянської школи невіддільний від розвитку соціалістичного суспільства і трудових звершень нашого народу. Одним з найважливіших завдань, що їх вирішує Комуністична партія в процесі будівництва комунізму, є виховання нової людини. КППС надає великого значення підвищенню ролі загальної освіти у цій справі. Розв'язання даного завдання вимагало й вимагає зміцнення та дальшого розвитку навчально-матеріальної бази шкіл. Втілюючи в життя реформу загальноосвітньої й професійної школи, зазначалося на XXVII з'їзді КППС, необхідно насамперед зміцнити матеріальну базу шкіл, ще більше наблизити розглядувані навчальні заклади до виробництва, піднести їх роботу на якісно новий рівень тощо¹.

Для забезпечення високого рівня навчання учнів необхідно мати кваліфікованих учителів, створити широку мережу шкіл, обладнати в них учбові кабінети, майстерні, лабораторії, спортивні зали, систематично постачати їх навчально-наочними посібниками, меблями, а також виділити для проведення практичних занять ділянки землі, комплекти машин та інвентаря.

Однією з найбільш складних проблем для загальноосвітніх шкіл західних областей України у 1956/57 учбовому році була багатозміність їх роботи. Чимало шкіл проводили заняття в дві, а то й у три зміни, що значною мірою негативно відбивалося на здоров'ї дітей та не давало можливості активно розгорнути позакласну роботу. Особливо багато таких учбових закладів було у Ровенській (65,3%), Волинській (56,7%) та Івано-Франківській (56,1%) областях. Крім того, в 1955/56 навчальному році з 555 загальноосвітніх шкіл західних областей УРСР тільки незначна частина мала обладнані кабінети і майстерні². У 1957/58 учбовому році кабінети хімії мали 42% шкіл, біології — 44%, майстерні по обробці металу — 31%³. Низькими темпами велося й капітальне будівництво. У 1955/56 навчальному році в 6-ти західних областях було побудовано та введено у дію лише 30 шкільних приміщень⁴.

Важливою віхою у розвитку народної освіти в країні став XX з'їзд КППС, який відзначив ряд недоліків у роботі шкіл і накреслив заходи по їх ліквідації⁵. Особлива увага на ньому зверталася на зміцнення учбово-матеріальної бази цих навчальних закладів — важливої умови піднесення рівня їх роботи. В Директивах по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956—1960 рр. XX з'їзд КППС поставив завдання збільшити обсяг будівництва міських шкіл у шостій п'ятирічці приблизно в 2 рази порівняно з п'ятою, роз-

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 198.

² Підраховано за: Центр. держ. арх. Жовтн. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 2130, арк. 10, 134 (далі — ЦДАЖР УРСР).

³ Там же, спр. 2349, арк. 122.

⁴ Там же, спр. 1933, арк. 5; спр. 2130, арк. 8, 130.

⁵ Див.: КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1971.— Т. 7.— С. 158.

ширити мережу шкільних інтернатів, а також визнав доцільною широку участь колгоспів у будівництві й обладнанні цих навчальних закладів⁶. Особливо гостро, зокрема, постало питання про ліквідацію двота тризмінності в роботі міських загальноосвітніх шкіл.

Виконуючи рішення з'їзду, партійні й радянські органи західних областей республіки розгорнули велику роботу по спорудженню шкіл. Особливо велика увага цьому питанню приділялась у Волинській, Тернопільській і Ровенській областях, де в роки німецько-фашистської окупації народній освіті було завдано найбільших збитків.

Протягом 1956/57 навчального року за рахунок коштів з місцевого бюджету, колгоспів та планового будівництва на Тернопільщині додатково було побудовано 230 класних кімнат, що дало можливість перевести на однозмінне навчання 72% школярів області⁷.

До участі в будівництві шкільних приміщень широко залучалися колективні господарства. З цінною ініціативою виступили, наприклад, трудівники колгоспу ім. С. М. Будьонного с. Хряськ Колківського району Волинської області, які організували будівництво семирічної школи методом народної будови⁸. Таким же чином у 1957 р. на Волині було споруджено 60 шкіл⁹. У 1958 р. у 5-ти західних областях силами колгоспників було введено в дію 105 шкільних приміщень, обладнано меблями та наочними посібниками 960 класних кімнат¹⁰.

Проте, незважаючи на деяке поліпшення організації будівництва шкіл, значна частина цих навчальних закладів республіки, у тому числі й західних областей, продовжувала працювати в дві зміни. У 1958/59 учбовому році, наприклад, так працювали 47% шкіл Волинської області, 51,6% — Ровенщини, 34,6% — Львівщини¹¹.

Партійні та державні органи західних областей України накреслили ряд заходів по мобілізації ресурсів для введення у дію додаткової площі в цих навчальних закладах. Внаслідок вжитих заходів у 1960/61 учбовому році всі школи Івано-Франківської й Тернопільської областей, 75,5% — на Волині, 74,4% — на Львівщині, 82,3% — на Ровенщині були переведені на однозмінне навчання¹².

Успішно розв'язати завдання переходу до загального політехнічного навчання можна було лише за умови створення відповідної матеріальної бази, всебічного використання внутрішніх резервів. Важливу роль у цій справі відіграли підприємства, які передавали школам обладнання, що не використовувалось у виробництві, але було придатне для учбових цілей. Це дало можливість за короткий строк успішно організувати політехнічне навчання, створити при школах майстерні по обробці металу і дерева, автомобільні та тракторні класи, електротехнічні кабінети тощо. Так, підприємства й організації Волинської області в 1955/56 учбовому році безплатно передали школам 6 тракторів, 30 автомобілів, 20 електродвигунів, 17 токарних верстатів та іншу техніку¹³. Підприємства Львівщини у 1957 р. передали підшефним школам 155 автомашин, 92 токарних і фрезерних, 44 свердлильних, 177 столярних, 30 токарних верстатів по обробці деревини, 25 тракторів, 96 електромоторів тощо¹⁴.

Значну допомогу школам західних областей України подавали трудящі всіх братніх республік нашої країни. В 1957 р., наприклад, робітники Ростова-на-Дону надіслали середній школі № 49 Львова

⁶ Директиви XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956—1960 рр.— К., 1956.— С. 57.

⁷ Держ. арх. Тернопіль. області, ф. Р-18, оп. 2, спр. 113, арк. 6.

⁸ Міневич В. Цінна ініціатива // Рад. Волинь.— 1957.— 3 берез.

⁹ Цифри і факти // Там же.— 1 черв.

¹⁰ Підраховано за: ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 2584, арк. 76.

¹¹ Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури.— Львів, 1975.— С. 72.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 3532, арк. 115.

¹³ Держ. арх. Волин. області, ф. Р-59, оп. 11, спр. 180, арк. 10.

¹⁴ Розвиток народної освіти на Львівщині.— Львів, 1957.— С. 49.

прекрасну радіотехнічну майстерню, а школі № 44 цього ж міста — повний комплект обладнання для слюсарної майстерні¹⁵.

Втілюючи в життя рішення XXI з'їзду КПРС, XXI з'їзду Компартії України й положення Закону про школу, працівники освіти регіону доклали багато зусиль для зміцнення матеріальної бази загально-освітніх навчальних закладів. Так, у 1959/60 учбовому році учні Волинської області під керівництвом досвідчених педагогів виготовили 445 тис. одиниць саморобного наочного приладдя на суму 439 тис. крб., у тому числі — 339 столярних, 149 токарних верстатів, 66 358 різних інструментів для шкільних майстерень тощо. Силами колгоспів, громадськості та учнівських виробничих бригад протягом 1959 р. в школах Волині створено й обладнано 86 майстерень¹⁶. До початку 1960/61 навчального року 60 нових шкільних майстерень було організовано в Івано-Франківській області¹⁷, 169 — на Тернопільщині¹⁸.

Поліпшенню політехнічного навчання у школах сприяло, зокрема, зростання кількості учбових кабінетів. З 1956 по 1959 рр. тільки в Тернопільській області їх чисельність зросла у 3 рази¹⁹ і становила 1363 одиниць²⁰. Особливо збільшилася кількість кабінетів з фізики, хімії та біології. Вони становили 72% решти їх у загальноосвітніх школах²¹. Загалом за досліджуваний період чисельність кабінетів і майстерень у цих навчальних закладах 5-ти західних областей республіки зросла більш як на 3,5 тис. одиниць²². Завдяки цьому в кожній середній та восьмирічній школі регіону учні одержали можливість вивчати різні виробничі спеціальності, там значно підвищився рівень шкільного політехнічного навчання.

Взаємодія органів народної освіти й господарських органів дала можливість значно поліпшити постачання шкіл меблями, приладами, проекційним обладнанням. На початок 1960/61 учбового року у ці навчальні заклади Івано-Франківської області було завезено 12 200 парт і 1100 столів²³. 8 тис. парт на той же час виготовили промислові підприємства Тернопільщини²⁴.

У 1961 р. школи західних областей УРСР в основному були забезпечені партами та класними дошками, хоч якість їх у багатьох випадках не відповідала існуючим нормам. Значно поліпшилося постачання цих учбових закладів проекційним обладнанням. У тому ж році були кінюфібковані всі восьмирічні й середні школи регіону²⁵.

Введення в дію Закону про школу²⁶, реорганізація семирічних шкіл у восьмирічні, збільшення капітального будівництва цих навчальних закладів за типовими проектами, створення пришкільних інтернатів, організація підвезення учнів з віддалених сіл — усе це дало можливість значно скоротити кількість початкових і приступити до зміцнення учбово-матеріальної бази восьмирічних та середніх загально-освітніх шкіл. Так, у 1960/61 навчальному році завдяки реорганізації початкових шкіл у середні й восьмирічні чисельність перших зменши-

¹⁵ Розквіт народної освіти в західних областях України. — К., 1979. — С. 88.

¹⁶ Держ. арх. Волин. області, ф. Р-59, оп. 11, спр. 390, арк. 11.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 7, спр. 647, арк. 34.

¹⁸ Шевчук Г. Ліквідація двозмінного навчання — важлива партійна справа: В ногу з життям. — К., 1961. — С. 26.

¹⁹ Кондратюк С. Шляхами розвитку народної освіти // Вільне життя. — 1959. — 12 серп.

²⁰ Шевчук Г. Назв. праця. — С. 26.

²¹ Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. — Львів, 1975. — С. 76.

²² Раков В. С. Боротьба партійних організацій західних областей України за зміцнення і розвиток навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл (1956—1961) // Комунізм — живе втілення ідей Великого Жовтня. — Львів, 1967. — С. 61.

²³ Держ. арх. Івано-Франків. області, ф. Р-3, оп. 2, спр. 549, арк. 14.

²⁴ Шевчук Г. Назв. праця. — С. 26.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 3532, арк. 3.

²⁶ Закон об укрєпленні связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в Украинской ССР. — Киев, 1959. — С. 16.

лася в середньому на 15—20%²⁷. Намітилася також тенденція до зменшення кількості восьмирічних і значного зростання середніх шкіл.

В результаті втілення у життя політики Комуністичної партії й Радянської держави в галузі народної освіти у західних областях Української РСР збільшилася кількість шкіл, значно зміцніла їх учбово-матеріальна база, почався перехід на кабінетну систему проведення уроків, розгорнулася активна робота по трудовому навчанню в при-шкільних майстернях.

Завдяки зростанню на спорудження шкіл державних асигнувань і участі у цій справі шефів — підприємств, організацій, колгоспів та радгоспів, а також широкої громадськості ці учбові заклади поповнились обладнанням, посібниками й приладами, необхідними для здійснення політехнічного навчання. Успіхи в будівництві шкіл дали можливість провести значну роботу по ліквідації двозмінного навчання. Якщо на початок 1961/62 учбового року школи з двозмінним навчанням по республіці становили 75,6% від їх загальної кількості, то у Тернопільській та Івано-Франківській областях 100% загальноосвітніх учбових закладів працювали в першу зміну²⁸.

Все це створило передумови для переходу до загальної середньої освіти. Разом з тим через слабку виробничу базу будівельних організацій спорудження шкіл відбувалося ще повільними темпами. Поповнення їх обладнанням, машинами, механізмами й матеріалами, необхідними для ефективного політехнічного навчання та трудового виховання учнів, ще не було поставлене на міцну державну основу і тому здійснювалося у рамках не завжди стабільного шефства.

Втілення в життя реформи загальноосвітньої й професійної школи на сучасному етапі вимагає значно зміцнити матеріальну базу цих учбових закладів, поліпшити оснащення кабінетів, майстерень та лабораторій сучасним устаткуванням, приладами, інструментами і навчальними посібниками²⁹.

Таким чином, зміцнення й розвиток матеріальної бази всієї системи освіти був і залишається в центрі уваги Комуністичної партії та Радянської держави. Зростання чисельності загальноосвітніх шкіл у західних областях України — це яскраве свідчення піклування КПРС про право трудящих на освіту, яке гарантується новою Конституцією СРСР та Конституцією УРСР й є невід'ємною ознакою радянського способу життя.

²⁷ Народне господарство Української РСР у 1971 році: Ювіл. стат. щорічник.— К., 1973.— С. 444.

²⁸ Підраховано за: ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 2349, арк. 119; спр. 2928, арк. 207; спр. 3532, арк. 115; Народне господарство Української РСР у 1964 році: Стат. щорічник.— К., 1965.— С. 345.

²⁹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 376—377.

В. М. СИРОТКІН (Київ)

ОБЩИННИ ПОЗЕМЕЛЬНИ ВІДНОСИНИ У ЗВИЧАЄВОМУ ПРАВІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII—XVIII ст.)

Актуальною проблемою історії України є дослідження характеру селянської общини на всіх етапах її існування¹. Сучасний рівень розвитку науки вимагає, водночас створюючи для цього відповідні мож-

¹ Див.: Инкин В. Ф. Крестьянский общинный строй в Галицком Прикарпатье: (Опыт сравнительного изучения поземельных союзов) // Автореф. дисс. ... д-ра ист.

ливості, конкретнішого визначення ролі останньої, зокрема, в соціально-економічних процесах феодального суспільства.

Важливе значення для вивчення етапів історичної еволюції, типологічних рис та регіональних особливостей української общини (громади) має дослідження процесу її функціонування у другій половині XVII—XVIII ст. на території Лівобережної України. Специфіка розвитку тут общинних відносин в зазначений період полягала в тому, що безпосередній вплив на їх характер справили результати визвольної війни 1648—1654 рр. Автор даного повідомлення поставив своєю метою на прикладі Лівобережжя показати, як характер і функції общини відбилися у правових нормах та правових уявленнях селян. При цьому, зважаючи на те, що земля була «базисом колективу», а землекористування — одним з головних елементів общинного господарського життя, найбільшу увагу приділено традиціям звичаєво-правової регуляції «селянсько-общинного»² землеволодіння.

Община була тією виробничою корпорацією, у рамках якої в основному забезпечувалося існування селянського господарства. В процесі трудової діяльності між селянами виникали різноманітні колізії, що вирішувалися на основі традиційних правових норм, які не входили до офіційного законодавства, але стійко побутували в селянському середовищі. Звід таких народних правових норм відомий у науковій літературі як «звичаєве право». За своєю природою, писав К. Маркс, воно могло бути тільки правом знедолених, неорганізованих трудящих верств³. Як свідчить наукова література останніх років⁴, виявлення традиційних правових норм, що використовувалися в повсякденному житті селян, може стати ефективним засобом дослідження характеру та діяльності української общини.

Будь-яких спеціальних записів, що стосувалися б народних правових уявлень XVII—XVIII ст., як і попередньої доби, на Україні не велося. Відомості про них можна знайти в різного роду офіційних та приватних документах, які зберігаються, зокрема, у фондах Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві і Рукописного відділу Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, а також містяться в публікаціях актових книг, родинних фондів, описів маєтностей, матеріалів Генерального (Румянцевського) опису Лівобережної України 1765—1769 рр. Купчі, обмінні, дарчі записи, судово-слідчі поземельні справи, скарги, матеріали численних ревізій тощо, хоч і містять у собі лише фрагментарну інформацію, в сукупності дають досить повну картину громадського побуту селян. Цінні висновки і спостереження з розглядуваної проблематики зроблено в ряді досліджень становища селянства дореволюційної Росії⁵ та монографічних розробок різних аспектів історії України доби пізнього феодалізму⁶.

Хоча Лівобережна Україна з середини XVII ст. і входила до складу Російської держави, однак селянська община тут протягом досліджуваного періоду розвивалася в дещо специфічних умовах, що відрізня-

наук.— Львов, 1978.— С. 4—8; Герасименко Н. О. Стан вивчення общинного землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн.— 1986.— № 7.— С. 104—111.

² Див.: Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років // Повне збір. творів.— Т. 16.— С. 234.

³ Див.: Маркс К. Дебати шостого рейнського ландтагу // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 1.— С. 119.

⁴ Александров В. А. Обычное право крепостной деревни России. XVIII—начало XIX в.— М., 1984.— С. 30—41.

⁵ Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России.— Воронеж, 1983.— 271 с.

⁶ Смолий В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. (Друга половина XVII—XVIII ст.).— К., 1985.— 264 с.; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— 263 с.; Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— Киев., 1986.— 134 с.

лися від тих, у яких вона існувала, наприклад, в центральних районах Росії. По-перше, після переможного завершення визвольної війни 1648—1654 рр. на Лівобережжі було ослаблено феодально-кріпосницьку систему. По-друге, в той час на значній частині території регіону відбувалося активне освоєння незайнятих, переважно цілих земель. Відзначені процеси, а згодом і їх наслідки справляли безпосередній вплив як на соціально-юридичний статус общини в системі феодальних відносин, так і на її внутрішню організацію. Досить тривалий час панівні класи були змушені рахуватися з певною самостійністю громади в багатьох питаннях її економічного життя та побуту. Певну специфіку мала українська громада і в структурно-територіальному плані. В цілому ж вона, як і російська община, була одночасно і колективним власником невеликої частки орних земель та більшості угідь, і колективом приватних власників основної площі орних земель.

Як свідчать історичні джерела, в основі значної частини общинного землеволодіння лежало загальновизнане у ті часи право першої заїмки — так звана займанщина. Вона являла собою колективне (групове) або ж поступове індивідуальне зайняття вільних (цілих) та пустуючих земель. Юридично цей інститут не був оформлений і діяв як норма звичаєвого права. З огляду на різні соціально-економічні та природно-географічні умови способи заїмки по всій території Лівобережної України не були однаковими. На півночі регіону (Стародубщина, Чернігівщина) вільних земель було мало. Тому їх займання тут відбувалося звичайно шляхом розчищення лісових ділянок — «ляд». Протягом XVII—XVIII ст. в історичних джерелах нерідко згадуються діброви, ліси, де «многое число пахатного поля і сенокосов разрабатывается»⁷. У південній же, степовій частині Лівобережжя практикувалася в основному пряма заїмка орних ділянок та сіножатей.

Займанщина ще була досить поширеною навіть у перші десятиріччя XVIII ст., але в міру того, як зростало феодальне землеволодіння, її застосування селянськими масами, за незначними винятками, стає неможливим. Все ж право першої заїмки майже до кінця XVIII ст. залишалося в різних місцевостях Лівобережжя вагомою підставою для експлуатації та успадування раніше зайнятих земель. На початку 1740-х років, коли було зроблено першу спробу кодифікації існуючих на Лівобережній Україні правових норм, воно увійшло до спеціальних артикулів⁸. На реальне застосування права заїмки вказував тогочасний знавець українських юридичних норм представник козацької старшини Ф. Чуйкевич. «Сталися все добра малоросіянам быть власними и собственными через займи», — писав він в одному із своїх трактатів⁹. Цікаво, що в 1772 р. аналогічне положення використала громада с. Покошич під час захисту своїх прав на землі від зазіхань з боку Новгород-Сіверського монастиря. Його ченці вимагали документальних доказів, яких у селян не було¹⁰. На право першої заїмки посилалися й піддані Скоропадських у чолобитній за 1785 р.: «Давних годов предки наши деревни Ляшковец обиватели с начала поселения своего позайми там на свободной земле при речке Убеди се-

⁷ Центр. держ. іст. арх. УРСР у Києві, ф. 146, оп. 1, спр. 31, арк. 1 (далі — ЦДІА УРСР); Центр. наук. бібл. АН УРСР. Рукописний відділ, ф. 1, № 53327, арк. 134 зв., ф. 11, № 18077 (далі — ЦНБ АН УРСР); Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. — М., 1897. — Кн. 4. — С. 29; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — Киев, 1851. — С. 226; Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Киев, 1893. — Т. 2 (Полк Нежинский). — С. 437.

⁸ Права, по которым судится малороссийский народ. — Киев, 1879. — С. 48.

⁹ Чуйкевич Ф. Суд и розправа в правах малороссийских // Матеріали до історії українського права. — К., 1929. — Т. 1. — С. 86.

¹⁰ Там же. — С. XXXIII—XXXIV.

нокоси розробляли лозу и лес»¹¹. Ці та інші подібні факти свідчать, що навіть наприкінці XVIII ст. поняттю «перша заїмка» належало важливе місце в правових уявленнях селян Північного Лівобережжя, де соціально-економічні умови для розвитку займанщини були менш сприятливими, ніж на півдні цього району.

Заснована на праві займу общинна власність могла поширюватися на орні та сінокісні землі, ліси, степи, чагарники, острови, річки, ставки тощо. У документах вони згадуються як «общие», «сполные», «громадские», «общественные», «неделенные», «мирские». Розпорядження та користування цією власністю було найважливішою функцією господарської діяльності громад. Всупереч поширеній в українській буржуазній історіографії думці про нібито «надзвичайну нерухомість та боязкість української общини в регулюванні внутрішніх поземельних відносин»¹² аналіз джерел показує, що в цій сфері громада виступала як активний суб'єкт права.

Освоївши ту чи іншу земельну площу, община розпоряджалася нею досить вільно і самостійно. Все, що стосувалося громадських земель, робилося обов'язково з відома й дозволу всієї громади («з порады обчей», «з общего нашего сельского совета»). Рішучу відсіч з її боку зустрічало самовільне вторгнення сторонніх осіб в общинні володіння, що вважалося порушенням норм звичаєвого права¹³. Так, у 1791 р. громада села Мицалівка (Золотоніський повіт) заборонила продаж землі та укладання купчих на неї «мимо сельского общества»¹⁴. В цьому знайшло свій вияв здійснення права власності громади на зайняту землю. Найбільш виразно виявлялося воно у фактах відчуження общинних земель. Аналіз джерел свідчить, що громада могла їх продавати¹⁵. Проте для всіх районів Лівобережжя реалізація цього права мала протягом досліджуваного періоду тенденцію до значного обмеження, спричиненої переходом основної маси общинних земель у середині XVIII ст. до рук української старшини та шляхти. Як правило, до подібної операції община вдавалася тоді, коли їй була необхідна певна сума грошей для громадських справ, наприклад, на ремонт або будівництво церкви, греблі, млина тощо¹⁶.

Часто покриття громадських витрат здійснювалося за рахунок тимчасового відчуження вільних земель та угідь стороннім особам та іншим общинам. Орендні умови при цьому визначалися відповідно до здавна встановлених у певній місцевості звичаїв. Наприклад, на початку 30-х років XVIII ст. для оренди степів у Гадяцькому полку було звичним, коли «посторонние з иных держав, которые пахают и косят,— дают десятую копу, а сверх того, и за день оранья дают по две копейки; сено косят с платежа денежного, именно от косара за день также по две копейки или третью копицу по давнему обыкновению»¹⁷. У найбільш повному вигляді право громади на всі землі, що їй належали, виявлялося під час вирішення питань, пов'язаних з прийомом до неї нових членів і наділенням їх землею й сінокосами. Це завжди від-

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 1219, оп. 1, спр. 163, арк. 116—117.

¹² Ефименко П. Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пг., 1916.— Т. 1.— С. 653.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 133, оп. 1, ч. 1, спр. 354, арк. 1—1 зв.

¹⁴ Лучицкий И. В. Формы заимочного владения в Малороссии // Юрид. вестник.— 1890, № 3.— С. 408.

¹⁵ Лучицкий И. В. Сборник материалов для истории общинных и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в.— Киев, 1884.— С. 1, 5, 72, 249, 251, 266, 267—269 та ін.

¹⁶ Лучицкий И. В. Сборник материалов.— С. 1, 6—7, 92, 122—123; Мотыжинский архив: Акты переяславского полка XVII—XVIII в.— Киев, 1890.— С. 24—25.

¹⁷ Материалы для отечественной истории. Издал Михаил Судяненко.— Киев, 1853.— Т. 1.— С. 254; Лучицкий И. В. Сборник материалов.— С. 69—70; Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии.— Киев, 1902.— Т. 3 (Полк Прилуцкий).— С. 259.

бувалося лише за згодою общинників¹⁸ та за умови, що новоприйняті обов'язково включаться у виконання громадських повинностей¹⁹. Значне місце в поземельних справах общини посідало економічне забезпечення церкви та її служителів. Беручи найактивнішу участь у виборі для себе священика та визначаючи йому розмір платні за виконання тих чи інших треб, громада вирішувала й питання про земельний наділ для нього та всього причту²⁰. Традиційність цього звичаю протягом XVIII ст. простежується, наприклад, по двох майже ідентичних за змістом договорах від 1713 та 1776 рр., що збереглися в родинному архіві Скоруп²¹.

Без відома та згоди громади не можна було на общинних землях засновувати хутори, будувати греблі, млини тощо²². З можливим громадським осудом за порушення цього правила мусили рахуватися, хоч і формально, навіть представники козацької старшини²³. Взагалі ж в умовах постійного зазіхання на общинні землі з боку шляхти, а згодом заможної козацької верхівки громади виявляли неабияку гнучкість. Часто-густо вони змушені були дарувати землі, поступатися ними на користь старшини в обмін на ті чи інші привілеї у виплаті податків та виконанні повинностей, або ж на знак вдячності за певні послуги на користь общини. Подібні угоди оформлялися як «добро-вільні», такі, що нібито ухвалювалися «єдиними усти и единым сердцем», «з любви и поради»²⁴. Та, поступаючись з різних мотивів угоддями, громада в інтересах своїх членів прагнула обумовити права нового власника. В угодах, наприклад, вказувалося, що він може користуватися тільки відведеною ділянкою землі або річки, не має права допускати до їх експлуатації сторонніх осіб тощо²⁵. Спорудження греблі дозволялося за умови, що це не спричиниться до затоплення угідь общинників²⁶. Коли в 1749 р. такий випадок трапився у Бубнівській Слободці (Переяславський повіт), то винуватець, бунчуковий товариш С. Томара, був зобов'язаний виділити потерпілим луки з власних угідь²⁷.

У селянській правовій свідомості в досліджуваний період традиційно зберігалось уявлення про те, що кожне село володіло певними «власними» угіддями (навіть якщо громади кількох сусідніх сіл користувалися не тільки на підставі офіційних документів, а й значною мірою традиційними звичаєвими нормами. Кордони займанщини тієї чи іншої громади, наприклад, позначалися спеціальними заорами. Нерідко площа громадських земель обмежувалася простором, який могла долати за день при пасінні худоба²⁸. Юридично права общин на різні види угідь фіксувалися й за допомогою певних знаків власності: мітки

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 30: Мотыжинский архив.—С. 207; Лучицкий И. В. Формы заимочного владения в Малороссии.—С. 412.

¹⁹ Лучицкий И. В. Сборник материалов...—С. 72.

²⁰ Лучицкий И. В. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в.—Земский обзор (Полтава)—1883.—№ 6.—С. 7—8.

²¹ Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп, Войцеховичей. XVII—XVIII вв.—Киев, 1884.—С. 174—175, 258.

²² ЦДІА УРСР, ф. 1219, оп. 1, спр. 40, арк. 5 зв.; Лучицкий И. В. Сборник материалов...—С. 12, 15, 127—128, 131—132, 255.

²³ Лазаревский А. М. Исторический очерк полтавской Лубенщины XVIII в. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі — ЧИОНЛ).—Кн. 2, 1896.—С. 113; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.—Прага, 1924.—Т. 1, вып. 1.—С. 159.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1219, оп. 1, спр. 40, арк. 5 зв.; ЧИОНЛ.—Кн. 11.—С. 48; Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.—Т. 112.—Львів, 1912.—С. 121.

²⁵ Лучицкий И. В. Сборник материалов...—С. 5, 125, 132; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины.—С. 92, 136.

²⁶ Актовые книги полтавского городского уряда XVII века.—Вып. 3.—Чернигов, 1914.—С. 41, 49, 52—53, 78—79; Мотыжинский архив.—С. 148.

²⁷ ЦНБ АН УРСР, ф. 66, № 58.

²⁸ Лучицкий И. В. Формы заимочного владения в Малороссии.—С. 404—405.

на деревах («знамена»), «копці» тощо²⁹. Цьому надавалося важливе значення, оскільки громада пильно стежила за межами своїх володінь. Коли, наприклад, на початку 70-х років XVIII ст. один з державців, який належав до родини Скоропадських, «начал вдиратися в общественные земли» с. Тур'ї (Чернігівський повіт), члени громади за загальною згодою провели нову межу і «знаки на деревах и тиоси положили»³⁰. Це один з численних фактів, який свідчить, що селяни навіть у боротьбі проти зазіхань можновладців прагнули дотримуватися загальноприйнятих звичаїв.

У багатьох випадках, як свідчать джерела, в разі виникнення земельних конфліктів для їх «справедливого» (в розумінні общинників) розв'язання зверталися до такого визнаного в селянському побуті авторитету, як пам'ять старожилів. Традиційна для тих часів повага до предків визначала ставлення селян до представників старшого покоління і як до хранителів общинних звичаїв, і як до живих свідків минулих подій. Їх пам'ять містила значну інформацію з усіх сфер селянського життя, зокрема й таку, яка нерідко ставала в пригоді при виникненні тих чи інших земельних колізій³¹. Це мало важливе значення саме для Лівобережної України, оскільки значна її частина була заселена на той час порівняно недавно. У матеріалах «Генерального слідства про маєтності (1729—1730 рр.)» і навіть Румянцевського опису (1765—1769 рр.) є дані про старожилів, які були не тільки свідками зайняття вільних земель, а й самі брали участь у заснуванні сіл і хуторів, у господарському освоєнні цих територій. Тому їх свідчення, як норма звичаєвого права, були, з точки зору селян, вагомою підставою для законного врегулювання конфлікту³².

Певні норми звичаєвого права лежали в основі здійснення й такої важливої общинної функції, як контроль над повсякденною експлуатацією громадських земель і угідь, а в ряді випадків також індивідуальних володінь общинників. На підставі традиційного права громада визначала строки посіву і збирання врожаю. Протягом XVIII ст. для всіх районів Лівобережжя звичайним було правило, за яким по завершенні косовиці та жнив індивідуальні наділи перетворювалися в колективні пасовища — толоку³³. Такий порядок землекористування, відомий у науковій літературі як «система відкритих полів», — одна з характерних ознак сільської общини взагалі, на Лівобережжі — зокрема. Окремі дані свідчать, що реалізація права громади на приватні володіння здійснювалася й шляхом розподілу між селянами ближніх і дальніх ланів³⁴.

Поряд з уявленнями селян про колективний характер їх прав на певні види громадських земель та угідь в общині існував цілий комплекс юридичних звичаїв та понять щодо подвірного індивідуального землеволодіння, що відбивав приватновласницькі тенденції у досліджуваній період в українському селі.

Актіві матеріали кінця XVII—XVIII ст. містять велику кількість відомостей про козацьке та селянське землеволодіння. Однак їх характер, як це видно з аналізу історіографії даного питання, ще й досі

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 133, оп. 1, т. 1, спр. 354, арк. 1—1 зв.; ф. 2038, оп. 1, спр. 27, арк. 1; Филимонов Е. С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения. — Пермь, 1895. — Вып. 2. — С. 9.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 1219, оп. 1, спр. 50, арк. 2—5; Лучицкий И. В. Формы занемочного владения. — С. 411.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 130, оп. 1, спр. 8, арк. 1—18; ф. 131, оп. 30, спр. 378, арк. 2; Громыко М. М. Проблемы и источники исследования этических традиций русских крестьян XIX в // Сов. этнография. — 1979. — № 5. — С. 37.

³² ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 53252, 53253; ф. 2, № 17395, 18363; Тарновский В. Юридический быт малоросса // Юридические записки. — М., 1842. — Т. 2. — С. 40—47.

³³ Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів, ф. 159, № 5675, арк. 4; Лучицкий И. В. Сборник материалов... — С. 103, 127—129.

³⁴ Лучицкий И. В. Сборник материалов... — С. 259, 260, 270.

остаточно не з'ясований. Більш чіткими є уявлення про козацьке землеволодіння. Після визвольної війни 1648—1654 рр. козаки мали право користуватися землею на свій розсуд та обертати її будь-яким чином на «власний пожиток». У міру зростання старшинського землеволодіння значна маса рядових козаків уже в першій половині XVIII ст. поступово втрачала економічну самостійність і перетворювалася на звичайних користувачів земельних наділів, що належали державцям, а в соціальному і правовому відношенні наближалася до простого селянства³⁵.

Що ж до селянського землеволодіння, то в дореволюційній і радянській історичній літературі неодноразово наводилися дані, які свідчать про порівняно широкі можливості селян у розпорядженні належними їм земельними угіддями. Звичайним явищем були передача земель у спадщину або в придане, а також їх обмін. Відомі факти (вони стосуються початку XVIII ст.), коли посполиті селяни, «маючи свои отчизние и дедизние грунты, оные запродают, а инде на державцев належитие себе в вечность обертаят»³⁶. В середині 30-х років XVIII ст. гетьманський уряд видав розпорядження, в якому суворо наказувалося «грунтов у подданих владельческих, без ведома владельцев их, не куповать и в заставу не принимать и для паханья на сейбу не наймать...»³⁷. Все ж факти купівлі-продажу такого характеру були відомі й протягом другої половини XVIII ст.³⁸

Форми розпорядження землею у господарському побуті селян були досить різноманітними і часто набирали вигляду реалізації права власності на неї. Належну оцінку цього явища, як і неправильного розуміння його українською буржуазною історіографією, дали радянські вчені. Суть їх висновків полягає в тому, що, з одного боку, якими б широкими не були часом права селян на володіння землею, вони в цілому були лише платниками феодальної ренти, а не її отримувачами, а з другого, — якими б, у свою чергу, не були великими права власності державця, він мусив рахуватися з правами землеволодіння селянина. Навіть якщо останній був кріпаком, можновладець не міг без кінця обмежувати його права на землю, не зачіпаючи тим самим своїх власних панських інтересів³⁹. Без усвідомлення цього неможлива правильна оцінка тих традиційних правових норм, якими общинники керувалися в реальному житті у сфері поземельних відносин.

Безперечно, на характер зазначених норм та інтенсивність їх вияву в правовій свідомості селян Лівобережжя значний вплив справило тимчасове ослаблення феодально-кріпосницької системи, викликане соціально-економічними змінами, що відбулися після успішного завершення визвольної війни 1648—1654 рр.⁴⁰. Посиленню ролі звичаєвого права в общинному житті сприяла й певна невизначеність діючих у той час норм офіційного законодавства. Це добре простежується на прикладі ситуації, що склалася після знищення польського магнатсько-шляхетського землеволодіння. Офіційно земля стала власністю Війська Запорізького. Та на практиці це виглядало не зовсім

³⁵ Гуржій О. І. Класи — стани та їх еволюція на Лівобережній Україні в період пізнього феодалізму // Укр. іст. журн. — 1985, № 3. — С. 77.

³⁶ Лучицкий И. В. Сборник материалов... — С. 75; Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 2. — С. 82.

³⁷ Процес приказний, виданий при резиденції гетманської 1734 р. // Матеріали до історії українського права. — Т. 1. — С. 26.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 179; ф. 110, оп. 1, спр. 3, арк. 110 зв.; ф. 131, оп. 30, спр. 378, арк. 11; ф. 57, оп. 1, спр. 424, арк. 28—30; ф. 983, оп. 1, спр. 16, арк. 1—2.

³⁹ Гуржій А. И. Развитие феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII столетия: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Киев, 1982. — С. 13.

⁴⁰ Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. — К., 1968. — С. 28.

так. Оскільки освоєння земель відбувалося значною мірою шляхом займанщини і базувалося на праві першої заїмки, це часом ставало причиною певної невизначеності земельної власності.

Аналіз джерел дає можливість з'ясувати характер деяких правових норм, що традиційно побутували в середовищі козаків та селян і регулювали їх поземельні відносини. Насамперед слід зазначити, що для народної правосвідомості в досліджуваний період характерним було змішування понять «власність» і «володіння» та «користування» і «розпорядження». Оброблювані наділи, що були тільки в їхньому користуванні, селяни вважали своєю власністю, причому навіть тоді, коли ці землі належали державцю, підданими якого вони вже не були. Наприклад, у скарзі 1731 р. посполиті Д. Апостола із Жарівського хутора писали, що деякі з них ще в 1715 р., а інші — в 1726 р. перейшли в його «державу» з с. Жарівка, яке належало Полуботкам. Весь час після переходу вони «владели грунтом своим жаровским и поля засевали», аж доки Полуботки «панщиною» зібрали на цих землях жито і копи поперевозили в Жарівку. В цьому селяни вбачали явне порушення своїх власницьких прав і просили гетьмана повернути їм як хліб, так і землі⁴¹. В одному з донесень 1759 р. до Генерального військового суду намісник Пустинно-Микільського монастиря у Києві скаржився, що піддані ряду монастирських маєтностей на території Лубенського полку, ухиляючись від сплати податків, перейшли в підсусідки до козаків. При цьому вони не тільки «все строение свое» перенесли, «но и всеми грунтами монастырскими, коими прежде в подданстве монастырском владели, оными и теперь владеют по-прежнему»⁴².

Наведені факти не слід розглядати як випадкові. У своїх діях селяни спиралися на цілком обґрунтовані в їх середовищі правові звичаї. Селянські ілюзії про власне право на ті чи ті землі породжувалися, головним чином, звичаєм, згідно з яким земельний наділ був спадковим і переходив за традицією від покоління до покоління. Додержання такого звичаю було важливою нормою звичаєвого права. Воно вело до постійного відтворення відносин, при яких селянин, за словами К. Маркса і В. І. Леніна, виступав як «традиційний володілець»⁴³ оброблюваних ним земель. Останні, за термінологією тогочасних джерел, мали назву «дедизние грунта», «грунта дедовские и отческие», «предковские», «отчизна», «дедизна» тощо. При виникненні земельних конфліктів селянам важливо було довести, що ці землі їх «из деда и отца». Це, на їх погляд, було вагомим аргументом при захисті своїх прав⁴⁴.

Крім «отчистого права» як доказу особистої власності на землю, селянська правосвідомість знала й визнавала також «право першої заїмки». Посилання на нього були звичайним явищем ще під час проведення Румянцевського опису (1765—1769 рр.) Лівобережної України. Трапляються вони і в ряді документів приватного характеру пізнішого часу. Проте вже на середину XVIII ст. істотної різниці між «отчистим правом» і «правом заїмки» не було — обидва вони відбивали спадковий характер землеволодіння, підкреслюючи при цьому колишню важливу різницю у способах одержання угідь. В «отчистому праві» фіксувалася, так би мовити, їх традиційна належність тій чи іншій родині. При посиланні ж на «право заїмки» вказувалися конкретні особи, які

⁴¹ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины. — С. 93.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 131, оп. 30, спр. 121, арк. 12—13 зв.; Селянський рух на Україні у другій половині XVIII—першій чверті XX ст. : 36. документів. — К., 1979. — С. 54.

⁴³ Див.: Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, т. 3 // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 25, ч. 2. — С. 332; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів. — Т. 3. — С. 161.

⁴⁴ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 424, арк. 225—228; ф. 2038, оп. 1, спр. 210, арк. 28, спр. 218, арк. 1.

свого часу першими приклали до тих або інших земель власну працю у будь-якій формі. Джерела, де йшлося про орні угіддя центральних і південних районів Лівобережної України, відзначають, що власники «роспахивали» їх «с целини»⁴⁵. Стосовно ж земель Північного Лівобережжя говорилися, що вони «з сирого кореня распахані»⁴⁶. Освоївши цілину або викорчувавши ліс на певних ділянках і вклавши в цю справу багато праці й коштів, селяни вважали такі землі своєю власністю, якою вони мали право розпоряджатися, принаймні в середині громади.

Подібне «трудова обґрунтування» власності, як свідчать джерела кінця XVII—XVIII ст., займало значне місце в системі звичаєво-правових норм і уявлень українського народу. Саме тому при відстоюванні власницьких прав характерними були актові визначення типу «грунта працею розробленіе», «на сиром корени розпрацьовані», або «през власную працю набитіе» та ін. Причому в народних юридичних уявленнях право вкладеної праці в освоєння земель поширювалося не тільки на того, хто безпосередньо цим займався, а й на його нащадків. На цей механізм переходу від безпосереднього трудового обґрунтування власності до спадкового на матеріалах російської общини слушно звернула увагу М. М. Громико⁴⁷. Значна кількість фактів свідчить про аналогічні правові уявлення й селян української громади⁴⁸.

Таким чином, вивчення общинних поземельних відносин на Лівобережній Україні кінця XVII—XVIII ст. дає підстави зробити висновок про їх значну зумовленість традиційними правовими нормами. Поширеність останніх є свідченням того, що в умовах пізнього феодалізму община залишалася важливою формою громадського і господарського життя селянства і зберігала за собою ряд функцій, за словами В. І. Леніна, товариської сусідської спілки⁴⁹ у розпорядженні земельним фондом. В той же час правова свідомість общинників містила цілий комплекс традиційних норм, якими вони керувалися при обґрунтуванні права власності на індивідуальні володіння.

⁴⁵ Лучицкий И. В. Сборник материалов...— С. 141; Лучицкий И. В. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии.— С. 414.

⁴⁶ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. — Чернигов, 1914.— С. 69, 117; Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии.— Киев, 1888.— Т. 1 (Полк Стародубский).— С. 255.

⁴⁷ Громыко М. М. Община в обычном праве сибирских крестьян XVIII—70-х годов XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1971.—Вильнюс, 1974.— С. 394—395.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 146, оп. 1, спр. 1; ф. 57, оп. 1, спр. 25, арк. 80, 809 зв.; Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII—XVIII ст.— С. 588—589; Филимонов Е. С. Румянцевская генеральная опись Суражского уезда. 1767 г.— Вятка, 1883.— С. 20—23.

⁴⁹ Див.: Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії // Повне збір. творів.— Т. 6.— С. 323.

Б. А. ЗВІЗДЕЦЬКИЙ (Київ)

ПИСЬМОВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПОЧАТКУ XI ст. НІМЕЦЬКОГО АРХІЄПІСКОПА-МІСІОНЕРА БРУНО ПРО РУСЬ У СВІТЛІ НОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У 1716 р. для німецького археолога Уффенбаха було зроблено копію з листа початку XI ст., адресованого королю Генріху II. Тоді ж встановили, що його близько 1008 р. написав німецький архієпископ-місіонер Бруно (після прийняття чернецького сану — Боніфацій). Цей лист увій-

шов до збірки неопублікованих документів, яка належала Уффенбаху, а після його смерті перейшла до Гамбурзької міської бібліотеки.

У XIX ст. російський повірений в справах у Гамбурзі Х. Є. Кудрявський передав відомому вітчизняному фольклористу-мовознавцю О. Ф. Гільфердінгу виданий у цьому місті збірник документів і матеріалів Уффенбаха, куди увійшов і текст вищезгаданого листа. Оскільки в ньому містилися важливі дані з історії Київської Русі початку XI ст., О. Ф. Гільфердінг опублікував його у журналі «Русская беседа»¹. Він навів латинський текст та переклад його російською мовою, а також прокоментував лист, подавши довідку про життя й діяльність Бруно.

Публікація цього джерела відразу ж викликала жвавий інтерес у вітчизняних істориків. Так, у 1873 р. Оглоблін зробив ще один переклад цього листа російською мовою і опублікував його в київському журналі «Университетские известия»². Він вважав, що Уффенбах мав неточну копію листа. Свій варіант перекладу Оглоблін зробив з публікації польського історика А. Беловського у збірнику «Monumenta Poloniae historica», виданому у Львові в 1864 р. На початку XX ст. І. Я. Франко, користуючись публікацією О. Ф. Гільфердінга, переклав лист Бруно українською мовою.

Порівняння перекладів О. Ф. Гільфердінга та І. Я. Франка, з одного боку, й Оглобліна, з другого, показує, що вони мають розбіжності суто філологічного характеру, які не міняють суті справи. Шоправда, в публікації А. Беловського була пропущена, на перший погляд, не дуже важлива деталь. Проте саме вона, як буде показано нижче, призвела до неправильних висновків деяких дослідників.

Отже, за О. Ф. Гільфердінгом, Бруно народився в кінці X ст. у родині німецького графа. Він одержав блискучу освіту. В юному віці прийняв сан ченця і його висвятили в єпископи. Папа римський призначив Бруно главою місії на сході. Юний місіонер з жаром взявся за справу. Близько 1007 р. він намагається поширити католицизм в Угорщині, але без особливого успіху. Можливо, що саме в той період у нього визріла ідея розповсюдити християнство серед печенігів. З ними він міг познайомитись в Угорщині, де жили деякі їх племена. Основні ж кочів'я печенігів розташовувалися в південноруських степах, у межиріччях Дунаю — Дніпра — Дону. Бруно переслідував, очевидно, подвійну мету: в разі успіху його місії Рим одержав би нову курію, а німецький імператор союзників та васалів, оскільки за середньовічною традицією правителі народу, що приймає християнство, фактично визнавали зверхність духовного пастира (у даному випадку папи) в церковних справах і сюзеренітет правителя держави — батьківщини місіонера.

По дорозі до печенігів Бруно провів місяць як гість у київського князя Володимира Святославича, який всіляко відмовляв його від небезпечної мандрівки вглиб степів. Він доводив місіонеру, що той буде вбитий язичниками-печенігами, як тільки переступить кордон їхніх володінь. Проте Бруно все ж вирішив їхати. Ось як він описує свою мандрівку:³ «...Отже, вже цілий рік сповнив свої дні та місяці, відколи, довго й дармо просидівши в Угорщині, ми покинули сей край і добралися до найжорстокіших з усіх язичників печенігів. Князь русів, великий своїм царством і багатством, держав мене місяць у себе проти моєї волі, буцімто я добровільно хотів сам себе погубити, і переконував мене, аби я не йшов до того безрозумного народу, де не знайду ніякої користі для душ, але хіба для себе смерть і то найганебнішу. Та коли не міг

¹ Гильфердинг А. Ф. Неизданное свидетельство современника о Владимире Святославиче Болеславе Храбром // Русская беседа.— 1856.— № 1.— С. 1—34.

² Оглоблин. Письмо архиепископа Брунона к германскому императору Генриху II // Университетские известия.— 1873.— № 8.— Отд. II.— Ст. IV.— С. 1—15. Переклад Оглобліна було опубліковано також в радянський час. Див.: Памятники истории Киевского государства IX—XIII вв.— Л., 1936.— С. 74—77.

³ Цит. за: Франко І. Я. Збір. творів: В 50 т.— Т. 47.— С. 493—494.

відмовити мене, і про мене, недостойного, перелякав його якийсь привид, сам зі своїм військом відпровадив за два дні до крайньої границі своєї держави, яку проти кочівника ворога обгородив з усіх боків дуже міцним і довгим частоколом. Коли ми доїхали до границі його краю, ми зупинилися перед брамою. Тоді він ізсів із коня на землю, а коли я із товаришами пішов наперед, він зі своїми воєводами пішов за нами, доки ми не дійшли до брами. Він сам зупинився на однім горбі, а ми стали на другім горбі. Взявши хрест у руки, я ніс його, співаючи святий вірш: «Petre, amas me? Pasce oves meas». Коли ми скінчили антифон*, князь прислав до нас свого воєводу, який сказав нам отсі слова: «Допровадив я тебе сюди, де кінчиться наша земля, а починається ворожа. Богом молю тебе, аби ти не тратив даремно життя на мою неславу! Знаю, що завтра перед третьою годиною тебе без ніякої причини жде гірка смерть». Я відповів йому: «Нехай бог отворить тобі рай, так як ти отворив нам вхід до язичників!» Що маю сказати більше? Три дні йшли ми і ніхто не напастував нас. Третього дня, се було 6 лютого, три рази, рано, в полудні й вечером, усіх нас із похиленими шиями водили під мечі, аби нас повбивати, і всі три рази від нападаючих на нас ворогів — так допустив господь і проводир наш св. Петро—чудесним знаком вийшли ми без образи. В неділю прийшли ми до більшого народу, і нам дали приміщення, поки кінні гінци не скликали весь народ на збір. Отож о дев'ятій під полудне покликано нас на раду, б'ючи батогами нас і коней. Нас зустріла незлічена юрба з кривавими очима і підняла страшенний вереск. Тисячі сокир, тисячі мечів піднялося понад наші голови, грозючи напруго повбивати нас. Томили нас аж до ночі, самі між собою в незгоді, поки старшини того народу не вирвали силою нас з їх рук і, почувши наше оповідання, не зрозуміли, що для добра прийшли ми до їх краю.

Отак із волі чудотворного бога і пресвятого Петра прожили ми серед сего народу 5 місяців, обійшли три округи, а четвертого не торкалися, але з нього прийшли до нас посланці від знатніших між ними. Несповна 30 душ обернувши на християнство, пальцем божим ми зробили між ними мир, якого, як вони самі говорили, ніхто, крім нас, не міг би зробити. «Сей мир, — мовили вони до мене, — зроблений тобою. Коли правда те, що ти навчаєш, ми всі радо зробимося християнами. Коли той князь русів буде хиткий у вірі, мусимо ждати тільки війни від нього, а не від християнства». З тою заявою прийшов я до князя русів, який задоволений бога ради дав закладника свого сина, а я посвятив одного з наших на єпископа, який разом із тим князівським сином пішов до краю печенігів. Отак для більшої слави та хвали спасителя бога дійшов християнський закон до народу, найгіршого з усіх язичників, які живуть на землі».

Однак оптимістичним сподіванням місіонера не судилося здійснитися. Печеніги так і не стали християнами. Сам же Бруно, як повідомляє Кведлінбурзький літопис, загинув від рук язичників 9 березня 1009 р., проповідуючи християнство серед литовських племен.

Проаналізуємо наведений лист. Бруно пише, що князь (а ним міг бути лише київський князь Володимир Святославич — Б. З.) проводив його з військом два дні шляху. День шляху у давнину не був сталою величиною. Скористаємося підрахунками академіка Б. О. Рибаківа, який визначає середню величину дня кінного шляху приблизно в 30—35 км⁴. Тому за два дні мандрівки місіонер міг від'їхати від Києва на 60—70 км. Таким чином, кордон між Руссю і печенігами проходив на такій же відстані від Києва. Цей кордон Володимир «...обгородив з усіх боків дуже міцним і довгим частоколом». Що ж це за частокіл? Ще в XIX ст.

* Антифон — у католицькій церкві спів, що виконують по черзі два хори або соліст і хор.

⁴ Рибаків Б. А. Геродотова Скифия.— М., 1979.— С. 21.

вчені висунули здогадку, що Бруно бачив на кордоні із степом Змійові вали, побудовані Володимиром для захисту своїх південних володінь від грабіжницьких наскоків печенігів. В оригіналі ці споруди названо латинським словом «sepe». О. Ф. Гільфердінг та відповідно І. Я. Франко перекладали його як «частокіл», а Оглоблін як «завал», «засіка». Водночас словники подають переклад слова «sepe» як «огорожа»⁵. Тоді кінець третього речення з листа Бруно слід перекласти: «...обгородив з усіх боків дуже міцною і довгою огорожею» (...firmissima et longissima sepe undique circumclansit). Причину неточності перекладачів легко зрозуміти — адже вони не мали ніякої додаткової інформації про конструкцію Змійових валів.

Завдяки дослідженням експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери таку інформацію вдалося одержати. Виявилося, що Змійові вали виконані у тій же будівельній техніці, що й вали давньоруських городищ — їх основу становили внутрішні дерев'яні конструкції⁶. Останні добре збереглися у тих місцях, де дерево горіло. Це сприяло його природній консервації.

У якому ж саме місці Бруно міг бачити вали, збудовані Володимиром Святославичем? У XIX ст. існувало припущення, що київський князь проводив місіонера правим берегом Дніпра. В районі сучасного Трипілля (давньоруське місто Треполь) він і бачив фортифікаційні споруди. Професор Ніжинського історико-філологічного інституту В. Г. Ляскоронський вважав, що князь Володимир Святославич проводив Бруно не правим, а лівим берегом Дніпра, в район Переяслава. Однак від Києва до Переяслава приблизно 120 км, що становить не два, а три-чотири дні шляху. В. Г. Ляскоронський, очевидно, врахував цю обставину і тому вирішив, що князь проводив місіонера водним шляхом по Дніпру⁷. Такий висновок нам здається не цілком логічним, оскільки з листа видно, що мандрували вони суходолом. В. Г. Ляскоронський використав публікацію листа місіонера у перекладі А. Беловського, а в ній було пропущено ту його частину, де повідомляється, що після прощання з Володимиром на кордоні Бруно з товаришами йшов два дні, й лише на третій день, 6 лютого, зустрів печенігів. Отже, можливість мандрівки водним шляхом взимку виключається.

Ще одну неточність виявлено нами у праці В. Г. Ляскоронського. Він стверджував, що, пробувши п'ять місяців серед печенігів, місіонер відвідав чотири їх частини, однак не встиг відвідати п'ятої. В перекладі ж Гільфердінга сказано, що Бруно відвідав три орди печенігів і не побачив четвертої. Точність перекладу Гільфердінга підтверджує письмове джерело X ст. — трактат візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління державою». Він писав, що Печенігія поділяється на 8 округів (орд). Чотири орди (Кварципур, Сірукалпеї, Вороволмат, Вулацоспон) кочували на схід від Дніпра й знаходилися по сусідству з Узією, Хозарією, Аланією та Херсонесом. Інші чотири орди (Західне угруповання) розташовувалися на правому березі Дніпра. Округ Гіазінхон по межував з Болгарією, округ Гіли з Туркією (Угорщиною — Б. З.) округ Харовоїв з Руссю, а округ Ядвієртім — з підвладними Русі племенами уличів, древлан, лензенів (волинян(?) — Б. З.) та ін.⁸

⁵ Полный латинский словарь, составленный по современным латинским словарям Ананьевым, Яснецким, Лебединским. — 1862. — С. 769.

⁶ Кучера М. П., Юра Р. О. Дослідження Змійових валів у Середньому Подніпров'ї // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 205—215.

⁷ Ляскоронский В. Г. К вопросу о местоположении в пределах южной России района, в котором проповедовал епископ Бруно в XI в. — Пг., 1916. — С. 23—25.

⁸ Багрянородный Константин. Об управлении государством // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — М.; Л., 1934. — Вып. 91. — С. 15—16.

Відомий спеціаліст по старожитностям ранньосередньовічних кочовиків південноруських степів С. О. Плетньова довела, що у зв'язку із своїм географічним розташуванням Східне (Лівобережне) угруповання печенігів історично тісно було пов'язане з Хозарським каганатом. В 993 р. у битві під Переяславом воно зазнало нищівної поразки від військ Володимира Святославича. Після того лише Західне (Правобережне) угруповання печенігів становило пряму загрозу для Давньоруської держави. Саме воно було втягнуте в орбіту політики Русі, виступаючи то союзником, то противником київських князів⁹. Отже, Бруно міг проповідувати лише серед Правобережного угруповання.

Відомо, що для тактики ранньосередньовічних кочовиків — печенігів, торків та половців були характерні швидкість та раптовість нападу, наскоки із засідок, застосування різних військових хитрощів, ухилення від відкритого бою. На давньоруські міста кочовики наважувалися нападати лише тоді, коли князь та його дружина були відсутні й не могли їх захистити, або маючи величезну перевагу у живій силі¹⁰. Така тактика ведення війни залишалася незмінною у кочових народів протягом кількох століть. Щоб захистити свої володіння від неспокійних сусідів, Давньоруська держава зводила на кордоні із степом довгі оборонні лінії — Змієві вали та фортеці. Подібну стратегію оборони спостерігаємо і в період пізнього середньовіччя, коли Московська держава будувала так звані «засічні лінії» й невеликі земляні укріплення для захисту своїх земель від нападів кримчаків.

Де ж Бруно міг бачити оборонні споруди? Як було вже сказано вище, ми не поділяємо точку зору В. Г. Ляскоронського, який вважав, що це було під Переяславом. Більш переконливою є думка про те, що Бруно бачив Змієві вали по Стугні та у районі Трипілля.

Академік Б. О. Рибakov довів, що на південь від Стугни лежало величезне Перепетове поле площею 5 тис. кв. км, яке було вигідним плацдармом для кочовиць під час наступу на Київ. Держава Володимира наприкінці X ст. була ще неспроможна досить ефективно обороняти його. В той час головне завдання оборони зводилося до швидкого повідомлення про напад і утримання ворога на дніпровських бродах та Стугнянському рубежі. «Вздовж всієї Стугни йшов вал із слідами дерев'яних стін, що збереглися на ньому, — вважає Б. О. Рибakov. — Стугнянські фортеці були ніби башти у цій сорокаверстній стіні, що захищала Київ»¹¹.

Найбільш вірогідно, що Бруно вибрав найкоротший шлях до печенігів — на південь від Києва через Віту Поштову (давньоруське місто Звенигород) і Васильків (давній Василів). За останнім починалося літописне Перепетове поле. Подорож через Трипілля заводила б Бруно далеко в бік від печенізьких кочовищ.

До нашого часу Змієвий вал на південь від р. Стугни не зберігся. Його повністю знищено щорічною оранкою, але те, що він там проходив, підтверджує літописне повідомлення від 1151 р. Коаліція князів переслідувала тоді Юрія Долгорукого, що зробив невдалу спробу захопити Київ. Юрій відступив на південь і вирішив на Перепетовому полі дати генеральний бій. Нам важливо простежити маршрут руху військ коаліції. «Вячеслав же и Изяслав, поклонившеся во вторник святой Богородице Десятиной и святой Софьи, и выступиша из города... шедше и сташа у Звенигорода на ночь, заутра же в среду всташа позде, и не дошедше сташа у Василева обеду... идоша к Василеву, и тако исполцивше полкы свои поидоша мимо Василева через Стугну, и пришедше

⁹ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // *Материалы и исследования по археологии СССР*. — 1958. — № 62. — С. 214 (дальше — МИА СССР).

¹⁰ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // МИА СССР. — 1956. — № 52. — С. 167.

¹¹ Рибakov Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. — М., 1971. — С. 165—167.

к валови, и не проходяче к валу ту и сташа полкы своими на ночь...»¹² Отже, війська, як і Бруно, витратили два дні шляху, щоб дійти від Києва до валу, який проходив на південь від Стугни. В X ст. він був останньою межею Володимирової держави.

Близько 1008 р. Бруно бачив оборонні лінії як уже існуючі. Коли ж Володимир почав їх будувати? У давньоруських літописах не знаходимо прямої відповіді на це питання, хоча вже давно деякі дослідники пов'язували спорудження Змійових валів з початком будівництва в 988 р. Володимиром «городів» по прикордонних із степом річках. «И рече Володимеръ: «Се не добро, еже малъ городъ около Киева». И нача ставити города по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне... бе бо рать от печенегъ. И бе воюяся с ними и одолая имъ»¹³. Отже, згідно з літописним повідомленням, у кінці X ст. кордон Русі на Лівобережжі проходив по р. Сулі, а на Правобережжі — по р. Стугні. У зв'язку з цим хотілося б звернути увагу на той факт, що в давньоруській мові слово «город» мало подвійний зміст. Як відзначав В. Й. Довженок, воно могло означати «і населений пункт, укріплений оборонними спорудами, і самі ці споруди»¹⁴. П. О. Раппопорт також вважав, що «город» у вузькому розумінні слова — це міські стіни¹⁵. В матеріалах для давньоруського словника І. І. Срезневського слова «город» — «град» тлумачаться як 1) огорожа, тин, стіна; 2) укріплення, фортеця, місто¹⁶. Подвійний зміст цього слова дає й словник Даля¹⁷. Тоді цілком логічно припустити, що літописна фраза «нача ставити городы» могла означати будівництво як укріплених фортець — «городів», так і довгих оборонних споруд — Змійових валів (також «городів»). Приблизно через 20 років після того, як літописець лаконічно повідомив про початок оборонного будівництва, архієпископ Бруно у своєму листі фактично констатував, що воно вже завершене. Необхідність якнайшвидшого спорудження надійних оборонних ліній на кордоні із степом диктувалася агресивною політикою південних сусідів Русі — печенігів. Саме така система оборони від зненацьких наскоків військ кочовиків, основу яких становила легка кіннота, виявилася найбільш ефективною. Вона була продовжена сином Володимира — Ярославом Мудрим, який після вирішальних перемог над печенігами переніс кордон Русі на південь від Стугни — у Поросся.

¹² ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2 (Ипатьевская летопись).— С. 62.

¹³ Повесть временных лет.— М.; Л. 1950.— Ч. 1.— С. 62.

¹⁴ Довженок В. Й. Військова справа Київської Русі.— К., 1950.— С. 38.

¹⁵ Раппопорт П. А. Указ. соч.— С. 120, 122.

¹⁶ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893.— Т. 1.— С. 555.

¹⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— М., 1981.— Т. 1.— С. 380.

Т. І. ЄРЕМЕНКО (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА

ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ДРУЖБИ ПНР У 80-ті РОКИ

В міру просування країн соціалістичної співдружності по шляху будівництва нового життя дедалі зростаючи роль відіграють масові громадські організації трудящих. Це, зокрема, повністю стосується й Товариства польсько-радянської дружби (ТПРД), яке є однією з наймасовіших громадських організацій ПНР.

ТПРД організаційно оформилося на заключному етапі другої світової війни, у 1944 р., в результаті ініціативи польських трудящих, які

розгорнули масовий рух за дружбу з Країною Рад. У його першому Статуті було сформульовано головну мету організації — «...поглиблення гармонійного співробітництва між Польщею та народами СРСР»¹.

Минулі з того часу роки діяльності Товариства переконливо показали, що воно відіграє важливу роль у політичній системі народної Польщі, є складовою ланкою у Патріотичному русі національного відродження країни. Працюючи під керівництвом Польської об'єднаної робітничої партії, ТПРД має широкі взаємозв'язки з Об'єднаною селянською і Демократичною партіями (ОСП і ДП), профспілками, молодіжними та іншими громадськими організаціями. Всією своєю діяльністю воно сприяє реалізації лінії польських комуністів на розвиток різноманітних форм соціалістичного інтернаціоналізму.

На початку 80-х років всьому польському суспільству, трудящим країни, ПОРП довелося пройти складний шлях переборення помилок, які були допущені під час соціалістичного будівництва, виведення країни з глибокої економічної і, що було найбільш небезпечно, політичної кризи.

Обстановка була драматично тяжкою, зазначав перший секретар ЦК ПОРП на X з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії (29 червня — 4 липня 1986 р.), партії та державі довелося вдатися до надзвичайних заходів, запровадивши воєнний стан, «щоб захистити державу від розкладання, економіку — від розвалу, а суспільство — від братовбивчого конфлікту. Партія оголосила боротьбу всьому, що перешкоджає повному використанню можливостей соціалізму, зневажає принципи нашого суспільного ладу, гальмує і тягне назад»². На цьому ж з'їзді було підкреслено, що країна зуміла вийти з кризи, відновлює втрачені позиції³.

Разом з ПОРП та іншими силами соціалізму в Польщі свій вклад у боротьбу за подолання кризових явищ внесло й Товариство польсько-радянської дружби.

Автор даної публікації ставить за мету проаналізувати діяльність цього Товариства у 80-ті роки.

Відповідно до свого Статуту ТПРД покликане формувати у свідомості польської громадськості розуміння значення дружби з радянським народом, знайомити з життям і працею трудящих Союзу РСР, їх досягненнями у будівництві комунізму, боротьбою за мир на планеті. Воно популяризує передовий досвід Радянського Союзу у політичній, економічній та культурній сферах життя, постійно інформує широкі кола громадськості ПНР про зростаючий інтерес радянських людей до справ братньої Польщі⁴.

З метою досягнення своєї мети ТПРД бере участь у всенародних масових кампаніях, організує бесіди, дискусійні вечори, лекції, читання, виставки і мистецькі заходи. Товариство проводить ідейно-політичну, виховну, науково-популяризаторську та видавничу діяльність, бере участь у розвитку культурного обміну і туристського руху, сприяє зміцненню особистих зв'язків громадян двох країн, пропагує російську мову та культуру радянського народу⁵.

У 80-ті роки ТПРД проводило свою діяльність за умов, що змінювалися відповідно до політичної обстановки в країні, серед різних верств населення у місті та на селі, спираючись насамперед на робітничий клас. Адже саме йому як класу-інтернаціоналісту ідеї дружби з радянським народом найбільш близькі та зрозумілі. Товариство завжди праг-

¹ Выходящий Чеслав. Воспоминания, статьи, исследования. — М., 1965. — С. 95—127; Советский Союз — Народная Польша, 1944—1974: Документы и материалы. — М., 1974. — С. 37—39.

² Рад Україна. — 1986. — 1 лип.

³ Там же.

⁴ Statut Towarzystwa przyjaźni polsko-radzieckiej. — Warszawa, 1970. — S. 3.

⁵ Ibid. — S. 5.

нуло і прагне проводити в робітничому середовищі у взаємодії з профспілковими і молодіжними організаціями та керівництвом підприємств різноманітні заходи (конкурси, лекції, зустрічі), які сприяють розширенню та поглибленню знань польських трудящих про СРСР, зміцненню дружби між народами обох країн.

Важливого значення ця громадська організація надавала і надає роботі серед сільського населення. Проте через специфіку розвитку польського села, пов'язану насамперед з тим, що там соціалістичне селянство як клас ще не склалося, ТПРД наштовхується на певні труднощі у своїй діяльності. Однак воно наполегливо проводило і проводить роботу на селі, зокрема у школах, установах державного та кооперативного секторів, громадсько-політичних організаціях.

Особливого значення Товариство надає роботі з молоддю. Воно здійснює тісне співробітництво з молодіжними спілками. Цілком зрозуміло, що у своїй діяльності ТПРД не може обійтися без контактів з творчими спілками та громадськими організаціями польської інтелігенції.

У період наростання кризи внутрішня контрреволюція поряд з намаганнями підірвати соціалістичний лад в ПНР спрямувала вістря своєї діяльності проти дружби і взаємного співробітництва польського і радянського народів. Вороги соціалізму в Польщі силкувалися заважати роботі Товариства, переслідували і цькували його керівників та активістів, залякували розправою рядових членів.

Особливо значні зусилля контрреволюція докладала до того, щоб зірвати діяльність ТПРД на промислових підприємствах. На багатьох фабриках і заводах його актив було ізольовано, спроби проводити будь-яку роботу зривалися представниками «Солідарності», дедалі менше залишалось можливості проводити збори, збирати членські внески, поширювати літературу. Однак, незважаючи на це, основне ядро робітничого активу ТПРД включилося у політичну боротьбу з антисоціалістичними елементами, які провокували антирадянські виступи⁶.

Помітно впав інтерес до заходів, що їх проводило Товариство, на селі, де послабла діяльність усіх його ланок. Далася взнаки антирадянська пропаганда сільської «Солідарності», яка традиційне недовір'я одноосібників підігрівала чутками про невігідність польсько-радянського економічного обміну⁷.

Криза в ПНР виявила недоліки і помилки у роботі Товариства з молоддю. Останній явно не вистачало конкретних знань про СРСР та польсько-радянське співробітництво і дружбу між обома країнами. Молоді поляки часто не розуміли того, що незалежна Польща може зберегти себе як суверенна і розвинута держава лише при підтримці Союзу РСР⁸. Поверховий характер знань юнаків та дівчат ПНР про радянську дійсність та польсько-радянські відносини «призвів до того, що частина молоді і викладачів з середніх шкіл та вузів зазнали тиску антирадянської та антисоціалістичної пропаганди. Це виявилось у виступах та маніфестаціях, негативних поглядах щодо польсько-радянських зв'язків і СРСР»⁹.

До того ж Товариство польсько-радянської дружби «відчувало на собі послаблення політичного керівництва з боку ПОРП», мало труднощі у погодженні з нею ідейно-політичних заходів¹⁰.

Незважаючи на складні екстремальні умови діяльності, Товариство залишалось вірним соціалістичним принципам і спрямовувало роботу

⁶ Общепольский съезд ОПСД: Отчет Главного правления Общества польско-советской дружбы за период с апреля 1979 г. по декабрь 1983 г.— Варшава, 1983.— С. 45.

⁷ Przyjaźń.— 1982.— № 4.— S. 2.

⁸ Вроньский С. Дружба—это патриотизм // Культура и жизнь.— 1985.— № 4.— С. 3.

⁹ Общепольский съезд ОПСД.— С. 55.

¹⁰ Арх. Союзу Рад. товариств дружбы, ф. 9576, оп. 20, спр. 3069, арк. 6 (далі — Арх. СРТД).

на виконання головних своїх завдань. Серед активістів ТПРД майже не було випадків дезертирства у табір ворогів соціалізму. Хоча з серпня 1980 р. по квітень 1981 р. з організації вийшло 190 тис. чол., за той же складний час вона поповнилася 70 тис. нових членів. Головне правління (ГП) ТПРД наполегливо проводило роботу, спрямовану на те, щоб не дати змоги проникнути в його ряди антисоціалістичним елементам¹¹.

Восени 1980 р. відбулася нарада активу ТПРД, на якій були присутні представники усіх суспільних верств ПНР. На ній ішлося про те, що союз і дружба з СРСР потрібні Польщі у такий складний момент її історії ще більше, ніж раніше, підкреслювалася необхідність енергійної боротьби з антирадянщиною та організації наступальної пропагандистської роботи. На цій нараді були проаналізовані недоліки у роботі Товариства, які були виявлені останніми подіями. Серед них, насамперед, недостатня увага до питань поінформованості поляків про розвиток народного господарства Союзу РСР та польсько-радянських економічних відносин, глибокого розкриття польським громадянам фактів дружби двох народів у минулому. У зв'язку з цим були визначені завдання Товариства: пояснювати трудящим ПНР взаємовигідний характер польсько-радянського економічного співробітництва, поширювати знання про братерський союз обох країн, розвивати безпосередні контакти між їх громадянами, посилити роботу з молоддю. На нараді було прийнято рішення: не чекаючи інструкцій зверху та сприятливих умов, діяти у залежності від потреб району, підприємства, середовища, розвивати ті форми роботи, які дають конкретні результати, розширювати співробітництво з іншими організаціями у справі зміцнення та розвитку руху за польсько-радянську дружбу¹².

У жовтні 1980 р. відбувся пленум ГП ТПРД, на якому було прийнято постанову, спрямовану на активну участь організації у процесі соціалістичного оновлення країни, на боротьбу із спробами деформувати соціалізм в ПНР. На цьому пленумі головою ГП Товариства польсько-радянської дружби було обрано Станіслава Вроньського, одного з відомих діячів ПОРП, члена Державної ради ПНР. Він був одним із засновників ТПРД, користується високим авторитетом серед трудящих і має великий досвід класової боротьби та ідеологічної роботи¹³.

Умови, які склалися, вимагали й зміни форм та методів роботи ТПРД, спрямування всіх зусиль насамперед на протидію ворожим анти-соціалістичним та антирадянським акціям.

Лектори Товариства організували чергування в приміщеннях громадських організацій, під час яких відповідали на складні запитання, що торкалися польсько-радянських відносин. З вересня 1980 р. по березень 1981 р. відділення ТПРД провели близько 2 тис. зустрічей з радянськими громадянами, які відповідали на питання, що хвилювали поляків. Ця організація широко співробітничала з представництвами та Посольством СРСР, із спеціалістами та науковими працівниками Союзу РСР, солдатами та офіцерами Радянської Армії¹⁴.

З вересня 1980 р. при ГП ТПРД почав діяти науково-дидактичний інформаційний центр російської мови, який поряд з підготовкою до олімпіад і турнірів з російської мови включився у пропагандистську роботу по поширенню знань з актуальних питань історії СРСР та польсько-радянських відносин¹⁵.

ТПРД посилює діяльність, спрямовану на поглиблення знань у польських трудящих та розуміння ними значення економічного співробітництва з СРСР, а також його ролі у поданні допомоги ПНР у той важкий час. Організовувалися дискусійні зустрічі польських та радянських

¹¹ Там же.

¹² Przyjaźń.— 1980.— № 42.— S. 4.

¹³ Ibid.— № 45.— S. 4.

¹⁴ Арх. СРТД, ф. 9576, оп. 20, спр. 3069, арк. 6.

¹⁵ Przyjaźń.— 1981.— № 13.— S. 14.

спеціалістів, які висвітлювалися засобами масової інформації. У січні 1981 р. у Варшаві було проведено симпозиум з питань польсько-радянського економічного співробітництва. Роботі цього симпозиуму було присвячено передачу телебачення¹⁶.

У 1981 р. при шкільних гуртках ТПРД почали організовуватися клуби молодих економістів з тим, щоб молодь знала правду про торгівлю ПНР і СРСР та про їх різнобічне співробітництво¹⁷.

У січні того ж року почав діяти Клуб радіоподорожей при Варшавському правлінні ТПРД, який популяризував знання про Союз РСР. З 120 його членів більшість представляла промислові підприємства. Здійснюючи співробітництво з редакцією Польського радіо у Москві, Клуб організував такі змістовні передачі, як «З життя СРСР», «Радянський Союз — країна, люди, події», «З мікрофоном по Країні Рад» та ін.¹⁸.

У травні 1981 р. відбулася загальнопольська зустріч ветеранів ТПРД, які висловили протест проти розгортання у Польщі та за кордоном діяльності антирадянських пропагандистських центрів¹⁹. Того ж року близько 3 тис. сільських гуртків ТПРД та клубів взяли участь у другому турі конкурсу «Знання зміцнюють дружбу», в рамках якого відбулися тижні польсько-радянської дружби. Турнір було присвячено XXII Олімпійським іграм, що відбулися у Москві²⁰.

Поряд з новими формами роботи Товариство провело у 1981 р. й свої традиційні заходи, зокрема олімпіаду російської мови та знань про СРСР, загальнопольський конкурс радянської пісні, який завершився пісенним фестивалем у м. Зелена Гура, а також конкурс дипломних і кандидатських праць, присвячених історії СРСР та польсько-радянським відносинам. Воеводські відділення організували заходи, присвячені 111-й річниці з дня народження В. І. Леніна, 63-й річниці Радянської Армії, 20-річчю польоту Ю. О. Гагаріна в космос. Відбулися урочистості з нагоди 64-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції²¹.

У травні 1981 р. відбулася загальнопольська нарада голів і секретарів воеводських ланок ТПРД, на якій обговорювалися питання участі членів організації у дискусії, що передувала IX з'їзду ПОРП. Були поставлені завдання активістам Товариства щодо вивчення проектів програмних документів, розроблених партією, а також участі ТПРД у процесі соціалістичного оновлення країни²².

Під час роботи IX з'їзду ПОРП, який мав велике значення у справі мобілізації комуністів, всього польського народу на подолання кризи в країні, Станіслав Вронський у своєму виступі на зустрічі з активістами Товариства зазначав: «Ми розуміємо процес оновлення як захист ідей марксизму-ленінізму, як примноження неоціненного багатства, якими є союз, дружба і співробітництво з СРСР. У кожному місті, колективі, сім'ї ми будемо ретельно і стійко захищати соціалістичні завоювання, використовувати сильні аргументи проти наших противників, які хотіли б дискредитувати на польській землі соціалізм»²³.

30 жовтня 1981 р. Товариство польсько-радянської дружби разом з іншими громадськими організаціями, які активно боролися за соціалістичне оновлення країни, звернулися до всіх чесних громадян з «Посланням про завдання захисту дружби і братерства польського і радянського народів»²⁴.

У листопаді того ж року перший секретар ЦК ПОРП В. Ярузельський

¹⁶ Арх. СРТД, ф. 9576, оп. 20, спр. 3069, арк. 7.

¹⁷ Przyjaźń.— 1981.— № 34.— S. 14.

¹⁸ Ibid.— № 14.— S. 14.

¹⁹ Арх. СРТД. Інформація про діяльність ТПРД у 1981 р.— С. 3—4.

²⁰ Там же.— С. 5.

²¹ Арх. СРТД. Інформація про діяльність ТПРД у 1981.— С. 3—4.

²² Przyjaźń.— 1981.— № 22.— S. 14.

²³ Правда.— 1981.— 18 июля.

²⁴ Trybuna Ludu.— 1981.— 30 paźdz.

прийняв керівництво ТПРД і високо оцінив діяльність цієї організації у боротьбі з антирадянщиною, за соціалістичне оновлення республіки, у зміцненні польсько-радянської дружби²⁵.

Наприкінці 1981 р. внутрішня контрреволюція, при підтримці реакційних кіл Заходу, взяла курс на повалення соціалістичного уряду та ліквідацію ПОРП. Нависла небезпека громадянської війни, доля соціалізму в Польщі опинилася під загрозою. За такої складної критичної ситуації Державна рада ПНР прийняла рішення про введення в країні з 13 грудня 1981 р. воєнного стану²⁶. Контрреволюції було завдано рішучого і відчутного удару, почався процес поступового виходу Польщі з кризового стану.

Того ж дня у Варшаві відбулася нарада активу ТПРД, учасники якої схвалили рішення Сейму ПНР, що створило сприятливі умови для діяльності Товариства. Цим надзвичайним заходом було покладено кінець провокаційним випадкам реакційних елементів проти ТПРД. Разом з тим було припинено антисоціалістичну та антирадянську пропаганду, діяльність контрреволюційних угруповань було оголошено поза законом²⁷.

Товариство польсько-радянської дружби активно включилося у боротьбу за подолання кризових явищ у Польщі.

З 1982 р. в ПНР діє Патріотичний рух національного відродження (ПРНВ), який згуртував політичні партії та громадські організації, всіх чесних поляків на боротьбу за вихід з кризи, зміцнення соціалістичної держави та всебічний розвиток соціалізму в ПНР²⁸.

З моменту виникнення ПРНВ Товариство польсько-радянської дружби стало активним його учасником, спрямовуючи усі свої сили на соціалістичне оновлення країни. У листопаді 1982 р. ним було прийнято Декларацію про участь у цьому об'єднанні, в якій говориться, що ТПРД буде вносити свій вклад у рух національного відродження, основою якого є зміцнення польсько-радянського співробітництва та дружби, що гарантують безпеку і розвиток соціалістичної Польщі²⁹.

Важливою віхою у діяльності Товариства стало прийняття у жовтні 1982 р. Політбюро ЦК ПОРП постанови «Основні принципи і завдання по зміцненню польсько-радянської дружби у суспільній свідомості». В цьому документі йшлося, зокрема, про згуртування зусиль ПОРП, ОСП та ДП, молодіжних і громадських організацій, усіх патріотично настроєних поляків у справі захисту дружби з СРСР від нападів з боку ворогів соціалістичної Польщі з метою рішучого поліпшення виховання польського народу в дусі соціалістичного інтернаціоналізму³⁰. Цим документом визначався генеральний напрям діяльності Товариства на найближчі роки.

На пленарному засіданні Головного правління ТПРД у листопаді 1982 р. було обговорено завдання, поставлені Політбюро ПОРП. Генеральним секретарем ЦК ГП Товариства було обрано молодого та енергійного діяча руху за польсько-радянську дружбу Стефана Наврота, який у складний для польського народу період виявив себе справжнім борцем за ідеали соціалізму^{30а}.

У грудні 1983 р. відбувся загальнопольський XI з'їзд ТПРД. Свій найвищий форум Товариство зустріло як масова громадська ідейно-виховна організація, що налічувала у своїх рядах 2,6 млн. членів, об'єднаних у 35 тис. гуртків³¹. На цьому з'їзді С. Вроньський у своїй доповіді зазначав, що організація зазнала відчутних втрат, «відбувся відбір ак-

²⁵ Ibid.— 10 listop.

²⁶ Правда.— 1981.— 13 дек.

²⁷ Trybuna Ludu.— 1981.— 13 grud.

²⁸ Ibid.— 1983.— 20 lip.

²⁹ Ibid.— 1982.— 22 listop.

³⁰ Nowe drogi.— 1984.— № 11.— S. 58.

^{30а} Trybuna Ludu.— 1982.— 5 grud.

³¹ Ibid.— 1983.— 20 grud.

тиву, пішли випадкові пасивні люди, залишилися найвірніші, ідейно загартовані товариші, які знають, як проводити роботу»³².

На з'їзді відмічалось, що ТПРД витримало випробування важкими кризовими подіями, зуміло мобілізувати свої сили на організацію діяльності, не тільки продовжувало функціонувати, а й підносило ефективність своєї роботи. Якісно нові умови роботи ТПРД дали змогу перейти від оборони до активної наступальної роботи, почати відновлення структури організації. У першій половині 1982 р. відбулися зустрічі ГП ТПРД з діячами гуртків понад 460 підприємств, було проведено близько 170 спільних засідань з представниками робітничої молоді, членами Спілки соціалістичної польської молоді, на яких обговорювалися питання відновлення ланок Товариства та активізації їх діяльності серед робітників. При робітничих комісіях Головного та воєводських правлінь були створені підкомісії у справах робітничої молоді. На підприємствах було розгорнуто роботу Товариства по роз'ясненню питань економічного співробітництва СРСР та ПНР, відновили свою роботу клуби польсько-радянських народногосподарських взаємозв'язків. На фабриках і заводах країни відбулися конференції та семінари з таких тем, як «Ленін і польське питання», «Актуальні суспільно-економічні відносини Польщі та СРСР» та ін. При ГП ТПРД був створений відділ інформації, пропаганди та видавництва.

У 1983 р., як зазначалось на з'їзді, почав діяти організований Товариством спільно з Польською Академією наук університет знань про СРСР та польсько-радянські відносини. Того ж року побачив світ перший номер бюлетеня «ПНР — СРСР, економічне співробітництво», 2200 лекторів взяли участь у проведенні ідеологічної кампанії «Хто і чому підриває польсько-радянський союз?». З ініціативи ТПРД у квітні 1983 р. було створено Клуб «Дружба» при Спільці журналістів ПНР, який об'єднав понад 200 чол. Він покликаний розвивати співробітництво Товариства з журналістською організацією, сприяти посиленню пропаганди, пов'язаної з дружбою і співробітництвом СРСР та ПНР, засобами масової інформації. ТПРД утворило своє власне видавництво «Вспулпраца» («Співробітництво»)³³.

Перший секретар ЦК ПОРП В. Ярузельський, інші керівники партії, присутні на з'їзді, висловили членам Товариства польсько-радянської дружби подяку за проведену роботу, ще раз підкреслили, що зміцнення дружби і співробітництва між СРСР і ПНР — це невід'ємне завдання Польської об'єднаної робітничої партії, всіх політичних сил країни, які стоять на позиціях соціалізму, всіх діячів ідеологічного фронту³⁴.

На з'їзді було утворено Загальнопольську Раду ТПРД, до якої увійшли представники органів державної влади, відомі діячі ПОРП, Об'єднаної селянської та Демократичної партій, керівники молодіжних та громадських організацій. Очолив Раду відомий письменник, депутат Сейму ПНР В. Жукровський. Головне завдання цього органу — об'єднати зусилля всіх організацій та установ у справі зміцнення дружби з Радянським Союзом³⁵. Делегати з'їзду прийняли резолюцію «На захист миру» і програми діяльності на 1984—1988 роки³⁶.

Велике значення для налагодження роботи ТПРД на підприємствах мав прийнятий у жовтні 1982 р. новий закон Сейму ПНР про створення професійних спілок за галузевим принципом³⁷. Знову утворені профспілки, що діяли на основі Конституції соціалістичної Польщі, почали співробітничати з Товариством польсько-радянської дружби, багато з них стали його колективними членами.

³² Przyjaźń.— 1984.— № 4.— S. 2.

³³ Огщепольський съезд ОПСД.— С. 17—47.

³⁴ Правда.— 1983.— 21 дек.

³⁵ Trybuna Ludu.— 1984.— 8 marca.

³⁶ Правда.— 1983.— 21 дек.

³⁷ Trybuna Ludu.— 1982.— 9 paźdz.

У червні 1983 р. Загальнопольська нарада робітничого активу ТПРД, у якій брали участь представники 250 найбільших підприємств, звернулася із закликом до трудових колективів включитися в «Естафету дружби і співробітництва 1983—1985 рр.», що мала сприяти діяльності гуртків Товариства серед робітників³⁸.

У 1985 р. цей захід, у якому взяли участь 1200 гуртків ТПРД, було успішно завершено. У результаті його проведення з'явилися нові ефективні форми роботи. Згідно з побажаннями робітників, було вирішено провести таку ж естафету у 1986—1987 рр.³⁹

21 квітня 1986 р. Головним правлінням Товариства польсько-радянської дружби і Загальнопольською угодою професійних спілок (ЗУПС) було підписано договір про співробітництво. Цим важливим документом передбачаються спільні дії двох наймасовіших організацій ПНР у справі розвитку дружби і співробітництва між Польщею та СРСР⁴⁰.

Нині, за оцінкою ГП ТПРД, найкраще організовано роботу Товариства на великих промислових підприємствах, особливо на тих, де рух за польсько-радянську дружбу має багаторічні традиції⁴¹.

У процесі вдосконалення політичної системи ПНР відбулася перебудова молодіжного руху, в результаті якої в країні функціонують 4 молодіжні організації: Спілка соціалістичної польської молоді (ССПМ), яка налічувала у 1985 р. понад 2 млн. чол., Спілка сільської молоді (ССМ), членами якої є понад 300 тис. сільськогосподарських робітників і селян, Спілка польських харцерів (СПХ), що об'єднує школярів від 7 до 16 років, та Спілка польських студентів (СПС), яка має понад 50 тис. членів⁴².

Важливе значення для консолідації молодіжного руху в Польщі мало підписання цими спілками у грудні 1982 р. Декларації про співробітництво у справі зміцнення ідейно-політичної єдності молоді на базі принципів соціалізму⁴³.

У березні 1983 р. проблемам роботи з молоддю було присвячено пленум ГП ТПРД, який увів до складу Головного правління 38 представників молодіжних організацій, ухвалив рішення про зміни в правліннях усіх ланок, в результаті чого 40% складу останніх становила молодь. Пленум розглянув найважливіші напрями співробітництва ТПРД з ССПМ, ССМ, СПХ та СПС і прийняв програму діяльності по активізації участі молодіжних спілок у роботі Товариства з метою дальшого зміцнення польсько-радянської дружби⁴⁴.

У 1984 р. були відновлені та утворені нові організації ТПРД у 81 з 91 вузів країни, які об'єднували 11 300 членів⁴⁵. Того ж року понад 16,1 тис. шкільних гуртків ТПРД налічували 1,2 млн. юнаків та дівчат⁴⁶.

У 1985 р. молодь, яка входила в ТПРД, взяла активну участь у підготовці та проведенні XII Всесвітнього фестивалю молоді та студентів у Москві⁴⁷.

Нині 1358 тис. школярів і 10,5 тис. польських студентів проводять турніри знань про СРСР, олімпіади російської мови, конкурси радянської пісні та поезії, беруть участь у вікторинах «СРСР — країна наших друзів». Як і раніше, кожного літа організовуються табори навчання та відпочинку для молоді і опікунів шкільних гуртків ТПРД⁴⁸.

Активізується діяльність Товариства на селі, йде пошук нових форм роботи. У квітні 1985 р. відбулася нарада активу Об'єднаної селянської

³⁸ Общепольский съезд ОПСД.— С. 48.

³⁹ Przyjaźń.— 1985.— № 24 (прилож.).— С. 3.

⁴⁰ Ibid.— 1986.— № 20.— С. 14.

⁴¹ Ibid.— 1986.— № 32 (прилож.).— С. 3, 6.

⁴² Земский Анджей. Молодежь в Польше.— Варшава, 1985.— С. 19—28.

⁴³ Проблемы мира и социализма.— 1986.— № 5.— С. 45.

⁴⁴ Przyjaźń.— 1983.— № 44.— С. 2; 1984.— № 4.— С. 14.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.— 1984.— № 28.— С. 2.

⁴⁷ Ibid.— 1985.— № 30 (прилож.).— С. 2, 3.

⁴⁸ Правда.— 1986.— 24 апр.

партії (ОСП) та діячів ТПРД, присвячена дальшому зміцненню й розвитку дружби польського народу з народами Радянського Союзу. На ній були обговорені питання дальшого співробітництва ТПРД і ОСП⁴⁹.

Значну допомогу в діяльності Товариства польсько-радянської дружби подає Будинок радянської науки та культури у Варшаві. Спільно з останнім в ПНР проводяться дні радянської літератури, науки, союзних республік, організовуються виставки, кінофестивалі, конкурси тощо.

Активно допомагає роботі ТПРД Північна група військ Радянської Армії. Згідно з планами спільної роботи проводяться заходи по популяризації славних традицій Радянської Армії та Війська Польського, відбувається обмін лекторами, кінофільмами, виставками, організуються виступи ансамблів художньої самодіяльності.

Тісні зв'язки має ТПРД з Товариством радянсько-польської дружби, які з року в рік міцніють. Обидві організації ведуть тісну спільну роботу, забезпечують один одного пропагандистськими матеріалами, сприяють туристському обміну, налагодженню безпосередніх тісних контактів між радянськими та польськими громадянами, а також ознайомленню їх з питаннями внутрішнього життя СРСР і ПНР.

Важливий вклад у справу співробітництва цих Товариств вносить, зокрема, Українське відділення Товариства радянсько-польської дружби. Воно сприяє розвитку прямого співробітництва підприємств, радгоспів, колгоспів та закладів УРСР з фабриками, заводами, державними і кооперативними господарствами та організаціями ПНР, встановленню прямих контактів радянських і польських громадян. Разом з тим це відділення здійснює широкі прикордонні взаємозв'язки.

За два роки, які пройшли після XI з'їзду ТПРД, кількість членів організації зросла на 195 тис. чол., і на початок 1986 р. становила 2 млн. 809 тис. членів. Збільшилося на 10% й число гуртків Товариства. Їх налічується понад 41 тис., і діють вони у всіх воєводствах країни⁵⁰. Усе це свідчить про те, що ТПРД, вдосконалюючи форми і методи своєї діяльності, стає дедалі авторитетнішою і впливовішою силою в країні.

Велику увагу у 1986 р. Товариство приділило проведенню інформаційно-пропагандистської кампанії, присвяченої XXVII з'їзду КПРС. Почалася вона з наукової конференції на тему: «Нове в стратегії суспільно-економічного розвитку СРСР», яка була організована ТПРД спільно з Академією суспільних наук при ЦК ПОРП. У її роботі взяли участь відомі радянські вчені. В ході конференції були розглянуті проект нової редакції Програми КПРС, Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, хід підготовки до з'їзду. Після закінчення її роботи Товариством були організовані тематичні зустрічі на промислових підприємствах, у школах, установах з активом ПОРП, ТПРД, працівниками Посольства і Консульства СРСР в ПНР, радянськими спеціалістами та офіцерами Радянської Армії⁵¹.

У січні 1986 р. почали роботу 12 регіональних семінарів, які готували лекторів до пропаганди історичних рішень форуму радянських комуністів. Згодом у дні роботи XXVII з'їзду КПРС вони розгорнули діяльність по ознайомленню польських трудящих з його ходом⁵².

Після завершення з'їзду видавництво ТПРД «Вспулпраца» випустило перший номер фотогазети — «СРСР в об'єктиві», присвячений цій видатній події у житті КПРС, всього радянського народу та прогресивних сил планети. Це видання було розповсюджено в організаціях Товариства, які діяли на підприємствах, в установах, навчальних закладах⁵³. Були також проведені зустрічі та симпозиуми з представниками делега-

⁴⁹ Przyjaźń.— 1985.— № 50.— С. 2.

⁵⁰ Правда.— 1986.— 24 апр.

⁵¹ Przyjaźń.— 1986.— № 15 (прилож.).— С. 3.

⁵² Ibid.

⁵³ Правда.— 1986.— 16 апр.

ції ПОРП, яка брала участь у роботі XXVII з'їзду КПРС. Це дало змогу ширше ознайомити громадськість ПНР з історичними рішеннями братньої партії⁵⁴, що у свою чергу сприятливо позначилося на кращому з'ясуванні польськими трудящими власних проблем, чіткішому усвідомленні ними завдань, що стоять перед країною.

Пропагандистська робота ТПРД, присвячена XXVII з'їзду КПРС, мала велике значення для підготовки трудящих до участі у всенародній дискусії, що передувала X з'їзду ПОРП. Активісти Товариства включилися у всенародне обговорення проекту Програми ПОРП, тез ЦК партії та інших передз'їздівських документів. Активну участь у цій справі брав щотижневик ТПРД «Пшиязнь».

X з'їзд Польської об'єднаної робітничої партії став великою подією у житті комуністів, всього народу Польщі. У прийнятих на ньому першій партійній програмі та інших документах були визначені перспективи руху країни вперед по шляху соціалістичного будівництва, підтверджено курс на розширення та зміцнення дружніх зв'язків з КПРС, радянським народом, іншими братніми країнами.

Сердечно прийняли трудящі Польщі очолювану М. С. Горбачовим делегацію Комуністичної партії Радянського Союзу, яка була присутня на з'їзді ПОРП. Важливим політичним заходом стало відвідання Генеральним секретарем ЦК КПРС та іншими членами делегації заводу ім. К. Сверчевського у Варшаві, що підтримує дружні зв'язки з колективом Московського заводу «Калібр». Виступаючи з промовою на мітингу, М. С. Горбачов зазначив: «У радянсько-польської дружби в наших країнах мільйони гарячих прихильників. Вона стала законом нашого життя». Польські робітники, які говорили на мітингу, підкреслювали, що вони й далі будуть зміцнювати дружбу, братерство і співробітництво з СРСР⁵⁵.

У дні роботи X з'їзду ПОРП члени делегації КПРС відвідали Товариство польсько-радянської дружби, де відбулася їх зустріч з представниками підприємств і науково-дослідних організацій Польщі⁵⁶. Член Політбюро ЦК КПРС, міністр закордонних справ СРСР Е. А. Шеварднадзе передав у дар ТПРД Кубок дружби, виготовлений умільцями Росії⁵⁷.

Після X з'їзду ПОРП Товариство розгорнуло роботу по роз'ясненню та пропаганді його документів, по мобілізації трудящих на практичне втілення у життя прийнятих на ньому рішень. Поглибленому роз'ясненню з'їздівських документів організацією сприяло й те, що багато з її членів були делегатами партійного форуму. Активісти ТПРД виступали з доповідями, лекціями, бесідами, звертаючи особливу увагу на питання дальшого зміцнення та розширення співробітництва Польщі з Радянським Союзом, прагнучи зміцнювати у громадян почуття соціалістичного інтернаціоналізму, щоб все населення республіки чітко розуміло, що тісне співробітництво ПНР і СРСР — двох найбільших соціалістичних держав, як підкреслював на X з'їзді ПОРП М. С. Горбачов, «неодмінна умова успішного розвитку наших країн, стабільності й миру в Європі»⁵⁸.

У жовтні 1986 р. на засіданні Політбюро ЦК ПОРП було розглянуто питання, пов'язане з всебічним розвитком відносин та співробітництва між Польщею і Радянським Союзом, а також підбито підсумки виконання постанови «Основні принципи і завдання по зміцненню польсько-радянської дружби у суспільній свідомості» (жовтень 1982 р.). Керівний орган ПОРП відмітив, що дружба і співробітництво обох країн у всіх сферах останнім часом мали значний прогрес. Новий імпульс їх розвитку дали XXVII з'їзд КПРС та X з'їзд ПОРП⁵⁹.

⁵⁴ Trybuna Ludu.— 1986.— 16 kwiet.

⁵⁵ Рад. Україна.— 1986.— 2 лип.

⁵⁶ Правда.— 1986.— 2 июля.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Рад. Україна.— 1986.— 1 лип.

⁵⁹ Trybuna Ludu.— 1986.— 9 paźdz.

Політбюро ЦК ПОРП підкреслило: «Особлива роль у справі зміцнення братерської дружби і співробітництва між Польщею і Радянським Союзом, безумовно, належить Товариству польсько-радянської дружби. Ним нагромаджено чималий досвід». Разом з тим на пленумі зазначалося, що ТПРД має ще значні резерви «як у тому, що робить тепер, так й у тому, що має намір робити в майбутньому»⁶⁰.

Нові, відповідальні завдання постали перед Товариством у зв'язку з підписанням у квітні 1987 р. М. С. Горбачовим і В. Ярузельським Декларації про радянсько-польське співробітництво у галузі ідеології, науки та культури — документа, що знаменує собою більш високий етап, на який піднімаються взаємовідносини двох соціалістичних країн. Безумовно, піклування про практичне втілення у життя її фундаментальних положень буде визначальним у роботі ТПРД у наступний період.

⁶⁰ Przyjaźń.— 1986.— № 45 (прилож.).— С. 1, 2; № 46 (прилож.).— С. 5.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ОЗНАЙОМЛЕННЯ ЧЕТВЕРТОКЛАСНИКІВ З МАТЕРІАЛАМИ XXVII З'ЇЗДУ КПРС НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Ознайомлення учнів з основними рішеннями XXVII з'їзду КПРС має свої специфічні риси, зумовлені змістом курсу й формою викладу матеріалу, а також особливостями сприймання історії четвертокласниками з їх досить обмеженим запасом суспільно-історичних знань. У них практично відсутній соціальний досвід. Засоби пропаганди дають досить повну інформацію про те, як втілюються в життя настанови партійного форуму. Але найвагоміша роль все ж таки належить цілеспрямованій та систематичній роботі педагога на уроці, у позаурочний час*. Його завдання — у доступній формі пояснити кожному учню суть основних положень XXVII з'їзду КПРС.

Першим етапом ознайомлення четвертокласників з матеріалами з'їзду стали бесіди, на які відведено спеціальні години. На уроці епізодичні оповідання з історії СРСР вивчаються в органічному поєднанні з висновками і положеннями партійного форуму.

Досвід роботи вчителів історії по ознайомленню учнів IV класу з основними його документами, доступними для їх розуміння положеннями Політичної доповіді, нової редакції Програми КПРС, Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року свідчить про те, що воно допомагає формувати у них певні інтелектуальні й практичні навички, активізувати їх пізнавальну діяльність тощо.

Успішне виконання різноманітних освітніх і виховних завдань можливе лише за умови застосування певної, специфічної для IV класу методики. Вона потребує серйозної підготовчої роботи. По-перше, у кабінеті історії, де йдуть уроки, необхідно зібрати відповідні дидактичні матеріали (картки, спеціальні папки, де зберігаються інформації, повідомлення про економічний, соціальний розвиток свого міста або села, альбом з виписками, вирізками з газет, журналів, графічні матеріали, таблиці, плакати й т. ін.). Їх необхідно згрупувати так, щоб вони були невеликими, зручними для роботи у класі. Практика свідчить, що така форма навчання для четвертокласників є більш прийнятною, ніж робота з книгою, адже учні ще не мають достатніх навичок опрацювання літературних джерел. Учителю має попередньо підібрати до певних тем конкретні уривки з документів XXVII з'їзду КПРС, які слід використати на уроці. Це — окремі положення Політичної доповіді та нової редакції Програми КПРС, цифрові дані з Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, а також виступи делегатів, статистичні матеріали про соціально-економічний розвиток республіки, області, міста, підприємства, колгоспу або радгоспу. Звичайно, при цьому необхідно пам'ятати, що у класі слід вивчати найголовніші моменти і ні в якому разі не перевантажувати дітей.

Основним методичним прийомом ознайомлення учнів IV класу з матеріалами з'їзду є розповідь педагога, основу якої становлять ті фрагменти, що відсутні у підручнику. Важливим засобом розвитку пізнавальних здібностей четвертокласників є застосування елементів бесіди, що потребує залучення знань, які діти одержують через засоби масової інформації. Запитання, з якими вчитель звертається до них під час бесіди, допомагають визначити це.

* Преподавание истории в школе. — 1986. — № 4. — С. 2—3.

Поряд з розповіддю важливим методичним прийомом є робота з фрагментами текстів партійних матеріалів, що доцільніше робити за допомогою спеціальних карток, які завчасно підготовлені педагогом (у них розписано завдання по тексту). Це дає змогу не тільки розв'язати їх, а й формувати навички опрацювання документів.

Особливої уваги заслуговують методи, які розвивають вміння учнів самостійно складати коротенькі оповідання. Вони повинні ґрунтуватися на різних джерелах: це і розповідь викладача, інформації радіо й телебачення, піонерських газет та журналів. Ці цікаві й творчі пошуки учнів широко практикуються на уроках і під час підготовки домашніх завдань.

Досвід роботи учителів історії Києва, Київської, Чернігівської, Кіровоградської та Полтавської областей переконує в тому, що при вивченні матеріалів з'їзду необхідно використовувати різноманітні методичні прийоми: бесіди з четвертокласниками, колективне читання партійних документів, коротенькі повідомлення про роботу форуму, творчі завдання, підготовку невеликих оповідань, запрошення на уроки делегатів, партійних працівників, ветеранів КПРС тощо.

Вивчаючи оповідання про будівництво соціалізму в нашій країні (розділ V), учитель, враховуючи те, що учні вже мають певні знання з теми, постійно звертається до документів XXVII з'їзду КПРС. Він узагальнює їх. Зокрема, інформація про перші п'ятирічки, Дніпрогес, Магнітогорськ, будівництво Комсомольська-на-Амурі узагальнюється у поняття «індустріалізація». Звертаючись до нової редакції Програми КПРС, він говорить, що індустріалізація перетворила Радянський Союз на могутню промислову державу.

У процесі ознайомлення з оповіданнями «Селяни будують нове життя» та «В СРСР переміг соціалізм» на етапі закріплення вивченого матеріалу доцільно зачитати положення про те, що колективізація сільського господарства глибоко вплинула на життя селянства, а культурна революція відкрила простір для розвитку творчих сил людини праці.

Широкі можливості для використання на уроках історії в IV класі матеріалів партійного форуму відкриваються під час розгляду оповідань «Радянські люди будують комунізм». Викладач особливо виділяє думку, що побудова комуністичного суспільства — мета нашої партії та держави. Дітям учитель пояснює, що нині життя країни й радянського народу визначається курсом, наміченим XXVII з'їздом КПРС.

Звичайно, не слід забувати й про те, що у викладачів є свої методи ведення уроку з розглядуваної проблеми. Так, педагог СШ № 2 Богуслава Київської області З. М. Поліщук під час вивчення оповідань «Подвиг відродження», «...Плюс електрифікація всієї країни» та «Наука і техніка на службі людини» розповідає четвертокласникам про розвиток економіки СРСР у роки одинадцятої п'ятирічки. Використовуючи доступні їх розумінню положення нової редакції Програми КПРС, Політичної доповіді ЦК XXVII з'їзду партії, Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, він підводить учнів до висновку, що запорукою цього є даліше прискорення науково-технічного прогресу, підвищення якості продукції. Вчитель говорить про те, які грандіозні завдання намічені на дванадцяту п'ятирічку та на майбутнє. Зміст оповідань, вміщених у підручнику, конкретизується за допомогою матеріалів з'їзду. Педагог згадує про завдання, які стоять на шляху економічного розвитку країни (будівництво Південно-Української, Хмельницької, Кримської та Ровенської АЕС, розробка Ямбурзького газового родовища та нафтових родовищ Тюмені й ін.).

На конкретних прикладах доцільно розповісти про перспективні напрями створення нових машин, роботів, транспорту, плани у галузі освоєння космічного простору (теми «Наука і техніка на службі людини», «Освоєння космосу»). Потрібно залучати матеріали піонерської преси для конкретизації тих положень, які вивчаються на уроці, а також дані

про розвиток свого міста або села. Наприклад, учителька Кодацької СШ Васильківського району Київської області Г. П. Панасюк широко застосує такий метод, як підготовка учнями коротеньких письмових повідомлень про життя рідного села, стан колгоспного господарства. Школярі зібрали цікаві факти з теми «Що дає одинадцята п'ятирічка нашій сім'ї».

У свою чергу, викладач Шпендівської восьмирічної школи Кагарлицького району Київської області О. Я. Коляда пояснює дітям, що важливим завданням у галузі сільськогосподарського виробництва є наполегливе проведення в життя аграрної політики партії, виконання Продовольчої програми СРСР. Звертаючись до відповідних положень нової редакції Програми КПРС, Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, учитель наводить конкретні факти про збільшення виробництва зерна в колгоспі, механізацію праці у господарстві, поповнення його парку новими машинами й тракторами, соціальні питання розвитку сучасного села тощо. Урок можна провести у формі екскурсії по певних підрозділах колгоспу або радгоспу, а також запросити передовика, голову господарства чи головного спеціаліста, які розповіли б про завдання, що поставлені перед ними у дванадцятій п'ятирічці. Доцільно запропонувати четвертокласникам підготувати коротеньке оповідання про ті дільниці, цехи, де працюють їх батьки. Непогано використати й краєзнавчий матеріал. Говорячи про ставлення до праці, учитель-методист школи № 6 Борисполя М. М. Костик наводить приклади трудового героїзму радянських людей. На цьому ж уроці учні розповідають про передовиків підприємств та установ мікрорайону, на території якого знаходиться СШ № 6.

При розкритті змісту оповідань про сучасну історію нашої країни особливу увагу необхідно приділити роз'ясненню школярам зовнішньополітичної діяльності КПРС. XXVII з'їзд висунув цілісну програму повної ліквідації ядерної та іншої зброї масового знищення до кінця століття. Вчитель підкреслює, що кожна радянська людина самовідданою працею робить свій вклад у зміцнення миру й могутності Батьківщини. Ці всі питання логічно розглянути на уроці «Наша Батьківщина в боротьбі за мир і співробітництво між народами».

Завершальна тема — «Комуністична партія Радянського Союзу веде нас до комунізму» — певною мірою узагальнює знання учнів про XXVII з'їзд партії. Мета — поглибити уявлення четвертокласників про керівну роль КПРС у будівництві соціалізму й комунізму. Викладач розповідає, що цей форум — важлива подія у житті Радянської країни, в матеріалах і рішеннях якого виявилися колективний розум й воля партії.

На початку уроку можна провести бесіду з питань, які вже вивчались раніше. Під час неї четвертокласники мають відповісти на такі запитання:

1. Чому наша партія називається комуністичною?
2. Коли була створена КПРС?
3. Що ви знаєте про Програму партії і коли прийнято її нову редакцію?
4. Які завдання партія поставила перед радянським народом?

Бесіда має бути цікавою, емоційно насиченою, змістовною. Якщо є така можливість, то можна запросити делегата з'їзду чи ветерана КПРС, який коротко розповість про його значення. Бажано підготувати виставку документальних матеріалів, фотографій, які відбирають самі учні. Доцільно використати на уроці плакати, нескладні діаграми, таблиці тощо. Передовий досвід роботи вчителів свідчить про те, що уроки історії в четвертому класі, на яких діти знайомляться з матеріалами партійного форуму, повинні будуватися з урахуванням їх вікових та індивідуальних особливостей.

А. А. БУЛДА (Київ)

І. І. СРЕЗНЕВСЬКИЙ —
ІСТОРИК УКРАЇНИ
(До 175-річчя з дня народження)

12 червня нинішнього року минуло 175 років з дня народження І. І. Срезневського, який відомий в історії вітчизняної науки переважно як видатний філолог і славіст. Значно менше його знають як

історика¹. Однак творчий доробок ученого в даній науковій галузі, і зокрема у вивченні ряду важливих питань історичного минулого українського народу, досить вагомий та заслуговує на поглиблений аналіз.

Безпосередньо з Україною пов'язаний значний відрізок життя І. І. Срезневського. У Харкові, де його батько працював в університеті професором російської мови, пройшли дитячі та юнацькі роки, відбулося становлення майбутнього вченого, сформувався його демократично-просвітительський світогляд, визначилися напрями наукових інтересів та культурних уподобань. За свідченням І. І. Срезневського, збиранням старовинних рукописів з історії України він захопився ще чотирнадцятирічним підлітком² (щоправда, у цьому ж віці він вступив на перший курс етико-політичного відділу філософського факультету Харківського університету). Пізніше, працюючи домашнім учителем в одного з поміщиків на Катеринославщині, І. І. Срезневський не відмовляється від свого захоплення: охоче і з любов'ю записує з уст місцевих жителів народні думи, пісні й перекази на історичну тематику. Він називає себе у листах до матері «збирачем усього українського», заявляючи при цьому: «Головне моє заняття улюблене — історія України»³.

Фольклорні записи послужили Срезневському основою для збірки «Запорожская старина», надрукованої у шести випусках у Харкові протягом 1833—1838 рр. Там же було вміщено його коментарі та нарис з історії України XVI—XVIII ст., написані з використанням великої кількості джерел — рукописних та опублікованих. Серед них: літописи Грабянки, Рогалевського, Дзєзовича, Рубана, Туманського та інших; «Записки о Малой России» Шафонського, «Записки о казаках» Міллера, «История русов»; значна кількість місцевих українських літописів; узагальнюючі праці з історії Польщі Нарушевича, Немцевича, Несецького, Любянського (польською мовою); з історії України, Молдавії та Валахії Енгеля, щоденник Гордона (німецькою мовою); «Записки» Шевальє (французькою мовою) та інші. Як до допоміжної довідкової літератури звертався вчений й до узагальнюючих праць з історії України Д. Бантиш-Каменського, з історії Росії М. Карамзіна і Г. Успенського, а також до різного роду збірників законодавчих актів.

Своє критичне ставлення до використаних джерел та головну мету своєї збірки сам І. І. Срезневський висловив так в одному з листів 1834 р. до свого спільника у наукових інтересах М. О. Максимовича: «1. Мені хотілося не повторювати відомого вже всім за історією Б. Каменського. 2. Стислість літописців заважала мені докладно говорити щодо пояснення пісень, а переказів про той далекий час майже нема. 3. Передбачивши своїм виданням показати важливість взагалі народних матеріалів для історії України і особливо пам'яток усної народословесності, — я повинен був дати загальні пояснення щодо України в істо-

¹ Спеціальне дисертаційне дослідження «И. И. Срезневский как историк» (К., 1977), виконане А. В. Крюковым, поки що залишається у рукопису.

² Письмо Изманла Ивановича Срезневского к Алексею Ираклиевичу Левшину // Киев. старина.— 1892.— № 10.— С. 123.

³ Из переписки И. И. Срезневского, 1829—1839 гг. // Там же.— 1901.— № 6.— С. 333; № 7—8.— С. 218.

ричному відношенні... Мені хотілося задовольнити й літератора, й етнографа, й історика»⁴. Ще через 20 років він же у своєму відзиві на видану А. Метлинським збірку українських народних пісень згадав і «Запорожскую старину», відзначивши, що у ній зібрана та прокоментована з допомогою літописних переказів велика кількість народних пісень і дум, визначених як один з видів історичних джерел⁵.

За переконанням І. І. Срезневського, цей же вид джерела дає змогу дослідникові розуміти історію України XVI—XVII ст. з більшою повнотою⁶. Це ж підтверджується й сучасним радянським дослідником історичної правдивості фольклору, який посилається при цьому на пісні та думи (в тому числі й ті, тексти яких уперше побачили світ в «Запорожской старине») про народного героя Семена Палія та його антипода — зрадника українського народу Івана Мазепу⁷. Та й сам І. І. Срезневський, коментуючи в «Запорожской старине» одну із записаних ним народних дум, упевнено твердив, що згадки у ній про повернення за наказом Петра I з сибірського заслання наклепницьки обмовленого Мазепою Палія та його участь у Полтавській битві 1709 р. відображають реальні історичні факти⁸. У наш час ці факти документально підтверджені спеціальними дослідженнями⁹. Як і Срезневський¹⁰, високо оцінюють радянські дослідники вміщені в «Запорожской старине» думи «Похід у Молдавію», «Смерть Хмельницького», про повстання Мартина Пушкаря за достовірне відображення ними позитивного ставлення народних мас до історичного факту возз'єднання України з Росією і непримиренної ненависті до іноземних поневолювачів та їх прислужників¹¹.

Подіям, до яких тією чи іншою мірою причетний Богдан Хмельницький, присвячена половина опублікованих в «Запорожской старине» фольклорних текстів. У цьому знайшли вияв як ставлення народних мас до одного з своїх найвидатніших провідників, що цілеспрямовано здійснював політику зміцнення союзу й дружби українського народу з російським, так й розуміння ролі цього історичного діяча вченим. Богдана Хмельницького останній називав славним «в історії визволення України козацької від влади Польщі і сприянням її приєднанню до держави Російської»¹². В написаному ним і опублікованому в «Запорожской старине» історичному нарисі про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. І. І. Срезневський на конкретно-історичних фактах, взятих з першоджерел, доводить, що політика зближення з Росією, яку проводив Богдан Хмельницький, знаходила повну підтримку з боку народних мас¹³. Не обминув автор своєю увагою й прояви ворожої народним масам соціальної політики Хмельницького після Зборівського миру¹⁴, хоча й не зумів до кінця розгледіти її класову суть, спрямовану на збережен-

⁴ Данилов В. Другий збірник українських пісень М. О. Максимовича 1834 року // Україна.— 1929.— Кн. 37.— С. 28.

⁵ Известия Отделения русского языка и словесности — СПб.,—1854.—Т. 3.— С. 192.

⁶ Письмо Измаила Ивановича Срезневского к Алексею Ираклиевичу Левшину.— С. 123.

⁷ Мельник В. М. Народ про свою історію.—К., 1966.— С. 141; Мельник В. М. Історична правдивість фольклору (VI—XVIII ст.).— Львів, 1968.— С. 234.

⁸ Запорожская старина / Изд. Измаила Срезневского.— Харьков, 1838.—Ч. 2, кн. 3.— С. 154—155.

⁹ Див., наприклад: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— К., 1963.— С. 185—197.

¹⁰ Запорожская старина.— Харьков, 1834.— Ч. 2, кн. 1.— С. 40—53, 83.

¹¹ Мельник В. М. Історична правдивість фольклору (VI—XVIII ст.).—С. 205, 212; Гомін Л. Визвольна війна 1648—1654 рр. у народній творчості.— К., 1960.— С. 105—106.

¹² Срезневский И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию.— Харьков, 1839.—С. 33.

¹³ Запорожская старина — Харьков, 1835.— Ч. 2, кн. 2.— С. 21—22, 31.

¹⁴ Там же.— С. 45, 52—53.

ня і зміцнення стану українських феодалів з дрібної та середньої шляхти, козацької старшини.

Радянські вчені спростували обвинувачення на адресу І. І. Срезневського з боку представників української буржуазної історіографії (М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова), які безпідставно твердили, що упорядник включив до «Запорожской старины» ряд своїх підробок замість оригінальних фольклорних творів¹⁵. Разом з тим слід відзначити, що ця збірка—не тільки явище у фольклористиці, а й важливий історіографічний факт. Поряд з текстами народних дум і пісень на історичну тематику вона містить ґрунтовні наукові коментарі упорядника та написаний ним же узагальнюючий історичний нарис під назвою «Украинская летопись 1640—1657» (1835 р. вийшла в світ у Харкові також і окремих виданнях). Безперечно, мав рацію радянський дослідник Я. І. Дзира, коли зазначав: «...Історична частина «Запорожской старины» є своєрідною першою друкованою хрестоматією з історії України. Вона не могла не спонукати вчених до вивчення першоджерел, посилювала інтерес до розшуків нових документів»¹⁶.

Саме в «Запорожской старине» І. І. Срезневський найдокладніше виклав й свої погляди на історію козацтва на Україні. Він рішуче відкинув версію Карамзіна про зародження останнього у часи Київської Русі—десь у Х ст.¹⁷ А у своїх чернетках періоду опрацювання ним матеріалів до «Запорожской старины» зазначив, що лише в XIV ст. наявність козаків на Русі підтверджується грамотою великого князя литовського Олександра¹⁸. До речі, на це ж джерело, як на одне з найдавніших документальних свідчень про козаків на Київщині, посиляється й найновіша узагальнююча багатотомна праця з історії України¹⁹.

Справедливо висловлював І. І. Срезневський свої критичні зауваження французькому мемуаристу XVII ст. Боплану за те, що у своєму «Описі України» він ототожнював козацтво з усім населенням України²⁰. Проте й «Запорожская старина» містить певною мірою аналогічну помилку в ототожненні запорізького козацтва з реєстровим козацьким військом, що перебувало на службі польського короля Стефана Баторія²¹, діяльність якого взагалі ідеалізувала українська дворянсько-буржуазна історіографія²². Цього ідеалізованого трактування, яке не відповідало реальній дійсності, І. І. Срезневський не позбавився й пізніше, про що свідчать записи його лекцій з історії Польщі, які ним читалися у 50—60-х роках XIX ст. для студентів Петербурзького університету в загальному курсі історії слов'янства²³.

У «Запорожской старине» ідеалізованому образу Стефана Баторія об'єктивно протиставлена цілком правдиво змальована постать іншого польського короля Сигізмунда III. Його правління характеризується значним посиленням соціального та національного гноблення трудящих верств населення України з боку польської шляхти, проголошенням ворожої українському народові Брестської унії 1596 р. та відкритою інтервенцією збройних сил Речі Посполитої у Росію на початку XVII ст.²⁴

¹⁵ Рильський М. Т. Література і народна творчість.—К., 1956.—С. 46—47; Романець О. Чи фальсифікат «Запорожская старина»? // Народна творчість та етнографія.—1967.— № 1.—С. 24—28; Крюков А. В., Сарбей В. Г. Ще раз про «Запорожскую старину» І. І. Срезневського // Там же.—1978, № 6.—С. 47—58.

¹⁶ Дзира Я. І. Творець «Запорожской старины»: До 155-річчя з дня народження І. І. Срезневського // Укр. іст. журн.—1967.— № 6.—С. 139.

¹⁷ Запорожская старина.—Харьков, 1834.—Т. 1, кн. 2.—С. 49—50.

¹⁸ Центр. держ. арх. літ-ри і мистецтва СРСР, ф. 437, оп. 1, спр. 287, арк. 9 (далі ЦДАЛМ СРСР).

¹⁹ История Украинской ССР. В 10-ти т.—Киев, 1982.—Т. 2.—С. 174—175.

²⁰ Запорожская старина.—Ч. 1, кн. 2.—С. 42, 44—45.

²¹ Там же.—С. 116—117.

²² Див.: Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.—Киев, 1957.—С. 93.

²³ Арх. АН СРСР, ф. 216, оп. 1, спр. 774, арк. 209.

²⁴ История Польши. В 3-х т.—М., 1956.—Т. 1.—С. 243—246.

І. І. Срезневський дав яскраву і переконливу психологічну та політичну характеристику Сигізмунду III: «Слабкодухий фанатик, друг і покровитель єзуїтів, ревний захисник віри католицької, шалений гонитель інших віросповідань, владолюбець, який не мав ні твердості духу, ні проникливості розуму...»²⁵.

Відзначаючи посилення національно-релігійного гніту на Україні за часів Сигізмунда III, вчений звертає увагу на величезний розмах визвольної боротьби українського народу («заграва пожежі повстань освітлювала один за одним усі краї горизонту Польщі»), а також підкреслює її кінцеву мету — возз'єднання з братнім російським народом (цей час «освітив Україну першими променями надії на майбутню свободу і незалежність, — надії на союз братерства з могутнім царством Російським») ²⁶. Таким чином, серед дослідників історії України І. І. Срезневський одним з перших помітив послідовну цілеспрямованість визвольної боротьби українського народу, починаючи з кінця XVI ст., до возз'єднання з великим російським народом. Проте трактував він цю боротьбу як лише національно-релігійну — антикатолицьку і антиуніатську, за право віри православної. Її соціальної антифеодальної спрямованості (проти шляхетсько-магнатських поневолювачів) історик, над світоглядом якого все ж тяжіли класово обмежені передсуди дворянського стану, навіть не помітив. Звідси його категоричний, хоч і не відповідний історичній дійсності висновок: мовляв, заворушення, викликані посиленням експлуатації народних мас, «були мізерними порівняно із заколотами, що були наслідком гонінь віри православної» ²⁷.

Тому в «Запорожской старине» цілком достовірний фактичний матеріал про зрадницьку роль щодо свого народу з боку українського шляхетства та верхівки православного духовенства, про жахливі утиски населення України магнатсько-шляхетською Польською державою, про повстання народних мас розглянуто насамперед в аспекті обстоювання інтересів православ'я проти наступу католицизму та уніатства. Причому явне перебільшення релігійного фактора в соціальній та національно-визвольній боротьбі народних мас на Україні проти гноблення з боку магнатсько-шляхетської Польщі зберіглося у світогляді вченого й пізніше. Підтвердженням цього може бути конспект його лекцій з слов'янознавства, складений М. О. Добролюбовим під час навчання на початку 50-х років XIX ст. у Петербурзькому Головному педагогічному інституті. Ось характерний запис у цьому конспекті: «Польський король потрапив під вплив єзуїтів, розпочав гоніння православної церкви на Україні. Почалося повстання. Україна звернулася по допомогу до Росії. Росія заступилася за православ'я, сталося неминуче зіткнення» ²⁸.

Звичайно, й радянська історіографія, керуючись марксистсько-ленінською методологією, не відкидає того, що на певній стадії суспільного розвитку вияви політичного протесту під релігійною оболонкою властиві всім народам ²⁹. Безперечно, це проявлялося й на Україні у визвольному русі народних мас феодально-кріпосницької епохи, кульмінацією якого стала визвольна війна 1648—1654 рр. ³⁰ Разом з тим К. Маркс, вивчаючи історію цієї війни, дійшов висновку, що з боку українських козаків вона була спрямована проти кріпосницької політики польської шляхти, а також проти насильницького насадження нею католицизму на Україні ³¹. Та й Ф. Енгельс, визнаючи наступ католицизму

²⁵ Запорожская старина.— Харьков, 1833.— Ч. 1, кн. 3.— С. 12.

²⁶ Там же.— С. 12—13.

²⁷ Запорожская старина.— Ч. 1, кн. 3.— С. 18.

²⁸ Держ. публ. бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у Ленінграді, відділ рукописів, ф. 255, спр. 127, арк. 37.

²⁹ Див.: Ленін В. І. Проект програми нашої партії // Повне збір. творів.— Т. 4.— С. 219.

³⁰ Правда про унію: Документи і матеріали. Вид. 2-е, доп.— Львів, 1968.— С. 7.

³¹ Маркс К. Матеріали к полемике с Питером Фоксом, 1716—1848 // Архив Маркса и Энгельса.— Т. XIV.— С. 371.

на поневолене Річчю Посполитою населення України і Білорусії серйозним фактором загострення тут соціальних та національних антагонізмів³², загалом же підкреслював, що навіть релігійні війни середньовіччя являли собою вияви класової боротьби³³. У притаманному І. І. Срезневському розумінні викладається й відповідний фактичний матеріал в його розповіді про козаків-гайдамаків, опублікованій у видатному виданні В. В. Пассека «Очерки России» (СПб., 1838—1840, кн. 1—3). Йдеться про «показачених» селян, які становили головну рушійну силу соціальної та національно-визвольної боротьби українського народу проти магнатсько-шляхетської Польщі. І. І. Срезневський першим в українській історіографії встановив, що ці, за його термінологією, «козаки-гайдамаки» своєю кількістю далеко переважали реєстрових козаків і становили головну ініціативну та ударну силу запорізького козацтва. «Гайдамаки,— писав учений, — ...стікалися юрбами під прапори гетьманів війська запорізького, і нерідко, якщо не військовим мистецтвом, то відважністю та чисельністю, допомагали перемогам козаків над поляками. Можливо навіть, що гайдамаки першими піднесли й прапор заколоту проти поляків, тому що вони здебільшого були з селян, які втекли від своїх власників і, без сумніву, бажали помститися їм за утиски»^{34—35}.

І. І. Срезневський висловив обгрунтоване припущення й про те, що і в період найбільшого піднесення визвольної боротьби українського народу, коли її очолив Богдан Хмельницький, «дуже вірогідно, більша частина вільних козаків складалася з кравчин* гайдамацьких», а «найгрізнішею була кравчина Максима Кривоноса»³⁶. Згадану у статті й багато інших імен ватажків селянсько-козацьких загонів періоду визвольної війни 1648—1654 рр. Отже, слід визнати великою заслугою І. І. Срезневського як визначення ним у даній розвідці важливого місця найширших мас народних повстанців в історичному процесі на Україні, так і позитивне зображення останніх у дусі демократичної традиції, що йшла від декабриста К. Ф. Рилєєва, продовжувалася М. О. Максимовичем і наповнилася справді революційним змістом у творах Т. Г. Шевченка. Ця традиція прямо протистояла відповідним тенденціям офіційної дворянсько-монархічної історіографії всіляко припинювати роль народних мас.

Успішно продовжив учений і започатковану В. В. Пассеком справу історико-краєзнавчого дослідження Харківщини. У 1839 р. спочатку на сторінках ряду номерів «Харьковских губернских ведомостей», а згодом окремим виданням було надруковано розвідку І. І. Срезневського «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию». Найгрунтовніша база різноманітних друкованих та рукописних джерел дала йому змогу докладно розкрити процес заселення Слобожанщини — південної прикордонної території Російської держави — українським та російським народами, історію виникнення й розвитку там населених пунктів, зміни в соціально-класовій структурі населення, перипетії збройної боротьби проти іноземних загарбників та зрадників типу Виговського чи Мазепи. Пізніше дослідники історії Слобідської України — як дожовтневі, так і радянські — не обминали своєю увагою працю І. І. Срезневського, давали їй високі оцінки і використовували її бага-

³² Див.: Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 22.—С. 18.

³³ Див.: Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т. 7.—С. 343.

^{34—35} Срезневский И. Казаки-гайдамаки уннатской войны, 1595—1654 // Очерки России — СПб., 1840.—Кн. 3.—С. 124.

* Кравчина — назва козацько-селянського війська, яке в кінці XVI ст. зібрав Наливайко; вживалася й пізніше.

³⁶ Там же.—С. 134, 136.

тий фактичний матеріал, що значною мірою набув першоджерельного характеру³⁷.

Певну роль відіграв нарис І. І. Срезневського про Слобожанщину і в історії вітчизняного історичного краєзнавства, без розвитку якого, за його переконанням, неможливо створити повний історико-географічний опис усієї країни³⁸. Зразковою історико-краєзнавчою працею він вважав «Описание Киева» М. Закревського, хоча й знаходив у ній недоліки щодо повноти топографічної інформації про місто в далекому і недованьому минулому, про пам'ятні місця його історії³⁹. І. І. Срезневський майже одночасно з відомим прогресивним закарпатським ученим О. В. Духновичем дійшов висновку про автохтонність українського населення Закарпаття та всієї Західної України. Там він побачив у повному розумінні рідних братів тих українців, що жили на возз'єднаній з Росією території, і відзначив це у своїх щоденникових записках під час відвідування Закарпаття та Галичини⁴⁰. Цю ж думку в розгорнутому вигляді він повторив у своїй офіційній доповідній записці, адресованій міністру освіти Росії. У ній, зокрема, зазначалося, що, незважаючи на несприятливі умови історичного розвитку, політику ополячення та мадяризації, яку проводили власті Австро-Угорської імперії, місцеве українське населення пам'ятає своє етнічне походження, прості люди з гордістю називають себе слов'янами, зберігають рідну мову, завдяки чому «мешканець Харкова може розмовляти з мешканцем Ужгорода, як говорять між собою москвич з коломенцем»⁴¹. В спеціальній розвідці про українське населення Закарпаття І. І. Срезневський першим серед учених Росії дав йому чітку етнічну характеристику, щоправда обійшовши при цьому питання про його соціальну структуру і замість цього висловившись про нього як про суцільну масу «простого народу»⁴².

Історико-етнографічні дослідження, що стосувалися українського народу, завжди цікавили І. І. Срезневського. Правда, спеціально зайнятися ними він так і не зміг, проте радо заохочував до цього інших. Так, 1854 р. вчений публічно на сторінках академічного журналу підтримав для запровадження на Україні складену В. Д. Дабижею та А. Л. Метлинським за дорученням комісії для опису губерній Київського навчального округу широку програму історико-етнографічних досліджень⁴³. Навіть в умовах розгнужаної політичної реакції та посилення національного гніту з боку царизму у 60-х роках XIX ст. І. І. Срезневський не побоявся публічно знову підтвердити висловлену ним ще 1834 р. категоричну думку про самостійний шлях історичного розвитку мови автохтонного населення України, розкрив її оригінальне багатство серед мов братніх слов'янських народів, вказав на правомірність якнайширшого її використання у літературі, науці, пресі⁴⁴.

³⁷ Багалеї Д. І. Очерки по русской истории.—Харьков. 1913.—Т. 2: Монографии и статьи по истории Слободской Украины.—С. 260; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Істор. нарис XVII—XVIII ст.—Харків, 1954.—С. 7, 27—28, 38.

³⁸ Срезневський І. І. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины...—С. 93.

³⁹ Срезневський І. І. Разбор сочинения Н. Закревского «Описание Киева».—Москва, 1868 г. // Отчет об 11-ом присуждении наград графа Уварова.—СПб., 1869.—С. 22—29.

⁴⁰ ЦДАЛМ СРСР, ф. 436, оп. 1, спр. 701, арк. 1—2.

⁴¹ Донесение адъютант-профессора Срезневского министру народного просвещения. Донесение 5-ое из Кракова, от 2 августа 1842 г. // Журн. мин-ва народ. просвещения.—1843.—№ 37.—С. 46—49.

⁴² Срезневський І. Русь Угорская: Отрывок из опыта географии русского языка // Вестн. Рус. географ. общества.—1852.—Ч. 4, кн. 1.—С. 12.

⁴³ Срезневський І. Программа для топографического описания губерний Киевского учебного округа, составленная В. Д. Дабижею и (по языку) А. Л. Метлинским, Киев, 1854 // Известия Отделения рус. языка и словесности.—1854.—Т. 3.—С. 85.

⁴⁴ Срезневський І. Взгляд на памятники украинской народной словесности. Письмо к профессору И. М. Снегиреву // Учен. записки Моск. ун-та.—1834.—Кн. 6.—С. 134—150.

Як приводом учений скористався зверненням до нього запитом Академії наук про можливість надрукування українського перекладу євангелія, і зміст своєї офіційної відповіді розширив до загальної принципової постановки питання про надання українській мові широких прав культурного розвитку⁴⁵.

Об'єктивно таке висловлювання високоавторитетного вченого спеціаліста — історика і мовознавця — наперед повністю спростовувало невігласно-злопихательську заяву активного провідника великодержавної політики царизму — міністра внутрішніх справ Валуєва, який не посоромився проголосити у 1863 р., що, мовляв, «малоросійської мови не було, немає й бути не може»⁴⁶.

Разом з тим ще в першому виданні своєї вагомої історико-філологічної праці «Мысли об истории русского языка» І. І. Срезневський підкреслював, що давніми, проте аж ніяк не одвічно існуючими, є особливості, якими українська мова відрізняється від російської⁴⁷. Неминуще наукове значення цього глибоко аргументованого висновку посилюється й тим, що об'єктивно він спрямований проти фальсифікаторських тверджень української буржуазно-націоналістичної історіографії про те, що вже населення Київської Русі розмовляло українською мовою, яка, мовляв, і за віком, і за якимись етнічними основами переважає російську. З іншого боку, є всі підстави вважати, що прогресивні висловлювання І. І. Срезневського у 60-х роках XIX ст. про українську мову мали й певний генетичний зв'язок з думками на цю ж тему його найвидатнішого університетського вихованця, який став вождем революційної демократії країни, М. Г. Чернишевського. Останній, рецензуючи у 1861 р. на сторінках «Современника» зміст першого номера найпершого в Росії журналу українською мовою «Основа», недвозначно заявив: «...Тепер уже ніхто з нас не може відізнатися про малоросійську літературу без поваги і співчуття, якщо не хоче заслужити наймення невігласа»⁴⁸.

І. І. Срезневський не був байдужим щодо розвитку як української культури у цілому, так і її складових частин, зокрема — художньої літератури та суспільствознавчої думки. Свідченням цього є наявність у його творчому доробку ряду опублікованих та рукописних розвідок, що стосуються історії української культури, розповідають про її видатних діячів: Г. Ф. Квітку-Оснот'яненка, І. П. Котляревського, Г. С. Сковороду. До того ж Срезневський зібрав авторські рукописи їхніх творів та оригінальні документи щодо їх біографій. Ці матеріали становлять нині цінну спадщину культури українського народу, до якої постійно звертаються радянські дослідники та видавці української літературної класики⁴⁹.

Не втратив свого наукового значення й великий дослідницький доробок І. І. Срезневського, а в ньому й праці з історії України. В цілому вивчення ним проблем історії, етнографії, фольклору, культури України становили важливу віху і в його особистій біографії. Адже, по суті, саме воно сформувало його як ученого, підготувало до переходу на глибоке пізнання нової історичної проблематики, пов'язаної з дослідженням усіх сфер суспільного життя зарубіжних слов'янських народів.

В. Г. САРБЕЙ (Київ),

А. В. КРЮКОВ (Івано-Франківськ)

⁴⁵ Науменко В. Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность // Киев старина.— 1902.— № 12.— С. 473.

⁴⁶ Валуевський циркуляр 1863 // Рад. енциклопедія історії України.— К., 1969.— Т. 1.— С. 230.

⁴⁷ Срезневский И. Мысли об истории русского языка.— СПб., 1850.— С. 44.

⁴⁸ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.— М., 1950.— Т. 7.— С. 943.

⁴⁹ Крюков А. В., Полек В. Т. І. І. Срезневський і українська література // Рад. літературознавство.— 1980.— № 3.— С. 78—85.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖЕТНІЧНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

Г. М. Захарова.

*Современные украинско-молдавские
межэтнические связи:
Этноязыковые аспекты.*

К.: Наук. думка, 1985.—85 с.

В сучасну епоху, коли в нашій країні сформувався новий тип соціальної та інтернаціональної спільності людей і дедалі активніше виявляються риси поступового зближення всіх націй і народностей, перед радянською суспільствознавчою наукою постає завдання поглибленого дослідження джерел і механізму процесів етнічної інтеграції, їх конкретних проявів і форм, загальних характеристик і закономірностей.

У прийнятій на XXVII з'їзді КПРС новій редакції Програми Комуністичної партії Радянського Союзу величезне значення приділяється питанням розвитку і зближення націй та народностей нашої країни і підкреслюється необхідність всебічного аналізу міжнаціональних процесів, розробки науково обгрунтованої політики національно-державного будівництва¹. При цьому наголошується, що процеси міжнаціонального зближення народів СРСР є однією з умов удосконалення соціалізму, дальшого прогресивного розвитку нашої багатонаціональної країни. Тому актуальність рецензованої монографії незаперечна. Вона присвячена одному з найважливіших і малодосліджених аспектів міжнаціональних контактів — етномовному, значимість якого визначається місцем, що його займає мова у системі етнічних ознак і показників соціального та культурного розвитку.

В рецензованій праці успішно застосовано історико-етнографічний аналіз, який передбачає одночасне дослідження національних проблем і питань суспільного розвитку, зумовлених мовними факторами. В ній також висувається ряд важливих у методологічному плані завдань сучасної етнографії щодо принципів класифікації розвитку культури радянських народів.

Дана монографія є першим в республіці етносоціологічним дослідженням мовних явищ. Обраний автором метод їх вивчення у поєднанні з позамовними процесами, які істотно на них впливають (соціальний та етнічний склад населення південного заходу УРСР та півночі Молдавії, міжнаціональні шлюби та ін.), дав їй можливість всебічно розкрити тему.

При написанні книги Г. М. Захарова використала значний фактичний матеріал, який вперше введено до наукового обігу,

численні оригінальні джерела, зокрема дані анкетування, проведеного в наукових експедиціях.

У першому розділі досліджуються передумови розвитку сучасних українсько-молдавських етномовних процесів, зокрема особливості формування соціально-професійної структури населення українсько-молдавських прикордонних областей. Всебічно розглядається становлення соціальної однорідності суспільства у поєднанні з інтеграційними зрушеннями у сфері культури. Заслуговує на увагу висновок автора про значну соціальну мобільність населення етнічно-мішаних районів та підвищення його соціально-професійного статусу в іноетнічному середовищі. Ці положення підтверджуються дослідженнями по інших регіонах СРСР (зокрема, працями Л. М. Дробижевої). Вони важливі для вивчення сучасних міжетнічних відносин, особливо їх етносоціальних аспектів, і потребують подальшої розробки.

Цікавим є аналіз етномовної взаємодії українського та молдавського населення на сучасному етапі. Зокрема, розглядаються особливості функціонування мов у прикордонних областях, вплив міжнаціональних шлюбів на етномовні процеси, роль двомовності та багатомовності у міжнаціональному зближенні.

Автор, на наш погляд, правомірно визначає комплекс факторів, що зумовлюють певну своєрідність етномовних процесів у регіоні, які розвиваються на двох рівнях: загальносоюзному, якому відповідає значне поширення провідної на цій території національно-російської двомовності (українсько-російської або молдавсько-російської), та локальному (українсько-молдавської). Г. М. Захарова пов'язує інтенсивність розвитку мовних процесів з масштабами міжетнічної шлюбності. Слід відзначити, що звернення до цього позамовного явища дає можливість автору проаналізувати ряд етнопсихологічних категорій (трансформація етнічної самосвідомості, уявлення про рідну мову тощо).

У дослідженні велику увагу приділено з'ясуванню залежності між мовними процесами та зрушеннями в галузі духовної культури. Так, соціальні фактори відчутніше впливають на «урбанізовану» культурну життєдіяльність населення, тоді як етнічні торкаються більше традиційної культури. Однак, на нашу думку, зазначені явища можна було б розглянути ґрунтовніше.

Позитивно оцінюючи рецензовану монографію, слід, однак, відзначити, що в ній є й певні недоліки. Так, книга, безперечно, виграла б, якби в ній було використано дослідження, присвячені особливостям матеріальної й духовної культури українсько-молдавського населення досліджуваного

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 185—187.

регіону, їх сучасної обрядовості. Заслугує більшої уваги також вивчення змін у лексиці української і молдавської мов у зв'язку з етносоціальними процесами, про які йдеться у книзі, особливо при формуванні спільних, інтернаціональних рис у культурі та побуті.

В історіографічному розділі варто було б, на наш погляд, відзначити багаторічне співробітництво українських і молдавських етнографів, ширше використати у порівняльному плані матеріали офіційної статисти-

стики по інших радянських республіках. На жаль, вищені у рецензованій монографії таблиці інколи перевантажнені цифрами, а текст — спеціальними термінами, тоді як праця розрахована на широке коло читачів.

У цілому ж рецензована монографія, поза сумнівом, викликає інтерес і може бути широко використана у розробці проблем розвитку та зближення народів СРСР.

В. І. НАУЛКО (Київ)

ОПЛОТ МИРУ І БЕЗПЕКИ НАРОДІВ

*СССР в борьбе
против фашистской агрессии
1933—1945.*

Изд. 2-е испр. и доп.,

М.: Наука, 1986.— 351 с.

У пам'яті людства назавжди збережеться героїчний подвиг радянського народу в боротьбі проти фашизму, що завершилася цілковитим розгромом ворога. У новій редакції Програми зазначається: «Згуртувавшись навколо партії, виявивши небачений героїзм, радянський народ і його Збройні Сили завдали нищівної поразки німецькому фашизму — ударному загонові світової імперіалістичної реакції. Своєю перемогою Радянський Союз вніс вирішальний вклад у визволення народів Європи від нацистського рабства, у врятування світової цивілізації»¹.

Саме про це і йдеться у рецензованій колективній монографії. При ознайомленні з нею слід насамперед відзначити її високий науковий рівень. Про це, зокрема, свідчить широка джерельна база книги. Автори використали документи ряду радянських і зарубіжних архівів: Архіву зовнішньої політики СРСР, Історико-дипломатичного архіву, Архіву Міністерства оборони СРСР, Центрального державного історичного архіву Латвійської РСР, державних архівів Великобританії та Румунії, публікації зовнішньополітичних документів СРСР, США, Англії, Франції, Західної Німеччини, Італії, мемуарну літературу, статистичні довідники, періодичні видання тощо.

На основі вивчення великої кількості архівних документів автори відтворили яскраву картину боротьби радянського народу під керівництвом Комуністичної партії проти фашистської агресії, за мир і безпеку народів. У книзі аргументовано показано, як у передвоєнні роки СРСР, прагнучи максимальною мірою використати Лігу націй, багато зусиль докладав у справу втілення в життя надзвичайно важливої миролюбної програми того часу — створення системи колективної безпеки, пропонував конструктивні заходи з метою врегу-

лювання того чи іншого міжнародного конфлікту, викривав злочинні наміри паліїв нової війни.

Зрозуміло, що фашистські агресори не змогли б діяти так безкарно, коли б не так звана політика «невтручання», що її проводили напередодні війни уряди Англії, Франції і США. Подібна політика, що найбільш рельєфно виявилася під час Мюнхенської змови проти Чехословаччини (1938 р.) і радянсько-англо-французьких переговорів навесні та влітку 1939 р., одержала докладне висвітлення в рецензованій монографії. На пропозицію наркома закордонних справ СРСР М. М. Литвинова про необхідність використання всіх засобів для попередження збройного вторгнення «третього рейху» в межі Чехословацької республіки негативні відповіді дали Лондон і Париж (с. 60—61). Так само реагували західні держави на ініціативу Радянського уряду (квітень 1939 р.) про те, що СРСР, Англія і Франція укладуть між собою пакт про надання один одному різноманітної допомоги, включаючи і військову, на випадок здійснення агресії в Європі й аналогічної допомоги східноєвропейським державам, розташованим між Балтійським і Чорним морями, що мають спільний кордон з СРСР (с. 96—97). Коли ж Країна Рад запропонувала скликати міжнародну конференцію з участю найбільш заінтересованих держав для розгляду загрозливої обстановки, що склалася, Лондон і Париж відповіли, що радянські пропозиції є «передчасними» (с. 85). Отже, відмова Заходу організувати колективний фронт захисту миру істотно наблизилі військову катастрофу, причому відповідальність за це, як переконливо розкрито у праці, несли не тільки Лондон, Париж і Вашингтон, а й правителі буржуазно-поміщицької Польщі та боярської Румунії.

У книзі яскраво, в стислій формі висвітлюється велетенський двобій сил демократії й прогресу на чолі з Країною Рад із силами імперіалістичної реакції, що почався 22 червня 1941 р. віроломним нападом фашистської Німеччини та її сателітів на СРСР і в ході якого вирішувалася доля не тільки першої в світі держави робітників і селян, а й світової цивілізації. Авторами реалістично показано тимчасові невдачі наших військ у перші місяці Великої Вітчизняної війни, безприкладний героїзм захисників Москви, Ленінграда, Києва, Оде-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 150.

си, Севастополя, проаналізовано вирішальні наступальні операції Радянської Армії під Москвою, Сталінградом, Курском, на Україні, в Білорусії, Прибалтиці, охарактеризовано воєнно-політичне значення визволення всієї території СРСР від окупантів.

Немеркнучою сторінкою в літопису війни зображена визвольна місія Радянської Армії в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, що становила найвищу форму виконання радянським народом свого інтернаціонального обов'язку перед народами, пригнобленими фашизмом. Понад 7 млн. радянських воїнів брали участь у визволенні 11 європейських країн. Тільки за визволення Польщі загинули 600 тис. чол., Чехословаччини — 140 тис., Угорщини — 140 тис., Румунії — 69 тис., а загальні втрати радянських військ становили більш як 3 млн. солдатів і офіцерів (с. 226, 229, 235, 237—238).

Чимало місця у книзі відведено розкриттю ролі Комуністичної партії, соціалістичної ідеології, морально-політичної єдності радянського суспільства, непорушної дружби народів СРСР. «Народ безмежно вірив у правоту і мудрість політики партії, що ґрунтувалася на марксистсько-ленінській теорії, на знанні законів суспільного розвитку... Ця віра народу, помножена на організаторські зусилля партії й уряду, кликала і вела на ратні трудові подвиги в ім'я рідної соціалістичної Вітчизни» (с. 281).

Багато уваги в монографії приділяється військово-економічним питанням. Адже є незаперечним той факт, що економічний потенціал Країни Рад, створений за роки довоєнних п'ятирічок, був порівняно швидко поставлений на службу фронту. Евакуйовані на схід країни понад 1,5 тис. провідних заводів разом з діючими там промисловими підприємствами виробили за роки війни майже вдвоє більше військової техніки, ніж Німеччина, її союзники й усі окуповані нею європейські країни. «Ми фашизм зламали, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, — не тільки героїзмом і самопожертвою, а кращою сталлю, кращими танками»².

Позитивною рисою рецензованої праці є те, що в ній більш глибоко й детальніше порівняно з першим виданням аналізуються події та явища досліджуваного періоду, включено додатково два розділи, в яких показано значення Кримської і Берлінської конференцій глав урядів СРСР, США та Великобританії у післявоєнному мирному врегулюванні, розглядаються підсумки й уроки другої світової війни. Книга вносить також вагомий вклад у справу викриття буржуазних фальсифікаторів, які всіляко намагаються принизити вирішальну роль Радянського Союзу в Перемозі над фашистською Німеччиною та милітаристською Японією.

Одним з найвідчутливіших підсумків Великої Перемоги над фашизмом, — підкреслюється в книзі, — стала кардинальна зміна

у співвідношенні сил на міжнародній арені на користь світового соціалізму. Щодо найголовнішого уроку, то він полягає в тому, що проти будь-якої агресії потрібно боротися рішуче і спільними зусиллями, поки не спалахнуло полум'я самої війни.

У наш ракетно-ядерний вік, коли якісно змінилися засоби ведення війни, першорядного значення набуває проблема формування нового політичного мислення. Саме воно повинне взяти гору над безглуздістю, саме воно здатне гарантувати виживання людства. І шлях до цього вказує Радянський Союз. «Ми переконані, що фатальної неминучості війни немає... — говориться у зверненні Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР з нагоди 40-річчя закінчення другої світової війни «До народів, парламентів і урядів усіх країн». — Радянський Союз закликає народи і держави, їхні парламенти й уряди зробити все можливе для запобігання гонці озброєнь у Космосі і припинення її на Землі, для обмеження, скорочення, а потім і повного знищення ядерної зброї»³.

Слід зазначити, що цікава і змістовна праця не позбавлена й деяких недоліків. Так, надзвичайно насичений історичними фактами період 1933—1945 рр. аж ніяк не відповідає порівняно скромному обсягу даної монографії (26,4 друк. арк.). Далеко не всі події в ній висвітлені з однаковою повнотою, а деякі з них навіть залишилися поза увагою авторів. На нашу думку, варто було б повніше сказати про солідарність СРСР із жертвами фашистської агресії — Ефіопією, Іспанією, Австрією. Недостатньо охарактеризований, наприклад, радянсько-чехословацький договір про взаємодопомогу від 16 травня 1935 р. З поля зору авторського колективу фактично випали такі важливі події дипломатичної історії другої світової війни, як Московська конференція міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії (1943 р.), конференція Об'єднаних Націй у Сан-Франциско (25 квітня — 26 червня 1945 р.). Більшої уваги заслуговує питання про етапи й шляхи створення антигітлерівської коаліції. У монографії трапляються також деякі неточності й описки. Так, збройні сили фашистської Німеччини названі «рейхсвером» (с. 104) замість «вермахту». Як відомо, «рейхсвер» — це армія і флот (до речі, вони були дуже обмежені) Веймарської республіки у Німеччині (1919—1933 рр.). Посла США в СРСР на с. 295 названо А. Гарріман, а на с. 303 — У. Гарріман.

Однак ці зауваження не знижують політичного і наукового значення даного фундаментального видання. Його з інтересом зустрінуть не тільки фахівці-суспільствознавці, а й широке коло читачів.

А. Ф. КІЗЧЕНКО (Київ)

² Рад. Україна. — 1987. — 14 лют.

³ Сорокаріччя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні: Документи і матеріали. — К., 1985. — С. 106.

КРАЇНУ ЗАХИСТИЛИ СОБОЮ

Ми йшли до тебе, Перемого!
 / Упоряд. А. М. Хорунжий;
 Редкол.: П. Загребельний та ін.

К.: Політвидав України, 1984.— 361 с.

Невблаганний плин часу. Все далі й далі відсуваються від нас події Великої Вітчизняної війни. Ось вже й на пенсію йдуть ті, хто за віком не брав участі у минулій війні. Рідшають ряди ветеранів другої світової. Багато робиться в нашій країні, щоб пам'яті про тих, хто кував Перемогу над ненависним фашизмом, дбайливо зберігалася й передавалася від покоління до покоління. Велике значення у цьому має, зокрема, друковане слово. За час, що минув після закінчення війни, опубліковано різноманітну за змістом та значну за обсягом літературу, присвячену подіям і учасникам тих грізних років. Серед цих публікацій чільне місце займають й мемуари великих воєначальників Червоної Армії, спогади багатьох командирів її середньої командної ланки.

Нині дедалі частіше з'являються книги тих, хто воював безпосередньо на передньому краї фронту боротьби проти ворога. Є, очевидно, у цьому певна закономірність—йти від загального до окремого, від аналізу та висновків по великих битвах і операціях до розповідей та спогадів окопних солдатів. Проте чи не багато ми втратили, не приділивши належної уваги справі збереження по гарячих слідах вражень більшості рядових учасників священної війни проти фашизму? За понад чотири десятиріччя у багатьох з них деталі колишніх подій вивітрилися з пам'яті настільки помітно, що вони не завжди можуть згадати прізвища однополчан, з якими тривалий час воювали пліч-о-пліч, а також інші важливі факти. А нині, нерідко, намагаючись заповнити ці прогалини, мислять у спогадах масштабами армій та дивізій і ніяк вже не меншими за полки. Хоча, як справедливо зауважує канд. іст. наук Г. І. Ясницький—автор одного з нарисів книги «Ми йшли до тебе, Перемого!» з серії «Солдатські спогади», стратегія і тактика рядового бійця обмежувалася кількома десятками навколишніх метрів, де йому було наказано діяти (с. 55).

Цим зауваженням не ставиться за мету применшити достоїнство названого збірника солдатських спогадів, який опубліковано Політвидавом України, хоча деякі з авторів нарисів з рядових бійців мислять і розв'язують завдання заднім числом не нижче, ніж за командира батальйону.

Переважає більшість розповідей фронтовиків, уміщених у цьому збірнику, саме тим й приваблюють, що вони прості і правдиві. Письменники і журналісти, які взяли участь у підготовці книги, її упорядник А. М. Хорунжий здійснили велику необхідну роботу, щоб дбайливо зберегти розмовну мову ветеранів, лаконічно суворий, часом навіть сухуватий стиль викладу подій.

Суть того, що відбувалося понад сорок років тому, і яка розкривається кожним із спогадів, по-своєму пізнавальна і цікава.

Не кожна з тих подій може бути занесена на скрижалі історії Великої Вітчизняної війни, але серед них є й такі, які проливають світло на маловідомі для масового читача її сторінки.

Однією з них по праву можна назвати спогади кавалера чотирьох орденів Червоного Прапора та ряду інших орденів офіцера Т. М. Небоженка «На обороні Києва». З літопису Великої Вітчизняної війни широко відомо про застосування реактивної артилерії у боях проти ворога вперше. Батарея установок БМ-13 («катюш») під командуванням капітана І. А. Флєрова здійснила перший залп по фашистах у районі Орші 21 липня 1941 р. Про застосування гвардійських мінометів у період оборони Києва згадується побіжно і в книзі двічі Героя Радянського Союзу генерал-полковника О. І. Родінцева. Однак коли, якого дня це сталося? І ось докладна розповідь Т. М. Небоженка. Судячи з даних, наведених у ній, паралельно з батареєю капітана Флєрова формувалася й інша, якою довірено було командувати автору спогадів. І свій перший залп по ворогу вона здійснила на р. Ірпінь всього на 10 днів пізніше флєровської. Залишається тільки шкодувати, що ця розповідь не ввійшла складовою частиною у недавно видану книгу про оборону Києва під назвою «Становитися город героєм» (К., 1986).

Заслуговує уваги істориків, їх більш докладного дослідження, а можливо, й на письменницький інтерес справді легендарний перехід беззбройного корабля з Чорного у Баренцове море. Турецькі власті, які формально дотримувалися нейтралітету і вичікували нагоди напасти на СРСР, погодилися пропустити радянський корабель через протоки Босфор і Дарданелли за умови, якщо на ньому не буде ніякого озброєння. І екіпаж цього корабля зробив майже немислиме—прорвався через гітлерівський морський заслон в Егейському та Середземному морях. Про все це хвилює, хоча, на жаль, дуже вже лаконічно, розповідається в книзі учасником переходу, нині Героєм Соціалістичної Праці Ф. В. Хильком.

Під час читання спогадів канд. істор. наук, письменника М. Д. Дятленка про свого товариша Ф. М. Ільченка мимоволі виникає думка про те, що добре було б і в історії минулої війни їх імена вмістити поряд. Адже обидва вони відіграли неабияку роль під час Сталінградської битви. Автору нарису «Особисто відомий» М. Д. Дятленку довелося в січні 1943 р. «штурмувати» з білим прапором передній край оборони оточеного угруповання фашистських військ, несучи гітлерівському командуванню ультиматум з метою уникнення невинуватих втрат. Як відомо, його було відхилено. А через три тижні після цього Ф. М. Ільченко був першим з радянських офіцерів, хто прийшов у штаб генерал-фельдмаршала Паулюса, щоб передати звіт радянському командуванню про капітуляцію гітлерівських полчищ на чолі із своїм полководцем.

Розповідаючи про дії товариша у такій незвичайній обстановці, автор скромно, мимохідь згадує про свою місію парламенте-

ра, не розкриває думок і почуттів, які його переповнювали, коли йшов у літво ворога. А шкода. Адже завдання, яке він виконував, було далеко не небезпечним. Відомо, що для фашистів не існувало ніяких міжнародних норм і законів ведення війни.

Настрій парламентарів, які йшли з білим прапором у ворожий табір, передає якоюсь мірою О. Р. Кузнецов у нарисі «Парламенти виходять утрюх». Разом з підполковником Савельєвим та лейтенантом Смирновим він теж «ходив» у розташування оточених гітлерівців, пропонуючи від імені радянського командування здатися. Хоча описаний автором спогад події відбувалися набагато пізніше, під час ліквідації оточеного Корсунь-Шевченківського угруповання противника.

Згадувані вище події, якщо й не віхи, то помітні знаки у літопису минулої війни. Що ж, далеко не всім фронтовикам довелося бути значними дійовими особами на «авансцені» воєнної історії. Але те, що вони писали її щоденно, щоднини мужністю, потом і кров'ю — безсумнівно. І кожний нарис книги солдатських спогадів — тому підтвердження.

Звичайними, буденними можуть здатися для деяких читачів події, про які розповів Б. М. Малиновський у нарисі «У боях на болоті Сучан», проте вони найвищою мірою пізнавальні. Фронтове життя складалося не лише з атак, штурму укріплених пунктів, ходіння у розвідку тощо. Потрібно було вміти вистояти, вижити подібно до того, як розповідає автор, триста діб у болотних окопах, коли і спорудити бліндаж й окопатися по-справжньому неможливо, коли навкруги вода, а бійці на виду у противника і він засипає їх снарядами. І потрібно їм не тільки вижити, а й зберегти сили для того, щоб у потрібний момент перейти у наступ і розгромити ворога.

Можна ще і ще називати нариси та їх авторів, які правдиво розповідають у книзі про минулу війну, про ті знегоди, які довелося пережити радянським солдатам. Війна перевірjala їх на міцність духовну і фізичну. Часом вони гнулися, та не падали ніколи. У книзі розповідається про подвиги Марії Логунової, Романа Сміщука, десяткох братів Лисенків, повного кавалера орденів Слави Миколи Симоненка та багатьох, багатьох інших фронтовиків, про те, як вони у жорстоких боях крок за кроком наближали Велику Перемогу.

На жаль, деякі спогади не позбавлені неточностей, часом містять неграмотний з воєнної точки зору опис подій.

Безумовно, дуже жарким було літо 1942 р. у прямому і переносному смислах слова для П. К. Мостового і тисяч інших воїнів, що билися під Харковом. І зовсім не ставиться під сумнів його розповідь про тяжкі бої на підступах до міста. Тільки чи не дуже вже сумбурно розвивається наступ? Бійці біжать в атаку, вриваються у передмістя Рубіжного, залягають під шаленим вогнем ворога (с. 97—99). Потім незрозуміло, навіщо від взводу до взводу плазую по позиціях, де залягли радянські бійці, командир полку. Дивують його дії, коли він бачить будинок, звідки ворог веде вогонь, а перше ніж віддати на-

каз лейтенанту-артилеристу по знищенню фашистських вогневих засобів, наказує дістати карту, щоб, очевидно, уважніше розглянути, де знаходиться цей будинок (с. 98). Далі — більше. З'являються фашистські танки. Проте «катюші» відкривають по них вогонь лише у той момент, коли танки мало не переповзають через окопи, у яких сидять наші бійці (с. 99). Важко повірити у те, що гвардійські мінометники взялися знищувати разом з ворожими танками й своїх бійців, що залягли під вогнем ворога.

У нарисі «Танками по ворожих тилах» (автор — Г. Ф. Лещенко) в атаку танки веде комбат капітан В. П. Абраменко, а коли його машину підбив ворог, то через нижній люк рятують вже не його, а закривавленого, обгорілого комбата майора С. П. Сиволапова (?! сс. 46—47). До речі, цей нарис є наочним прикладом того, як важливо тим, хто готує такого роду книги, ретельно вивіряти історичні факти. Адже учасники війни, які виступають із спогадами, часто-густо ставлять в епіцентр подій, що відбуваються, свій підрозділ, який, на їх погляд, вирішує результат битви в інтересах частини, а то й з'єднання. Сусідні, придані війська, що підтримують наступ, просто не враховуються або ж їхня роль значно занижена. Це робиться не навмисно, а через незнання загального стану справ і виконуваного завдання в цілому.

Саме так і трапилося з автором названого вище нарису. Він приписав своєму розвідувальному танковому батальйону весь успіх у розгромі ворожого аеродрому разом з літаками поблизу станції Тацинської. Потім вже автор згадує, що їх танковий корпус знищив близько 11 тис. ворожих солдатів та офіцерів, 4800 їх взяв у полон, розгромив і ешелони на станціях та 431 літак на аеродромі (с. 48).

Проте давайте звернемося до такого авторитетного джерела, як «Воспоминания и размышления» Г. К. Жукова (М., 1979, с. 110—111). В цій книзі визнається, що сміливий, добре організований глибокий рейд 24-го танкового корпусу під командуванням генерала В. М. Баданова по тилах ворога у грудні 1942 р. назавжди записаний у літопис Великої Вітчизняної війни як блискуче проведена операція. А ось ворожі втрати виглядають більш скромно: близько 6700 солдатів та офіцерів і 300 фашистських літаків. І серед підрозділів, що відзначилися, згадується не батальйон капітана Абраменка, а зовсім інші.

Ми далекі від думки, що підрозділ, у якому воював автор, діяв не відважно. Але перебільшенням ролі одних затинюються достоїнства інших. І цифри про втрати ворога автор, звичайно ж, не вигадав, а взяв їх з якихось першоджерел. Тільки дуже важливо, щоб останні були головними, а не другорядними і неперевіреними. Це ж саме слід сказати і про термінологію. Так, автор у спогадах говорить про «9-й розвідувальний танковий батальйон» (с. 47). Можливо, серед танкістів цього підрозділу і прийнято було називати свій батальйон розвідувальним, але в штатах танкових корпусів і танкових бригад того часу таких батальйонів не було. Зрозуміло, на

танках ходили в розвідку, проте не були вони спеціальними розвідувальними підрозділами.

Цілий розділ у книзі названо «Нас нарекли героями Дніпра». І чи через недогляд редакційної колегії, чи з інших причин, але у ньому нема жодного нариса, де йшлося б про форсування цієї могутньої ріки. Адже саме у цей період найбільш яскраво виявилися мужність та сила духу радянських воїнів.

Не можна не помітити, що укладачі збірника обійшли увагою наших славних воєнних льотчиків. А коротенький, на одну сторінку, спогад про зустріч на аеродромі маршала авіації О. О. Новикова та О. Маресьєва, невелика розповідь Б. С. Малиша про бойові вильоти бомбардувальників яв-

но не можуть відбити той вклад, який внесли радянські авіатори в перемогу над фашистами в небі і на землі.

У передмові до книги зазначено, що готуватиметься до друку і другий випуск солдатських спогадів. На нашу думку, він набагато виграє, якщо редакційний колектив супроводить кожний його розділ узагальнюючим матеріалом, де коротко викладатимуться події відповідного періоду війни. Пізнавальність фактичного матеріалу, літературний рівень книги «Ми йшли до тебе, Перемого!» подають надії на те, що і наступний її випуск буде зустрінутий читачами з не меншим інтересом.

А. А. РОГАЧ (Київ)

ЛЕНІНСЬКОЇ ПАРТІЇ ЗАГІН

П. Л. Варгатюк,
В. Ф. Солдатенко, П. М. Шморгун.

*В огне трех революций:
Из истории борьбы большевиков Украины
за осуществление ленинской
стратегии и тактики
в трех российских революциях.*

Київ: Политиздат Украины,
1986.— 625 с., ил.

Рецензована книга про боротьбу більшовиків України за здійснення ленінської стратегії і тактики в трьох російських революціях, що вийшла в світ напередодні 70-річчя Великого Жовтня, відрізняється від інших праць з даної проблематики насамперед комплексним характером. Вона, по суті, є першою (і, на наш погляд, успішною) спробою узагальнюючого дослідження історії діяльності в зазначеному напрямі одного з найбільших загонів більшовицької партії, що діяли в національних районах.

При цьому автори розглянули проблему багатопланово. По-перше,—з точки зору участі місцевих партійних організацій у розробці стратегічних і тактичних рішень, захисті стратегії і тактики партії від нападок її класових противників, подоланні помилок і відхилень від політичного курсу партії, за єдністю її лав. По-друге,—в плані дослідження політичної діяльності більшовиків серед робітників, селян, солдатських мас та міських середніх верств, створення революційного союзу цих сил під керівництвом пролетаріату і його політичного авангарду. По-третє,—з погляду простеження процесу завоювання партією більшої робітничого класу і його союзників, активної участі трудящих України, пліч-о-пліч з російськими братами по класу та трудящими інших національностей країни, у формуванні політичної армії буржуазно-демократичної та соціалістичної революцій. Такий підхід дав авторам змогу зробити помітний крок уперед в узагальненні досвіду боротьби більшовиків за

здійснення ленінського курсу на перемогу буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій на Україні.

Значну увагу в книзі приділено питанням стратегії і тактики пролетарської партії в революції 1905—1907 рр. На конкретному фактичному матеріалі в ній досліджено процес зростання і зміцнення місцевих більшовицьких організацій у період піднесення революції, що відбувався насамперед за рахунок поповнення їх найбільш політично зрілою частиною промислового робітничого класу, піддано аргументованій критиці вигадки сучасних буржуазних фальсифікаторів історії про нібито «інтелігентський склад» ленінської партії (с. 60—66). Автори проаналізували основні напрями і форми агітаційно-масової та організаторської роботи більшовиків, їх боротьбу за гегемонію пролетаріату в революції, зміцнення союзу робітничого класу з селянством та іншими непролетарськими верствами трудящих, показали керівництво більшовицьких організацій розвитком страйкової боротьби, підготовкою і проведенням збройного повстання в ряді міст України.

Особливий науково-пізнавальний інтерес становить висвітлення в праці малодосліджених питань про здійснення більшовиками України ленінської тактичної лінії партії в період між двома буржуазно-демократичними революціями. Написані на багатьох, в тому числі новому фактичному матеріалі, відповідні глави монографії помітно розширюють наукове уявлення з ряду аспектів цієї проблеми, насамперед тих, що стосуються агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків, у тому числі в легальних організаціях, ролі нелегальної та легальної літератури, більшовицької преси у завоюванні мас, зміцнення гегемонії пролетаріату в революційній боротьбі, згуртування і розвитку активності його союзників.

Значний елемент наукової новизни є й у розкритті діяльності більшовицьких організацій в умовах переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Спираючись на уточнені останніми роками в ряді наукових досліджень фактичні дані,

автори ґрунтовно розкривають становище в партійних організаціях України після виходу з підпілля, показують процес ідейного та організаційного згуртування більшовиків, швидко кількісне зростання їх лав та зміцнення зв'язків з масами. З інтересом читаються написані з використанням нових та уточнених фактичних даних сюжети про обговорення на місцях рішень VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), про зміцнення зв'язків більшовицьких організацій України з Центральним Комітетом партії, велику й різнобічну допомогу, що її подавали місцевим парт-організаціям В. І. Ленін, ЦК, Петроградський та Московський комітети РСДРП(б).

У жовтні 1917 р. ленінська партія з'єднала в один могутній потік пролетарську боротьбу за соціалізм, селянську боротьбу за землю, національно-визвольну боротьбу пригноблених народів Росії, загальнонародний рух проти імперіалістичної війни, за мир і спрямувала його на повалення буржуазного ладу¹. Розкриваючи це положення нової редакції Програми КПРС, автори книги ґрунтовно досліджують основні форми і методи агітаційно-пропагандистської, політико-виховної і організаторської роботи більшовиків серед різних верств трудящих, спрямованої на підготовку політичної армії соціалістичної революції, наводять переконливі дані про назрівання на Україні, як і в цілому в Росії, революційної кризи, на конкретному фактичному матеріалі піддають критиці твердження буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії, які заперечують об'єктивну зумовленість соціалістичної революції на Україні.

На багатому, частково новому, фактичному матеріалі у праці вдало показано розвиток політичних подій на Україні в жовтневі дні 1917 р., напружену діяльність місцевих більшовицьких організацій під керівництвом ЦК РСДРП(б) на новому етапі революції. Їхні зусилля в цей час були зосереджені на завершенні процесу більшовизації Рад, підготовці та проведенні Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, який проголосив Україну Радянською республікою.

Автори монографії узагальнили результати найновіших досліджень з розглядуваних питань, використали уточнені в них дані про склад та діяльність більшовицьких організацій, розвиток революційних подій, співвідношення політичних сил на Україні на різних етапах революції. В ряді випадків вони виправили неточності, що мали місце в літературі попередніх років, навели одержані на основі власних підрахунків дані про розповсюдження ленінських праць, нелегальних видань і більшовицької преси на Україні, про зустрічі з В. І. Леніним представників місцевих більшовицьких організацій та ін. Все це великою мірою визначає цінність книги як узагальнюючого наукового видання.

До активу монографії варто віднести й, на наш погляд, вдало обране авторами

співвідношення загальноросійського, загальнопартійного та місцевого матеріалу, показ специфіки регіону у здійсненні деяких питань партійної тактики. Завдяки цьому революційні події на Україні послідовно розглядаються в книзі як органічна складова частина загальноросійського революційного процесу, більшовицької організації цього регіону — як один із загонів створеної В. І. Леніним пролетарської партії нового типу, а їх стратегія і тактика — як творче застосування загальної стратегії і тактики партії в умовах національної окраїни.

Як відомо, однією із складових частин стратегії і тактики партії в буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях було ставлення до національно-визвольного руху. Спираючись на результати новітніх досліджень цієї проблеми, автори книги повніше й точніше, ніж їх попередники, показали боротьбу більшовиків проти буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій, за втілення в життя ленінської національної політики партії, принципів пролетарського інтернаціоналізму. Вони розкрили характер і рушійні сили національно-визвольного руху на Україні, його зв'язок з класовою боротьбою пролетаріату та підпорядкованість цілям буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій, на переконливих фактах спростували сучасні буржуазні та буржуазно-націоналістичні фальсифікації проблеми.

Важливою позитивною рисою, яка також значною мірою визначає наукову новизну книги, є й те, що її автори в основному зуміли уникнути спрощеності у викладі розглядуваних питань, не замовчують труднощів у діяльності партійних організацій, критично, всебічно і об'єктивно аналізують історичні події в усій їх складності. У книзі показано, що в діяльності частини більшовицьких організацій і партійних працівників України було немало недоліків, прорахунків, помилок, особливо на соціалістичному етапі революції. Не всі вони достатньо активно працювали серед селян, приділяли належну увагу національному питанню, викриттю всіх проявів буржуазного націоналізму. В 1917 р. в ряді комітетів, насамперед Київському, Катеринославському та Одеському, давалися ознаки право-опортуністичні, в Донецько-Криворізькому обласному — лівоопортуністичні хитання і відхилення від лінії партії. Але критика товаришів по партії, допомога ЦК РСДРП(б) сприяли тому, що помилки, допущені окремими членами партійних комітетів, не стали панівними в організаціях, не переросли в фракційну діяльність. Помилки рішуче виправлялися, всі партійні організації утверджувалися на позиціях марксизму-ленізму, міцніла їх ідейна та організаційна єдність, що було важливою умовою перемоги соціалістичної революції.

Творчим здобутком авторів є також глибокий історіографічний аналіз проблеми і вагомі загальні висновки, вміщені відповідно у вступній та заключній частинах книги. Водночас вступ до такої серйозної праці помітно виграв би, коли б у ньому було зроблено ґрунтовніший джерелознавчий огляд проблеми. Тим більше, що певний ма-

¹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. — К., 1986. — С. 6—7.

теріал для такого огляду вже нагромаджено в науковій літературі.

Книга не позбавлена й деяких інших недоліків. Зокрема, розкриваючи діяльність більшовиків України у роки першої російської революції, автори більше уваги приділили їх роботі по підготовці до IV та V з'їздів РСДРП, агітаційно-пропагандистській роботі більшовиків у масах і значно менше — висвітленню становища в самих місцевих парторганізаціях, питанням внутріпартійної боротьби. Дещо побіжно, на фоні інших, розглянуто й питання діяльності, особливо масово-політичної та організаторської роботи, більшовиків України в період Лютневої революції 1917 р.

Як уже відзначалося, автори наводять багатий матеріал про друковані органи більшовиків, видання й розповсюдження ними листівок та іншої агітаційно-пропагандистської літератури, справедливо підкреслюючи при цьому винятково важливу роль більшовицького друкованого слова у підготовці політичних армій буржуазно-демократичної та соціалістичної революцій. Питання ж усної політичної агітації і пропаганди розглянуто в книзі менш ґрунтовно, а в деяких випадках — навіть фрагмен-

тарно, хоч цей бік масово-політичної роботи більшовиків мав не менше значення для перемоги буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій.

Безперечною заслугою авторів є повніше й чіткіше, ніж у багатьох працях їхніх попередників, висвітлення діяльності більшовиків щодо втілення в життя парламентської тактики партії в трьох російських революціях. Тим більш прикро, що в книзі фактично обійдено питання про здійснення на місцях тактики бойкоту Булігінської думи в період революції 1905—1907 рр. Так само, говорячи про участь більшовиків у муніципальній кампанії 1917 р., автори чомусь випустили з поля зору їх діяльність у новообраних міських установах, досвід якої також становить науковий інтерес і зберігає свою актуальність.

Та головний висновок з приводу рецензованої праці може бути лише один: вона є помітним явищем у радянській історіографії історії трьох революцій на Україні, гідним внеском дослідників у підготовку до 70-річчя Великого Жовтня.

В. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

ВУЗІВСЬКИЙ ПОСІБНИК З ІСТОРІЇ ФЕОДАЛІЗМУ НА УКРАЇНІ

А. К. Швидько.

*Значение воссоединения
Украины с Россией
для экономического развития
городов Левобережной Украины:
Учебное пособие.*

Днепропетровск: ДГУ, 1985.—100 с.

В «Основних напрямках перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» підкреслюється необхідність піднесення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук у вузах, підвищення якості лекцій, заохочення студентів до наукового пошуку¹. Це зумовлює потребу в нових підходах до розробки курсів і спецкурсів, зокрема з історії Української РСР. Певним кроком на шляху до вдосконалення університетських курсів і спецкурсів з історії Української РСР періоду феодалізму стали навчальні посібники, підготовлені Г. К. Швидько*.

¹ Правда.— 1987.— 21 марта.

* Швидько А. К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII — середина XVIII в.): Учебное пособие.— Днепропетровск, 1983.— 84 с.; Швидько А. К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII — середине XVIII века: Учебное пособие.— Днепропетровск, 1984.— 92 с.

Питання історії міст, їх ролі у розвитку продуктивних сил і виробничих відносин періоду розквіту і розкладу феодальної формації, зародження в її надрах елементів капіталістичного укладу відносяться до числа найбільш актуальних у радянській історичній науці. Значний інтерес, зокрема, становить вивчення економічного, соціального і політичного розвитку міст Лівобережної України в другій половині XVII — середині XVIII ст. Звичайно, ця тема не нова. Однак автор, використовуючи досягнення дореволюційної і радянської історіографії, оперуючи великим фактичним матеріалом, комплексно підійшла до розв'язання цього складного питання, виділивши три основні проблеми. Це — боротьба населення міст за здійснення рішень Переяславської ради; аналіз значення возз'єднання України з Росією для економічного розвитку міст; характеристика соціальних відносин і класової боротьби в містах Лівобережної України в другій половині XVII — середині XVIII ст.

У рецензованому посібнику автор на основі детального аналізу економічного і правового становища міст Лівобережної України поставила за мету показати прогресивну роль возз'єднання України з Росією. Важливим соціальним наслідком визвольної війни, зазначається в ньому, були зміни в класово-становій структурі українського суспільства. Польська шляхта втратила свої володіння, українська — певною мірою покозачилася, селяни, міщани мали можливість переходити в стан козаків, а козаків й деякі селяни — в міщани. З козацької старшини, заможних верств міщанства почав формуватися клас феода-

лів. Міщани одержали ряд привілеїв, а саме: право володіти землею, займатися торгівлею, обирати міські уряди. Разом з тим у містах проходив безперервний процес майнового розшарування. Міський патриціат був представлений поряд з купцями, лихварями, заможним міщанством і козацькою старшиною, яка скуповувала у селян і міщан землі, добивалася гетьманських універсалів на володіння промислами, пожалувань на міста і містечки. Найчисленнішою групою населення міст були міщани — ремісники, дрібні торговці, цехові майстри. До третьої групи населення належали міські низи — робітні люди, наймити, підмайстри, комірники, підсусідки. Наведений автором фактичний матеріал, добре обґрунтовані висновки спростовують твердження буржуазно-націоналістичних істориків про «безкласовість» української надродності.

При оцінці прогресивної ролі возз'єднання України з Росією важливо правильно висвітлити питання про магдебурзьке право і його вплив на розвиток міст Лівобережної України. Воно залишається предметом спекуляцій у буржуазно-націоналістичній історіографії. Г. К. Швидько справедливо зазначає, що міщани добивалися від російського уряду підтвердження магдебурзького права й одержували жалувані грамоти. Вони прагнули використати це право в боротьбі проти засилля козацької старшини в містах, незважаючи на те, що його правові норми поширювалися лише на міщан. Однак оскільки міста Лівобережної України були надзвичайно строкатими в станомому відношенні, частина населення їх — козаки, селяни, козацька старшина — не підпадала під юрисдикцію міської влади, і дія магдебурзького права не поширювалася на них. Це породжувало гострі соціальні конфлікти в містах. У процесі дальшого розвитку виробничих відносин, централізації державної влади, адміністративних змін, які відбувалися на Лівобережній Україні, в містах поступово концентрувалися ремісничі виробництва і торгівля. Відпала необхідність захисту міст від наступу феодалів, що й зумовило свого часу появу магдебурзького права. В нових конкретних історичних умовах розвитку Лівобережної України до середини XVIII ст. воно, як переконливо показано у посібнику, зжило себе. Однак варто було б відзначити, що згідно з традицією його юридичні норми діяли ще протягом тривалого часу.

На основі аналізу документальних джерел, зокрема переписних книг 1666 р. та матеріалів опису 1765—1769 рр., автор обґрунтовано доводить, що возз'єднання України з Росією позитивно вплинуло на такі процеси, як концентрація в містах ремісничого виробництва, збільшення кількості ремісників, диференціація їх спеціальностей. Однією з характерних ознак, як зазначається в посібнику, була відсутність у цехах Лівобережної України станової замкнутості, що давало можливість займатися ремеслами козакам і селянам. Одночасно з'явилася категорія ремісників, які працювали за наймом у цехових майстрів, що свідчить про зародження елементів ка-

піталістичного укладу в економіці міст Лівобережної України.

Включення Лівобережної України до складу Російської держави сприяло розширенню і зміцненню торговельних зв'язків між ними. Міста як центри економічного, політичного і культурного життя втягувалися у всеросійський внутрішній ринок, який, за визначенням В. І. Леніна, почав формуватися у XVII ст. Автор охарактеризувала обсяг торговельних операцій, асортимент експортних та імпортованих товарів, показала соціальний поділ торгових людей, серед яких козацька старшина займала провідне місце, роль міст Лівобережної України у міжнародній торгівлі Росії. Однак невеликий обсяг посібника не дав можливості автору розкрити ці питання достатньою мірою. Назріла потреба створити узагальнююче монографічне дослідження, на основі якого було б значно простіше написати навчальний посібник. Поза увагою автора залишилися й такі важливі питання, як аналіз становлення і розвитку елементів капіталістичного укладу в ремісничому виробництві та промислах, розширення внутрішнього ринку тощо.

Значення возз'єднання України з Росією для економічного розвитку міст Лівобережної України розглядається автором в історичній перспективі. Для переконливості, можливо, варто було б зробити деякі порівняння з економічним становищем міст Правобережної України, які продовжували залишатися в складі Речі Посполитої.

Позитивне значення возз'єднання особливо усвідомлювало міське населення, яке одержало ряд привілеїв внаслідок визвольної війни. Тому воно активно виступало проти пропольської орієнтації частини старшинсько-козацької верхівки, боролось за політичну стабілізацію на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст., відстоювало соціальні й політичні завоювання визвольної війни. Розкриття цих питань присвячений один з посібників автора, проте цей матеріал доцільніше було б подати саме в рецензованій праці.

В цілому ж у посібнику на основі значного документального матеріалу — опублікованих і архівних документів, частина з яких уперше введена до наукового обігу, розкривається об'єктивний і суперечливий процес соціально-економічного і політичного розвитку міст Лівобережної України, переконливо спростовуються буржуазно-націоналістичні теорії «занепаду міст» України після визвольної війни і возз'єднання України з Росією.

До недоліків посібника, на нашу думку, слід віднести той факт, що, зважаючи на специфіку таких видань, розрахованих насамперед на студентів, у ньому не завжди подано чіткі формулювання, необхідні узагальнення. Наприклад, автор цілком аргументовано твердить, що внаслідок визвольної війни на Лівобережній Україні було ліквідовано право приватного володіння (с. 21). Водночас наводиться матеріал про надання царським урядом козацькій старшині жалуваних грамот на право володіння містами і містечками. І хоча автор зазначає, що переважно це були так би мовити формальні пожалування,

все ж варто чіткіше розмежувати юридичний і практичний аспекти цих актів.

У посібнику вміщено ряд таблиць, підрахунків, але доцільно було б навести більше наочного матеріалу, необхідного для засвоєння теми: картосхеми торгових шляхів, пояснення одиниць міри, ваги, словничок застарілих слів тощо.

Загалом рецензований посібник Г. К.

Швидько є вдалим поєднанням монографічного дослідження проблеми із розв'язанням завдань вузівських курсів з історії Української РСР періоду феодалізму. Це, безперечно, приверне до нього, як і до інших посібників автора, увагу не лише студентів, але й викладачів і науковців.

О. М. ДЗЮБА (Київ)

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ТУРЕЧЧИНИ

В. И. Данилов.

*Политическая борьба в Турции.
50-е — начало 80-х годов XX в.:
(политические партии и армия).*

М.: Наука.— 1985.— 324 с.

Турецька республіка — одна з найбільших держав Близького і Середнього Сходу, чорноморський сусід СРСР. Тому цілком зрозумілим є інтерес громадськості нашої країни до особливостей її соціально-політичного та економічного розвитку, ролі у сучасному світі, нинішнього стану радянсько-турецьких відносин. Саме цим зумовлюється актуальність рецензованої праці.

На основі різноманітних, здебільшого турецьких, джерел і літератури у монографії показана широка панорама суспільно-політичного життя сучасної Туреччини, неодмінним і вирішальним фактором якого була регулярна армія. Тричі протягом двох десятиліть (у 1960, 1971 та 1980 рр.) вона ставала при владі, зосереджуючи в своїх руках усю повноту державного управління. «На відміну від розвинених капіталістичних держав,— зазначається у книзі,— буржуазні політичні інститути в такій країні, як Туреччина, виявилися неспроможними справитися із соціально-економічними й політичними кризами, які періодично назрівали і були властиві капіталістичній системі. І шоразу їм «на допомогу» приходила армія, яка рятувала режим, «ремонтувала» багатопартійну систему та повертала її до дії. Так виникла своєрідна турецька модель політичної активності армії» (с. 288).

Автор аргументовано довів, що багатопартійний характер економіки Туреччини, її дедалі зростаюча залежність від імперіалістичних монополій Заходу, участь країн у НАТО і пов'язана з цим гонка озброєнь спричинили глибоку диференціацію турецького суспільства, викликали далі посилення класових суперечностей, зумовили нерозв'язаність найгостріших соціальних проблем. Безкомпромісна боротьба за владу, яку вели у 50—70-х роках головним чином дві основні політичні партії — Партія справедливості (виразниця інтересів неоконпрдорського капіталу, зв'язаного з транснаціональними корпораціями) й Народна-республіканська, що об'єднувала представників середніх і дрібних верств національної буржуазії, лише свід-

чила про кризу системи турецького парламентаризму. Все це є наочною ілюстрацією до положення з нової редакції Програми КПРС про те, що шлях країн, які визволилися, «...до зміцнення політичної незалежності, до економічного і соціального оновлення серйозно ускладнюється спадщиною колоніального і напівколоніального минулого, діями імперіалізму»¹.

У книзі докладно проаналізована соціальна структура турецького суспільства, значна увага — й це цілком закономірно — приділяється робітничому класу Туреччини, у рядах якого на початку 70-х років налічувалося близько 3,5 млн. чол., а чисельність його найбільш організованої частини — промислового пролетаріату — становила майже 1,5 млн. (с. 90). На фронтах класових битв (у численних страйках, мітингах, маніфестаціях солідарності) він продемонстрував свою відчутну силу та антиімперіалістичні настрої. Про незаперечні успіхи робітничого руху в 60—70-ті роки, незважаючи на його роздрібненість, свідчили, як підкреслює автор, плідна діяльність Конфедерації революційних робітничих профспілок, зростання впливу і популярності Комуністичної партії Туреччини, яка працює з 1923 р. в умовах глибокого підпілля, а також легальних Робітничої і Соціалістичної робітничої партій. «У 70-ті роки значно збільшилась «питома вага» ідей наукового соціалізму в лівому русі Туреччини...», — відзначається у монографії (с. 215).

У праці відображено таке характерне для турецької дійсності 70-х років явище, як тероризм, що дестабілізував політичне життя країни. Його джерела й рушійні сили добре відомі. Ідеологічною основою тероризму в Туреччині є махровий антикомунізм. З допомогою розгнущеної націоналістичної пропаганди, використовуючи свої фінансові можливості, великий капітал мобілізував для боротьби проти демократичного руху певну частину декласованих елементів, представників студентської й учнівської молоді, безземельних селян.

Уже наприкінці 60-х років з ініціативи неонацистської партії націоналістичного руху почали створюватися спеціальні воєнізовані табори «командос», де готувалися збройні загони терористів. Їхнім безпосереднім організатором і духовним батьком був лідер партії націоналістичного руху А. Тюр-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 160.

кеш, який узяв на озброєння лозунги та методи політичної боротьби, запозичені у фашистів (с. 235—237). Справою рук реакції є розстріл учасників першотравневої демонстрації в Стамбулі у 1977 р., криваві безпорядки у Кахраманмараші (грудень 1978 р.), розправи над профспілковими активістами, членами Компартії й інших демократичних партій і організацій, прогресивними журналістами, юристами, професорами і викладачами університетів та ліцеїв. Причому, як зазначено у праці, масштаби тероризму, особливо у 1979—1980 рр., були воістину страхітливими (с. 196—197, 241).

Автор дослідження знайомить читача з політикою військової адміністрації, яка, прийшовши до влади 12 вересня 1980 р., заборонила діяльність політичних партій, розпустила парламент, вжила заходів до припинення терористичних актів як з боку неофашистів, так і лівацьких екстремістів. Разом з тим дії військових були спрямовані проти багатьох представників прогресивних, демократичних кіл, профспілкових діячів, активістів руху за мир, творчих організацій.

Автор дав принципову оцінку нової конституції Турецької республіки (вона набула чинності після референдуму 7 листопада 1982 р.), що істотно обмежує буржуазні права і свободи громадян, забороняє проведення політичних страйків та демонстрацій, закріплює суворий контроль держави над університетським «самоврядуванням», діяльністю різних наукових товариств, значно розширює повноваження президента республіки, посилює вплив армії в країні (с. 277—280).

У монографії міститься важливий висновок про циклічність і чергування фаз громадянського та військового правління у сучасній Туреччині, періодичність втручання армії у політичне життя країни та «перехідних періодів». Повчальними також є прогностичні оцінки і міркування, суть яких зводиться до того, що вжиті турецькими правлячими колами заходи після військового перевороту 12 вересня 1980 р. не позбавляють цю країну властивих капіталізму суперечностей та криз, не ліквідують головного протиріччя між працею і капіталом.

ЧИ ОДНОМІРНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ?

Український буржуазний націоналізм:

зигострення ідейно-організаційної кризи, крах антирадянських підступів.

|| Кол. авт.: Чередниченко В. П.,

Соломатін М. М., Трощинський В. П. та ін. К., Гол. вид-во видав. об'єд.

«Вища школа».— 1986.— 240 с.

Викриття буржуазних спекуляцій і маніпуляцій навколо українського буржуазного націоналізму є одним з важливих завдань, що стоять перед радянськими суспільствознавцями. Зокрема, в нашій республіці на-

Відзначаючи позитивні риси цього фундаментального дослідження, водночас вважаємо, що при аналізі основних напрямів і особливостей політичної боротьби в Туреччині слід було б приділити увагу такому важливому питанню, як національне, що залишається, по суті, нерозв'язаним. Згадаймо хвилю грецьких та вірменських погромів у Стамбулі й Ізмірі в 1955 р. або політику асиміляції щодо такої численної національної меншості, як курди, яких офіційні кола оголосили «гірськими турками». Цілком зрозуміло, що нерозв'язаність національного питання залишалася однією з основних причин тривалої політичної нестабільності Турецької республіки.

Варто було б більш докладно охарактеризувати обстановку у країні після введення в дію Конституції 1982 р., проаналізувати діяльність нових політичних партій — Партії батьківщини, Народної партії, Партії соціальної демократії та інших, класові зрушення, що відбулися в турецькому суспільстві тощо.

І, нарешті, питання зовнішньої політики, навколо яких точилася боротьба, взаємодія зовнішнього і внутрішнього факторів мали також дістати повніше відображення у книзі. Наприклад, Партія справедливості, розглядаючи союз із США та НАТО як генеральну лінію своєї зовнішньої політики, водночас змушена була розвивати взаємовигідні відносини з СРСР (головним чином у сфері економічного співробітництва), враховуючи об'єктивну зацікавленість у них ділових кіл Туреччини. А лівоцентристська Народно-республіканська партія (її лідер Б. Еджевіт у 1974 й 1978—1979 рр. очолював уряд) одночасно з декларуванням вірності так званій «атлантичній солідарності» робила кроки в напрямі поступового поширення співробітництва із СРСР із сфери головним чином економічної на питання політичні².

Широкі коло висвітлюваних питань, цікаві висновки і думки щодо можливих шляхів соціально-політичного розвитку Туреччини визначають наукову цінність цього видання.

І. Ф. ЧЕРНИКОВ (Київ)

² Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976.— С. 17.

друковано ряд праць з розглядуваної тематики. Але боротьба проти нього не тільки триває, а й ускладнюється, що вимагає від учених продовжити їх наукові пошуки. З огляду на це слід належним чином оцінити факт появи нового видання з цієї проблеми.

Автори книги мали на меті узагальнити результати своїх попередніх досліджень, наблизити їх насамперед до викладачів і студентів. У праці йдеться, зокрема, про історичну еволюцію антикомунізму і націоналізму та їх співвідношення в ідеології і політиці сучасного імперіалізму, ідейну спорідненість українського буржуазного

націоналізму з фашизмом і неофашизмом, про засоби й прийоми його пропаганди, симбіоз з клерикалізмом тощо.

Ці різнобічні питання, деякі їх аспекти розкриваються досить ґрунтовно, із залученням цікавого документального матеріалу, який дає можливість показати метаморфозу націоналізму як знаряддя найбільш реакційних і агресивних сил імперіалізму — від фашистських режимів, розгромлених у другій світовій війні, до нинішніх американських гегемоністів, що загрожують світові ядерною катастрофою. Видання переконує в тому, що націоналізм притаманний капіталістичній системі за її природою. Нині реакційні кола дедалі частіше звертаються до нього, намагаючись за його допомогою виправдати свою політику й практику, перешкодити об'єднанню сил, що борються за мир і соціальний прогрес.

Такою є провідна ідея книги. Загалом читачеві, який зацікавиться нею, праця допоможе скласти предметне уявлення про центри й організації українських буржуазних націоналістів, про те, в чому та як вони себе виявляють.

Однак як у більшості праць, опублікованих раніше, так і в рецензованому виданні деякі питання теми не знайшли достатньо повного й належного висвітлення. Почнемо із з'ясування того, хто ж мається на увазі під націоналістами, про яких йдеться у книзі? Самі вони не тільки хотіли б, а й намагаються зобразити справу так, нібито виступають від імені тих зарубіжних українців, яких на початку 80-х років налічувалося: 730 тис. чол у США, майже 530 тис. — у Канаді, близько 400 тис. — у Південній Америці та по кілька десятків тисяч — у ряді країн Західної Європи. У праці підкреслюється, що абсолютну більшість їх становлять нащадки тих, хто емігрував за кордон у дореволюційний і міжвоєнний часи (із західноукраїнських земель). Вони у своїй масі не беруть участі в антирадянській, антикомуністичній діяльності націоналістичних організацій. До цього причетний менш як один процент зарубіжних українців (с. 203—204).

Основним «живлючим середовищем», як указується у рецензованій праці, зокрема, є кілька тисяч вихідців з України, які становлять прошарок буржуазії (крамарі й спекулянти, власники барів, готелів та ресторанів, дрібних і середніх підприємств та житлових будинків, фермери). Якоюсь мірою це так. Проте з даною думкою не узгоджується, скажімо, в цілому правильне застереження, що ті, хто входять до його складу, віддають перевагу асиміляції, а не обособленню — за ознакою національного походження (с. 204). Або візьмемо такий факт: у 1981 р. націоналісти-антирадянщики у Канаді намагалися зіврати гастролі хору ім. Г. Верьовки. Однак усупереч цим спробам зустріч з ним влаштувало «Товариство українських канадських професіоналістів та підприємців» — організація, яка «об'єднує заможні прошарки української етнічної групи... і завжди виступає з націоналістичних позицій» (с. 213).

Отже, виходить, що основною силою, ядром українських буржуазних націоналістич-

них організацій за кордоном є ті, кого у книзі названо гітлерівськими колабораціоністами, емігрантськими недобитками тощо. Справді, там давали про себе знати (особливо у 50-ті та й у 60-ті роки) і ще не перевелася нині бандерівці, мельниківці, двійкарі і навіть петлюрівці та гетьманці. Проте зводять, як це схильні робити автори рецензованого видання, антирадянську діяльність націоналістів тільки до дій цих карних елементів — значить, спрощувати справу.

Розглядаючи явище з цього боку, деякі наші автори давно вже пишуть про кризу українського буржуазного націоналізму за кордоном. Та якщо вона й має певні наслідки, то їх можна вбачати лише в тому, що через свій вік і природні процеси зменшилася кількість заводіїв з числа тих, хто виявляв активність у довоєнний та воєнний часи.

Слід враховувати й таку обставину. В США, Канаді та деяких інших країнах з'явилися нові центри, що спеціалізуються в цій справі. Крім того, не тільки не розпалися, а, навпаки, активізувалися організації із старими емігрантськими вивісками.

В чому тут причина? Її слід шукати не в масі цих українців і навіть окремих прошарках емігрантів. Усі вони давно перестали бути як фактично, так і номінально еміграцією. Навіть прямі вихідці з України, що після другої світової війни опинилися за кордоном як «переміщені особи», більш як за 40 років якщо не асимілювалися, то стали іноетнічною частиною суспільства цих країн. У більшості з них усвідомлення свого національного походження не виходить за рамки націоналізму. Але його породили й живлять умови їх буття. Яким би не був він хибним з точки зору класової боротьби, але в основі його — групування за ознакою расово-етнічного походження.

Отже, громади українського походження на Заході при всьому їх націоналізмові, як правило, не мають нічого спільного з антирадянською діяльністю, яка, хоч і прикривається його ж гаслами, але має зовсім іншу спрямованість. Її сценарій розробляють відповідні державні служби, корпоративні фонди тощо, а виконавцями є ті, про кого, як про актив українського буржуазного націоналізму, в рецензованій книзі сказано: «...А також деякі верстви інтелігенції з числа українців за кордоном, залучені, як правило, до забезпечення процесу функціонування націоналістичних формувань, їх преси та системи «освітніх» закладів...» (с. 204).

Саме в цих «верствах інтелігенції» і захований ключ до розуміння суті проблеми. Щоправда, під дане визначення ніяк не підпадають ті, хто після війни змінив багнет ката на перо фальсифікатора, маючи при собі університетські дипломи, куплені на чорному ринку в Німеччині, коли розвалювався третій рейх. Багато хто з тих, про кого розповідається в книзі як про сучасних діячів українського буржуазного націоналізму, є професорами західних університетів, співробітниками і консультантами політичних та військових відомств, розвідувальних і пропагандистських служб.

Інакше кажучи, сьогодні основу тих, хто розробляє антирадянські акції, незалежно від того, чи є вони українського або неукраїнського походження, перебувають у штаті державних установ або приватних фірм, становлять соціальні елементи ідейно-політичної надбудови імперіалістичних держав.

Що це означає для нашої критики? Передусім вона не може обмежуватися констатацією того, що самі по собі являють формування українського буржуазного націоналізму. Слід відзначити розстановку сил, особливо офіційних органів і служб, які стоять за ними, з'ясувати причини і мотиви їх учинків. Ось що, на наш погляд, має головне значення при вивченні розглядуваної проблеми.

Про все це доводиться говорити докладно, оскільки в рецензованій праці недооцінюється питання про соціальну базу сучасного націоналізму. Застосований авторами книги традиційний підхід до його аналізу не прояснює суті справи, бо ігнорує наявність реальних трансформацій, пов'язаних з тим, що ідеологія розбитих експлуаторських класів одних країн інтегрується буржуазією в інших не тільки під впливом класової солідарності капіталу, а й унаслідок притаманної капіталістичній тенденції підтримувати своє панування шляхом антирадянської і антикомуністичної конфронтації. Отже, ця база нині має специфічні аспекти й особливості, яких раніше не існувало.

З огляду на це рецензованій праці бракує визначеності й спрямованості. Що ж до стратегії і тактики імперіалізму, їх трансформації відповідно до змін у світі, то вони аналізуються побіжно і не завжди обгрунтовано. Тим часом вивчення нових явищ і тенденцій, властивих сучасному капіталістичному, має вагоме значення, бо дає змогу визначити ступінь мімікрії буржуазно-націоналістичної пропаганди, що, у свою чергу, є свідченням того, якою є розстановка політичних сил на сучасний момент.

Відомо, що наукова критика ворожої ідеології — це не просто переказ окремих положень та принципів, пересипаний цитатами з праць буржуазних авторів. Вона вимагає, з одного боку, з'ясування того, в чому ж полягає суть доказів фальсифікаторів та чим вони зумовлені в класовому, політичному, історичному, гносеологічному й інших відношеннях? Це необхідно зробити, щоб протиставити їм аргументовані доводи, сукупність переконливих фактів. На жаль, ряд видань з розглядуваної тематики не відповідає цій вимозі. Рецензована книга не є винятком. Зокрема, крім розділу про клерикально-націоналістичний альянс, обсяг якого виходить за рамки полеміки, у решті рівень аналітичності й наступальності недостатній.

Цю тезу, зокрема, ілюструє думка авторів про переплетення шляхів українського буржуазного націоналізму та неофашизму на сучасному етапі. Дослідники наголошув-

ють на ідеологічній спільності оунівців із західнонімецькими неонацистами та італійськими неофашистами. З поля їх зору чомусь випав розгляд ідейної спорідненості і спільності дій українських буржуазних націоналістів та неонацистських, профашистських, правоекстремістських, мілітаристських рухів у США, тобто основного середовища, де формується альянс чорних сил антикомунізму.

Варто звернути увагу й на питання про взаємини націоналістичних ватажків з їхніми патронами й опікунами. У книзі зазначається, що певні керівні кола капіталістичних країн та їх спецслужби активно використовують у своїх цілях різного роду контрреволюційні націоналістичні організації (с. 203). Подібна оцінка, на наш погляд, є схематичною й однобокою. Вона не дає змоги розкрити внутрішні суперечності антикомуністичного синдикату, оскільки система «замовник — виконавець» реально демонструє не тільки згоду й взаєморозуміння, а шантаж, дезінформацію, «сило-ві» прийоми й інші методи виживання у боротьбі за вигідні місця.

Недостатня аргументованість думки при виборі об'єкта критики — причина того, що рецензована праця збіднена теоретичними узагальненнями й висновками. Її лейтмотив зводиться до того, що, як сказано у післямові, український буржуазний націоналізм і клерикалізм, перебуваючи в стадії розкладу і розпаду, зазнають поразки за поразкою (с. 228). Застереженню, що боротьба ця все ж таки триває й загострюється, бракує предметної визначеності, бо незрозуміло, чого ж можна чекати від класових противників, якою повинна бути наша відповідь?

В анотації до книги сказано, що це — монографія. Насправді ж, швидше, ми маємо справу із збірником нарисів, присвячених різним аспектам однієї теми, але не зведених до спільного знаменника — з точки зору хронологічних рамок, методики й стилю. Щодо останнього, то він нерідко бравурно-риторичний, недостатньо науковий і неправдоподібно публіцистичний. Не прикрашають рецензоване видання такі іншомовні слова, як «аспірації» (замість «прагнення»), «інтенції» («наміри»), «інспірація» («захоплення») і т. ін. Трапляються в ньому й окремі фактичні неточності.

Зроблені вище зауваження можна адресувати й деяким працям з розглядуваної проблеми, які були видані раніше. Основне з них, яке стосується бачення об'єкта критики, слід розглядати, як запрошення до полеміки, а не категоричний закид. Думаємо, що вироблення відповідної точки зору на основі реального аналізу сучасного імперіалізму сприятиме підвищенню рівня наступальності у боротьбі проти антирадянських, антикомуністичних спекуляцій навколо українського буржуазного націоналізму.

І. С. ХМІЛЬ (Київ),
М. М. ВАРВАРЦЕВ (Київ)

БУКОВИНСЬКА МИТРОПОЛІЯ НА СЛУЖБІ ОКУПАНТІВ

М. І. Гайковський

Реакційна діяльність
православної церкви
на Північній Буковині (1918—1940).

К.: Наукова думка, 1984.— 136 с.

Буржуазно-клерикальна пропаганда докладає чимало зусиль, щоб прикрасити роль релігії й церкви в історії України, довести нібито одвічну і непохитну релігійність її народу. Об'єктом злісних фальсифікацій, зокрема, є історія православ'я на Буковині. Так, деякі сучасні зарубіжні «буковинознавці» у багатьох своїх працях продовжують вихвалити роль православної церкви в історії краю, зображувати мало не раєм період його іноземної окупації та всіляко ганьбити радянську дійсність.

У працях істориків нашої країни діяльність православної церкви на цій слов'янській землі в період імперіалізму, а також антиклерикальний рух трудящих краю досліджені ще недостатньо й спеціально не висвітлювалися. Цю прогалину певною мірою заповнює монографія львівського вченого М. І. Гайковського «Реакційна діяльність православної церкви на Північній Буковині (1918—1940)».

На багатьох джерелах, з яких чимало вперше введено у науковий обіг, автор переконливо доводить, що буковинська православна церква, незважаючи на її походження від православ'я часів Київської Русі, давно втратила свій, так би мовити, національний характер і стала в руках чужоземних загарбників знаряддям національного політичного та соціально-економічного гноблення корінного населення, його жорстокої експлуатації.

У передмові дано аналіз використаних джерел, стислий виклад основних етапів історії Буковинської митрополії. Від часів запровадження християнства в краї аж до початку XV ст. тамтешні осередки православ'я входили до складу Київської митрополії, а пізніше — Галицької єпархії. З виникненням молдавського князівства регіон перейшов під його владу, а з 30-х років XVI ст. до кінця XVIII ст. перебував у васальній залежності від Османської імперії. Потім частину земель краю окупувала Австрія. Хотинська райя (адміністративно-територіальна одиниця) з 1812 р. відійшла до Росії. В 1918 р. територія Буковини всупереч волі корінного українського населення була окупована боярською Румунією.

Критикуючи буржуазно-націоналістичних і клерикальних фальсифікаторів історії, які намагаються звелічити «історичні заслуги» церкви у житті українського населення Буковини, автор дає правдиву картину діяльності православної митрополії — духовного гнобителя, визискувача народних мас, знаряддя окупаційного режиму.

В книзі наведено переконливий статистичний матеріал, який свідчить, що церква була найбільшим землевласником у краї. Одним із свідчень економічної могутності митрополії був так званий православний релігійний фонд — великий економічний

комплекс, який охоплював сільське господарство, лісорозробки підприємства, що переробляли сільськогосподарську продукцію тощо. В 1939 р. майно фонду оцінювалося більш як у 2 млрд. лей. Фактично воно перебувало в розпорядженні митрополита.

Велика увага у книзі приділяється аналізу економічної діяльності церковників, наводиться багато даних про те, що вони були жорстокими експлуататорами трудящих. Оплата найманої праці у фондових маєтках і власних попівських господарствах була навіть нижчою, ніж у поміщиків та куркулів. До того ж духовенство всіляко намагалось недоплатувати навіть ці мізерні суми.

Церковники широко застосовували середньовічні форми експлуатації населення — «клаку» — безплатну колективну працю на попівському полі, «драчі» — примусові збори грошей на будівництво церков і попівських будинків тощо. Духовенство брало плату за численні «требля» — хрестини, сповідь, причастя, вінчання, похорони тощо, як правило в значно більших розмірах, ніж було встановлено офіційною церковною таксою.

На основі спільних економічних інтересів та методів експлуатації мас виникла антинародна сілка поміщиків, буржуазії й духовенства, яку ретельно охороняла окупаційна влада. А церковники, у свою чергу, старанно підтримували існуючий режим.

Духовенство вело непримиренну боротьбу проти поширення в краї ідей комунізму. На видання антимарксистської літератури у досліджуваний період воно витратило понад 300 млн. лей. «Божі слуги» писали різні нісенітниці про комунізм, зображували його як «крайній індивідуалізм, який учить дбати лише про себе і своє матеріальне забезпечення, позбавлене духовного змісту», або як «релігію, що задовольняється неприродним порядком... через обожнення представника абсолютного зла — сатани» й т. п.

Буковинська митрополія підтримувала політику румунізації місцевого населення, яку проводила окупаційна влада. Священники в метриках українців писали про їх нібито «румунську» національність. У книзі наводяться різочі факти того, як православне духовенство переслідувало мову та національну культуру корінного українського населення, проголошуючи їх «гріховними». Проте не можна цілком погодитися з автором, коли він якоюсь мірою представляє православних та «іновірців». Тут варто було б підкреслити, що релігійна ворожнеча роз'єднувала трудящих, перешкождала їх класовій боротьбі проти експлуататорів.

Бажано було б розкрити і підступну діяльність уніатських клериків, які активно поширювали обудні ідеї українського буржуазного націоналізму, ідеологічно та організаційно сприяли створенню так званого «буковинського куреня УПА» — злочинної зграї, що пізніше знищила багато невинних людей.

В книзі, на жаль, є й інші слабкості. Так, автор пише, що сутички різних клерикальних угруповань «привели до усунення

з посади буковинського митрополита Володимира (Репти)». Однак цей факт потребує пояснення. Він, між іншим, дуже яскраво характеризував справжній «патріотизм» голови православної церкви Буковини. З початком першої світової війни митрополит закликав свою паству молитися за перемогу австрійської зброї над православним, тобто «єдиновірним» російським військом. А після вступу останнього в Чернівці Репта видав 2 жовтня 1914 р. циркуляр, яким наказав підлеглому духовенству молитися вже за царя Миколу II та його сімейство. З поверненням у Чернівці австрійської адміністрації Репта скасував цей циркуляр і поїхав з повинною до імператора Карла, але його не простили й заслали до Сучавського монастиря. Коли ж восени 1918 р. Буковину окупували румунські війська, Володимир разом з іншими місцевими церковниками звернувся до короля Фердинанда з уклінним проханням, щоб той прийняв край «під свій скіпетр». Саме за це плазування перед окупаційною владою Репта і був «поновлений» у правах митрополита.

Антинародна діяльність православного та іншого духовенства викликала справедливую ненависть народних мас. В книзі наведені численні факти антицерковних виступів трудящих, якими керувала Комуністична партія Буковини, спрямовуючи їх у русло організованого революційного руху. Антиклерикальні виступи народних мас відображали їх протест проти злочинного союзу православної церкви з поміщиками і буржуазією, проти експлуатації духовенством трудящих.

Возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною в складі СРСР стало логічним завершенням революційної боротьби трудящих краю за своє соціальне, національне та духовне визволення.

Рецензована книга — перше у радянській історіографії дослідження діяльності буковинської православної митрополії. Незважаючи на окремі вади, вона стане в пригоді науковцям, пропагандистам наукового атеїзму, викладачам і студентам вузів.

П. А. ПЕТЛЯКОВ (Чернівці)

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

27 лютого 1987 р. відбулися річні Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР. З доповіддю про підсумки роботи установ Відділення у 1986 р. і завдання дальшої перебудови їх наукової та науково-організаційної діяльності відповідно до вимог XXVII з'їзду КПРС, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС виступив академік-секретар Відділення акад. АН УРСР Б. М. Бабій.

Доповідач відзначив, що в 1986 р. інститутами Відділення активізовано розробку актуальних проблем прискорення соціально-економічного розвитку країни, розширено впровадження результатів наукових досліджень у практику. По ряду пріоритетних напрямів досліджень установи Відділення мають вагомі здобутки.

Зокрема, в галузі історичної науки Інститут історії АН УРСР здійснює розробку проблем формування й розвитку соціально-класової структури радянського суспільства. Опубліковано узагальнюючу колективну монографію «Історіографія історії Української РСР». Вийшла з друку «Історія заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна». Цикл праць з історії боротьби трудящих Західної України проти фашизму та українського буржуазного націоналізму, створений ученими Інституту суспільних наук АН УРСР докторами іст. наук Ю. Ю. Сливкою, М. М. Швагуляком та В. П. Чугайовим, удостоєно премії АН УРСР ім. Д. З. Мануйльського за 1986 р. Важливі дослідження з проблем археологічного джерелознавства, культурно-історичних процесів розвитку давніх слов'ян Південно-Східної Європи, пам'яток монументального мистецтва стародавнього Києва здійснено Інститутом археології АН УРСР.

Разом з тим темпи, масштаби і якість перебудови наукової та науково-організаційної діяльності установ Відділення не можна вважати задовільними, особливо у світлі високих завдань, поставлених січневим (1987 р.) Пленумом ЦК КПРС, постановою ЦК Компартії України «Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук АН УРСР відповідно до вимог XXVII з'їзду КПРС».

Серйозні недоліки в галузі суспільних наук, на які було вказано в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на січневому Пленумі, повною мірою стосуються й установ Відділення. Зокрема, багатьом працям учених-істориків бракує глибокого аналізу історичного досвіду, реальних суперечностей життя. Слабкою ланкою дослідного процесу лишається розробка методологічних питань історичної науки, особливо методології вивчення історії радянського суспільства. Мало приділяється уваги проблемі виховання історією. Чимало недоліків і невирішених проблем, які набули застійного характеру, нагромадилося

в Інституті археології АН УРСР, за що його було піддано гострій критиці у згаданих постанові ЦК Компартії України.

Заст. директора Інституту історії АН УРСР канд. іст. наук І. М. Хворостянний, директор Інституту суспільних наук АН УРСР канд. екон. наук М. В. Брик та директор Інституту археології АН УРСР д-р іст. наук П. П. Толочко, які виступили в обговоренні доповіді, розповіли про практичні заходи, здійснювані в академічних установах історичного профілю для того, щоб подолати відставання суспільствознавчих досліджень від сучасних завдань, прискорити перебудову наукової та науково-організаційної діяльності.

У прийнятій Загальними зборами постанові установи Відділення зобов'язано забезпечити випереджаючий розвиток досліджень з пріоритетних напрямків, які стосуються вирішення актуальних проблем прискорення соціально-економічного, державно-правового та духовного розвитку суспільства; розробок, що здійснюються відповідно до республіканської Комплексної програми наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання, інших наукових програм.

Постанова Загальних зборів Відділення, зокрема, зобов'язала вчених-істориків зосередити увагу на узагальненні історичного досвіду розвитку радянського суспільства; дослідженні процесів становлення й розвитку його соціальної структури, взаємозближення класів і соціальних верств, інтернаціоналізації економічної, соціальної та духовної сфер; вивченні актуальних проблем вітчизняної історії і культури, які є предметом гострої ідеологічної боротьби; активізувати теоретико-методологічні розробки, підвищити роль історичної науки у комуністичному вихованні трудящих.

Учасники зборів заслухали також ряд наукових доповідей. Одну з них — «Вдосконалення радянського суспільства: роль ідеологічного аспекту людського фактора» — зробив д-р іст. наук І. М. Маковійчук. Питанням структури і форм вияву соціальних відносин у радянському суспільстві присвятив свою доповідь канд. філос. наук М. М. Мокляк. Д-р юрид. наук І. П. Бутко розкрив проблеми вдосконалення організації та діяльності Рад народних депутатів у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС, а канд. іст. наук Ф. І. Стеблій — місце «Руської трійці» в історії національно-визвольного руху на Україні.

В роботі Загальних зборів взяли участь відповідальний працівник ЦК Компартії України В. О. Рилач та заст. завідуючого відділом науки і учбових закладів Київського міського Компартії України В. І. Гусєв.

В. І. ПОПИК (Київ)

- ГОРБАЧЕВ М. С. За безъядерный мир, за гуманизм международных отношений: Речь на встрече в Кремле с участниками международного форума «За безъядерный мир, за выживание человечества», 16 февраля 1987 года.— М.: Политиздат, 1987.— 30 с.
- ГОРБАЧЕВ М. С. Перестройка — кровное дело народа: Речь на XVIII съезде профессиональных союзов СССР 25 февраля 1987 года.— М.: Политиздат, 1987.— 32 с.
- АБРЕУ Р. Х. Куба: канун революции.— М.: Прогресс, 1987.— 302 с.
- Антисоветская интервенция и ее крах, 1917—1922.— М.: Политиздат, 1987.— 208 с.
- АПРЕСЯН З. Слово о комсомольском съезде.— М.: Мол. гвардия, 1987.— 176 с.
- БЕРЕЖНАЯ Н. А., БЛИНОВА Е. П. Женщины в борьбе за мир.— М.: Наука, 1986.— 110 с.
- Внешняя политика стран Варшавского Договора: Первая пол. 80-х гг.— М.: Наука, 1986.— 319 с.
- ГИНЦБЕРГ Л. И. Борьба немецких патриотов против фашизма, 1939—1945.— М.: Наука, 1987.— 336 с.
- ДРУЖИНИН Н. М. Социально-экономическая история России: Избр. тр.— М.: Наука, 1987.— 423 с.
- ЗЕМСКОВ В. Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба сов. рабочего класса на временно оккупир. фашистами территории СССР, 1941—1944 гг.— М.: Мысль, 1986.— 271 с.
- История и историки: Историогр. ежегодник. 1982—1983.— М.: Наука, 1987.— 350 с.
- История Северной войны, 1700—1721 гг.— М.: Наука, 1987.— 214 с.
- КНЯЗЕВ Г. Н., ПРОЦЕНКО И. С. Доблесть бессмертна: О подвиге защитников Аджимушкай.— М.: Политиздат, 1987.— 176 с.
- КОЖЕВНИКОВ В. П. Исторический опыт большевистской партии по совершенствованию агитационно-пропагандистской работы в демократической революции.— М.: Высш. шк., 1987.— 110 с.
- КОРИОНОВ В. Г. Историческое признание социализма: XXVII съезд КПСС об актуальных проблемах современности.— М.: Политиздат, 1987.— 159 с.
- Марксистско-ленинская теория исторического процесса: Ист. процесс: диалектика современной эпохи.— М.: Наука, 1987.— 448 с.
- МЕЛЕНЕВСКИЙ А. Ф., КУРИЙ Г. Н. Григорий Иванович Петровский.— К.: Политиздат Украины, 1987.— 197 с.
- МУШКУДІАНІ О. Н. З історії українсько-грузинських літературно-культурних взаємин XIX — початку XX ст.— К.: Наук. думка, 1986.— 207 с.
- МЫЛЬНИКОВ А. С. Легенда о русском принце: Рус.-славян. связи XVIII в. в мире нар. культуры.— Л.: Наука, 1987.— 174 с.
- На земле, в небесах и на море: Сб. 9.— М.: Воениздат, 1987.— 464 с.
- Октябрем мобилизованные: Женщины-коммунистки в борьбе за победу социалистической революции.— М.: Политиздат, 1987.— 286 с.
- ПАНАЧИН Ф. Г. Учительство и революционное движение в России (XIX — начало XX в.): Ист.-пед. очерки.— М.: Педагогика, 1986.— 213 с.
- ПОЛЯКОВ Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны: Территория и население.— М.: Наука, 1986.— 272 с.
- РЫБАКОВ Б. А. Язычество Древней Руси.— М.: Наука, 1987.— 783 с.
- РЫЖИКОВ В. А. Советско-английские отношения: Основные этапы истории.— М.: Междунар. отношения, 1987.— 279 с.
- САВЕЛЬЕВ В. Л. XXVII з'їзд Комуністичної партії України.— К.: Політвидав України, 1987.— 175 с.
- СЕЛУНСКАЯ В. М. Социальная структура советского общества: История и современность.— М.: Политиздат, 1987.— 288 с.
- Социальное развитие советской интеллигенции.— М.: Наука, 1986.— 335 с.
- Становится город героем / И. К. Карпов и др.— К.: Политиздат Украины, 1986.— 265 с.
- Строки, опаленные войной: Воспоминания. Очерки. Размышления.— М.: Политиздат, 1987.— 240 с.
- ЦВИЛЮК С. А. Оружие пролетарской солидарности: Печать зарубеж. интернационалистов в 1918—1920 гг.— Киев; Одесса: Вища шк., 1986.— 207 с.
- ШАСКОЛЬСКИЙ И. П. Борьба Руси за сохранение выхода к Балтийскому морю в XIV веке.— Л.: Наука, 1987.— 176 с.
- ЯРОШ Д. В. Исторический опыт идейной закалки коммунистов, 1921—1937 гг.— М.: Мысль, 1987.— 176 с.